

PF 3821

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXVIII, 2017

Nr. 5 – 6

septembrie – decembrie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), VIOREL ACHIM, MIOARA ANTON, VIOLETA BARBU, DANIELA BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, GHEORGHE LAZĂR, BOGDAN POPA, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE, CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

FLORIN ANGHEL (*România*), LAURA BALLETO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*), IOAN DRĂGAN (*România*), HALİT EREN (*Turcia*), FRANCESCO GUIDA (*Italia*), KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*), PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), KONSTANTIN V. NIKIFOROV (*Federația Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), JENS OLIVER SCHMITT (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*), PETRONEL ZAHARIUC (*România*)

REDACȚIA

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (*redactor*), DAMIAN ALEXANDRU ANFILE (*traducător*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: CĂTĂLINA VOICAN
tehnoredactor: ANDREEA CHIȚU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

„Revista istorică” are calificativul INT2 (B) în „European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și pentru obținerea drepturilor de (re)publicare le revine autorilor.

Articolele din această revistă sunt indexate în „Historical Abstracts”, „America: History and Life” și „Regesta Imperii”.

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

„Revista istorică” is published in six issues per year

„Revista istorică” is ranked INT2 (B) in the “European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsibility for the content of the articles and for obtaining copyright permission rests with the authors.

Articles appearing in this journal are indexed in “Historical Abstracts,” “America: History and Life” and “Regesta Imperii.”

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”
„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor nr. 1, 011851 – București, România, tel. 4021-212 53 37
E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com
<https://sites.google.com/site/revistaistorica/home>

„Revista istorică” se poate procura de la:

„Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, 050711, București, România,
Telefon: 021 318 81 46, 021 318 81 06, fax: 021 318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77–19, sector 3, București, România; tel. 4021 210 6787,
4021 610 6765; e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302,
sector 1, București, tel.: 021 314 63 39, fax: 021 314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro,
office@manpres.ro; www.romanianjournals.com

DEREX COM S.R.L., E-mail: derex_com@yahoo.com

SORIRORI SOLUTIONS, Tel.: 004 0765 262 077, 004 0765 166 433; website: <http://www.sorirori.ro>;
e-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro

CRIS MEDIA PRESS IMPEX S.R.L., P.O. Box 41–71, sector 1, București, România; Tel./Fax: 004
0722 333 405, 004 0744 325 043; E-mail: office.crismedia@gmail.com

**Lucrare apărută cu sprijin financiar din
Fondul Recurent al Donatorilor – Academia Română**

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOMUL XXVIII, NR. 5–6

septembrie – decembrie 2017

SUMAR

DREGĂTORI ȘI DREGĂTORII

- DOREL ȚUINEA, Evoluția componenței sfatului domnesc al Țării Românești în timpul domniei
lui Mihai Viteazul 411

MĂRTURII, ZVONURI, PROPAGANDĂ

- LIVIA MAGINA, “In litteris vestris rescribatis”: Private Correspondence in the Southern Parts
of the Medieval Hungarian Kingdom 463
- RADU NEDICI, Cum să pornești o revoltă în veacul al XVIII-lea: activism, adunări publice și
propagandă în comunitățile ortodoxe din Transilvania (1740–1760) 479

FAMILIE: CĂSĂTORII ȘI NAȘTERI

- CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU, „Împreună cu maștiha noastră”: familiile recompuse
în țările române (secolul al XVIII-lea) 499
- CLAUDIA SEPTIMIA SABĂU, Moașă „diplomată” sau moașă „pricepută”? Despre moașe și
moșit între legislație și tradiție în districtul Năsăud (1861–1876) 519

PERSONALITĂȚI, DESTINE, TRIBULAȚII

- ROBERT R. DENNDORF, Refugiul regelui suedez Carol al XII-lea pe meleagurile locuite de
români (1709–1713). Interferențe româno-suedeze 535
- ȘTEFAN PETRESCU, Primadona Hariclea Darclee între scenă și culise 555

„Revista istorică”, tom XXVIII, 2017, nr. 5–6, p. 407–612

REVOLUȚII: DE LA ARTĂ LA POLITICĂ

ECATERINA LUNG, Ideologie socialistă și producție capitalistă. Paradoxul Arts and Crafts	581
SIMION GHEORGHIU, România în decembrie 1989: complot sau revoluție?	591

NOTE ȘI RECENZII

* <i>Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743</i> , ed. LÁSZLÓ PAKÓ, PÉTER G. TÓTH, Balassi Kiadó, Budapest, 2014, 427 p. (<i>Mária Pakucs</i>); ** <i>Quest for a Suitable Past. Myth and Memory in Eastern and Central Europe</i> , ed. CLAUDIA-FLORENTINA DOBRE, CRISTIAN EMILIAN GHIȚĂ, Central European University Press, Budapest, New York, 2017, 154 p. (<i>Maria Mateoniu</i>); DANIEL ALIC, <i>Protopopiatele și parohiile Episcopiei Caransebeșului. Micromonografii</i> , Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, 457 p. (<i>Iuliu-Marius Morariu</i>); MIHAI SORIN RĂDULESCU, <i>Francmasoneria română în secolul al XIX-lea</i> , Edit. Nestor, București, 2015, 156 p. (<i>Mihaela Denize</i>); OLIVER JENS SCHMITT, <i>Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”</i> , trad. Wilhelm Tauwinkl, Humanitas, București, 2017, 455 p. (<i>Cristian Vasile</i>)		603
---	--	-----

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES

TOME XXVIII, NOS. 5–6

September – December 2017

CONTENTS

HIGH-RANKING OFFICIALS AND OFFICES

- DOREL ȚUINEA, The Evolution of Wallachia's Princely Council during the Rule of Michael the Brave 411

TESTIMONIES, RUMORS, PROPAGANDA

- LIVIA MAGINA, "In litteris vestris rescribatis": Private Correspondence in the Southern Parts of the Medieval Hungarian Kingdom 463
- RADU NEDICI, How to Start a Revolt in the Eighteenth Century: Activism, Public Meetings and Propaganda in the Orthodox Communities in Transylvania (1740–1760) 479

FAMILY: MARRIAGES AND BIRTHS

- CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU, "With Our Stepmother": Blended Families in the Danubian Principalities (18th Century) 499
- CLAUDIA SEPTIMIA SABĂU, "Certified" or "Skilled" Midwife? About Midwives and Midwifery between Legislation and Tradition in the Năsăud District (1861–1876) 519

PERSONALITIES, DESTINIES, TRIBULATIONS

- ROBERT R. DENNDORF, The Refuge of King Charles XII in the Lands Inhabited by the Romanians (1709–1713). Romanian-Swedish Interferences 535
- ȘTEFAN PETRESCU, Prima Donna Hariclea Darclée between Her Professional and Personal Life 555

„Revista istorică”, tom XXVIII, 2017, nr. 5–6, p. 407–612

REVOLUTIONS: FROM ART TO POLITICS

ECATERINA LUNG, Socialist Ideology and Capitalist Production. The Paradox of the Arts and Crafts Movement	581
SIMION GHEORGHIU, Romania in December 1989: Plot or Revolution?	591

NOTES AND REVIEWS

<p>* <i>Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743</i> (Witchcraft Trials in Cluj, 1564–1743), ed. LÁSZLÓ PAKÓ, PÉTER G. TÓTH, Balassi Kiadó, Budapest, 2014, 427 pp. (<i>Mária Pakucs</i>);</p> <p>** <i>Quest for a Suitable Past. Myth and Memory in Eastern and Central Europe</i>, ed. by CLAUDIA-FLORENTINA DOBRE, CRISTIAN EMILIAN GHIȚĂ, Central European University Press, Budapest, New York, 2017, 154 pp. (<i>Maria Mateoni</i>); DANIEL ALIC, <i>Protopopiatele și parohiile Episcopiei Caransebeșului. Micromonografii</i> (Deaneries and Parishes of the Episcopate of Caransebeș. Micro-monographs), Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, 457 pp. (<i>Iuliu-Marius Morariu</i>); MIHAI SORIN RĂDULESCU, <i>Francmasoneria română în secolul al XIX-lea</i> (Romanian Freemasonry in the 19th Century), Edit. Nestor, Bucharest, 2015, 156 pp. (<i>Mihaela Denize</i>); OLIVER JENS SCHMITT, <i>Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”</i> (Corneliu Zelea Codreanu. The Rise and Fall of the “Captain,” trans. by Wilhelm Tauwinkl, Humanitas, Bucharest, 2017, 455 pp. (<i>Cristian Vasile</i>) .....</p>	603
--	-----

DREGĂTORI ȘI DREGĂTORII

EVOLUȚIA COMPONENTEI SFATULUI DOMNESC AL ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI MIHAI VITEAZUL

DOREL ȚUINEA*

Cu toate că istoriografia românească abundă în cărți și studii dedicate domniei lui Mihai Viteazul, există în continuare o serie de aspecte nelămurite pe deplin sau care fac obiectul unor controverse. De asemenea, problema boierimii românești a suscitat un real interes printre istoricii români, astfel că și pe acest subiect s-au scris multe pagini în încercarea de a clarifica originea, evoluția și cariera boierimii în țările române. Prin studiul de față, care abordează un subiect aflat la intersecția acestor două mari teme din istoriografia românească, ne propunem să clarificăm componența divanului Țării Românești sub domnia lui Mihai Viteazul, concentrându-ne nu doar pe limitele cronologice ale dregătorilor, ci și asupra identificării cauzelor care au condus la numirea/înlăturarea unui boier în/din sfatul domnesc. De asemenea, am prezentat pentru fiecare dregător în parte informații privind originea și apartenența la un neam boieresc, cariera politică dinaintea, din timpul și de după Mihai Viteazul, desigur acolo unde astfel de date ne sunt oferite de izvoarele istorice, relația fiecăruia dintre dregători cu domnul, dar și implicarea acestora în campaniile militare sau în acțiunile diplomatice desfășurate de voievodul Țării Românești.

Ideea unei astfel de cercetări a pornit de la constatarea informațiilor disparate, cuprinse în multe studii care analizează carierele politice ale unora dintre boierii lui Mihai Viteazul și care au corectat opinii mai vechi despre limitele cronologice ale unei dregătorii și chiar numele dregătorilor atestați în această perioadă, dar care până acum nu au constituit obiectul unei lucrări unitare, care să prezinte componența completă și actualizată a sfatului domnesc al Țării Românești din timpul lui Mihai Viteazul. Plecând de la această stare de fapt și analizând cu atenție sursele primare disponibile, am putut constata că există în continuare aspecte nelămurite sau ignorate până acum, care sunt importante pentru o reconstituire cât mai exactă a evoluției componenței divanului în timpul celor șapte ani de domnie ai lui Mihai Viteazul. Amintim aici, ca instrument de cercetare obligatoriu pentru un astfel de subiect, *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV–XVII*¹, realizată în 1960 de șase dintre cei mai cunoscuți medieviști români ai acelor

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; doru.tuinea@yahoo.ro.

¹ [D. Mioc, C. Bălan, M. Bălan, H. Chircă, N. Stoicescu, Șt. Ștefănescu], *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în secolele XV–XVII* (în continuare: *Lista dregătorilor*), în „Studii și materiale de istorie medie”, IV, 1960, p. 565–583.

vremuri. Întrucât această listă nu cuprinde numele tuturor dregătorilor atestați până în prima jumătate a secolului al XVII-lea (sunt omise dregătoriile de clucer, sulger, pitar, armaș, agă), o nouă listă care cuprinde doar dregătoriile lăsate de-o parte în 1960 a fost realizată în 1978 de Marieta Adam². Mult mai detaliată este lucrarea lui Nicolae Stoicescu, publicată la începutul deceniului opt al secolului trecut³, care cuprinde informații importante despre genealogia dregătorilor, cariera politică, participarea la expediții militare sau misiuni diplomatice, dar și despre urmașii acestora. În cuprinsul acestor instrumente de cercetare și-au găsit locul mai multe erori, mai ales în cadrul listei din 1960. Studiile publicate ulterior au îndreptat mare parte dintre acestea, dar refacerea completă a unei astfel de liste nu a fost încercată până în prezent.

În ceea ce ne privește, am făcut recurs la conținutul celor trei instrumente de cercetare, actualizând limitele cronologice acolo unde a fost cazul și prezentând informațiile cuprinse în sursele primare și în literatura de specialitate pentru fiecare dregător în parte. Referitor la structura lucrării, menționăm că am preferat să organizăm informațiile ținând cont de situația fiecărei dregătorii în parte. Deși o astfel de structură poate crea impresia unui mesaj prea fragmentat, cu diferențe de conținut de la o dregătorie la alta și chiar de la un dregător la altul, considerăm că această variantă a permis clarificarea succesiunilor la dregătorie și contextualizarea schimbărilor de dregători.

Înainte de a discuta situația fiecărei dregătorii în parte, se impune necesitatea unor scurte precizări în ceea ce privește raportul dintre *boier* și *dregător* în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea. Secolul al XVI-lea a adus numeroase conflicte între domn și boieri, toate acestea fiind favorizate de împrejurările externe, care au produs multă instabilitate și în statele vecine. Numeroasele războaie purtate de Radu de la Afumați și conflictele cu boierii țării, de la care i s-a tras și sfârșitul vieții, luptele acerbe dintre boierime și domnul Moise Vodă⁴, uciderea din ordinul domnului Mircea Ciobanu a boierilor munteni chemați din pribegie⁵ demonstrează această competiție dintre domn și boieri, fiecare dintre părți dorind reducerea puterii exercitate de către cealaltă. Perioadele de stabilitate din plan intern au fost rezultatul unei colaborări între domn și boieri, episodul cel mai potrivit pentru exemplificarea unei astfel de situații fiind scurtă domnie a lui Pătrașcu cel Bun (1554–1557)⁶. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, raportul dintre boier și dregător înclină în favoarea acestuia din urmă, mai ales că accesul la dregătorie garanta posesorului posibilități sporite în cumpărarea de moșii și încheierea unor alianțe matrimoniale

² Marieta Adam, *Lista unor dregători de categoria a doua, în secolele XV–XVII (Țara Românească)*, în „Studii și materiale de istorie medie”, IX, 1978, p. 185–191.

³ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV–XVII*, București, 1971.

⁴ Gheorghe Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, București, 1995, p. 72.

⁵ Alexandru Boldur, *Adunările de stări sociale în istoria Moldovei și a Țării Românești. Sfatul mare de obște*, București, 2001, p. 23–24.

⁶ Gheorghe Brătianu, *op. cit.*, p. 74.

avantajoase⁷. Or numirea în dregătorie era atributul domnului, astfel că în definirea statutului de boier accentul se mută de la calitatea de stăpân de moșie spre cea de posesor al unei dregătorii, fapt care a provocat apariția unei „boierimi noi”⁸. Prin această atitudine, domnii Țării Românești i-au favorizat pe boierii divăniți pentru a pune presiune pe marea boierime latifundiară. Domnii desfășurau, astfel, o adevărată „acțiune sistematică de înlăturare a elementului de opoziție și de cumpănire a autorității domnești”⁹.

Pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-au păstrat mărturii potrivit cărora sfatul domnesc al Țării Românești era alcătuit din 12 boieri. De pildă, genovezul Franco Sivori, secretarul lui Petru Cercel, nota că în 1583 domnul Țării Românești a vrut să-i ofere dregătoria de mare postelnic, despre care afirmă că era una dintre cele 12 „dregătorii de seamă ale țării și cea de-a patra în ordinea întâietății”¹⁰. Despre „doisprezece baroni ai acelei provincii (*Țara Românească*, n.n.)”¹¹ vorbește și William Harborne, ambasadorul reginei Elisabeta I a Angliei în Imperiul Otoman, într-o scrisoare adresată lui Francis Walsingham, secretarul aceleiași regine, la 27 ianuarie 1584, privind situația de la începutul domniei lui Petru Cercel. Un hrisov din 1614 îl amintește pe fostul domn Radu Șerban în contextul vânzării unui sat din Dolj, în timpul domniei lui Mihai Viteazul, cu mențiunea că Radu Șerban a fost unul dintre cei 12 dregători ai lui Mihai Viteazul¹². Tot cu un sfat format din 12 boieri prevedea și tratatul din 20 mai 1595 că trebuie să colaboreze Mihai Viteazul pentru conducerea țării¹³. La fel, după ce Mihai Viteazul a pierdut Țara Românească, Simion Movilă, noul domn, avea în componența divanului un număr de 12 boieri¹⁴. În cuprinsul studiului vom vedea că în timpul lui Mihai Viteazul sunt atestate în total 15 dregătorii și că uneori sunt menționați în divan și foștii dregători.

Revenind la componența sfatului domnesc, am amintit deja că în cuprinsul listei realizate în 1960 și-au făcut loc și numeroase erori, după cum însuși Nicolae Stoicescu, unul dintre cei șase autori care au lucrat la realizarea listei, a recunoscut un deceniu mai târziu¹⁵. Înaintea lui N. Stoicescu, erorile din această listă au fost

⁷ Ștefan Aftodor, *Boierimea în Țara Românească. Aspecte politice și social-economice (1601–1654): de la epopeea lui Mihai Viteazul la epoca lui Matei Basarab*, Brăila, 2014, p. 28–37.

⁸ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, ed. rev. și adăugită, București, 2001, p. 165–166.

⁹ Gheorghe Brătianu, *op. cit.*, p. 74.

¹⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. III, coord. Maria Holban, București, 1971, p. 10. Ștefan Andreescu este primul istoric care a valorificat aceste informații și a deschis în istoriografie discuția despre cei 12 boieri care intrau în componența divanului. Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, București, 1997, p. 339–341.

¹¹ Actul este publicat în *Călători străini despre țările române*, Supliment I, coord. Ștefan Andreescu, București, 2011, p. 125–127.

¹² *Documente privind istoria României* (în continuare: DIR), seria B, *Țara Românească*, veacul XVII, vol. II, (1611–1615), București, 1951, p. 287.

¹³ *Mihai Viteazul în conștiința europeană* (în continuare: MVCE), vol. I, coord. Ion Ardeleanu, București, 1982, p. 94.

¹⁴ DIR, B, XVII/1, București, 1951, p. 8.

¹⁵ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 7.

sesizate și de alți istorici, dintre care îl amintim pe Ion Ionașcu, cel care pune la îndoială chiar utilitatea acesteia¹⁶. În demersul nostru am pornit de la această listă, dar am completat-o/corectat-o acolo unde a fost cazul pe baza surselor primare și a cercetărilor întreprinse de către alți istorici.

A. MARELE BAN

Andronic Cantacuzino, 10 noiembrie 1593¹⁷

Începem prezentarea marilor dregători ai lui Mihai Viteazul din Țara Românească, referindu-ne la posesorii marii bănii. Potrivit *Listei dregătorilor*, în timpul lui Mihai Viteazul sunt atestați opt bani, dintre care unul (Calotă din Lipov) ocupă această dregătorie de două ori. Primul care ocupă dregătoria de mare ban este Andronic Cantacuzino, pe care îl regăsim în lista de martori a unui document de întărire dat de Mihai Viteazul pentru mănăstirea Coșuna¹⁸. Editorii au considerat că anul emiterii este greșit trecut în document (1594), din care cauză au corectat data după componența divanului. Această corectură este considerată îndreptățită și de George D. Florescu și Dan Pleșia, care notează că intervenția editorilor este justificată¹⁹.

Andronic Cantacuzino a fost un apropiat al lui Mihai Viteazul, astfel că lui îi este încredințată de voievod educația lui Nicolae Pătrașcu²⁰. Totodată, Andronic a fost unul dintre membrii locotenenței domnești, constituită după alungarea lui Simion Movilă din Țara Românească, în iunie 1601²¹.

Calotă din Lipov, 7 februarie 1596 – a. 13 aprilie 1596; 9 septembrie 1599 – 25 martie 1600²²

Între 23 noiembrie 1593 (dată la care Andronic este atestat cu dregătoria de mare vistier) și 7 februarie 1596²³ (prima atestare documentară a băniei lui Calotă din Lipov) nu mai avem atestat niciun alt mare ban, iar acest fapt l-a făcut pe

¹⁶ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și boierii trădători*, în „Magazin istoric”, an II, 1968, nr. 1, p. 80–83.

¹⁷ *Documenta Romaniae historica* (în continuare: DRH), seria B, Țara Românească, vol. XI, București, 1975, nr. 9, p. 10.

¹⁸ Vezi nota de mai sus.

¹⁹ George D. Florescu, Dan Pleșia, *Mihai Viteazul – urmaș al împăraților bizantini*, în „Scripta Valachica”, IV, 1973, p. 152, nota 107. Data corectată este acceptată și de Ștefan Andreescu (*Restitutio Daciae*, vol. III, p. 16–21).

²⁰ Matei Cazacu, *Cantacuzinii din epoca turcocrăției și instalarea lor în țările române (secolele XVI–XVII)*, în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. III, București, 2014, p. 58.

²¹ Constantin Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului. Contribuții privitoare la Mihai Viteazul și Radu Șerban înaintea domniei*, în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. II, București, 2011, p. 650. Pentru mai multe informații despre biografia și cariera acestui dregător vezi George D. Florescu, Dan Pleșia, *op. cit.*, p. 151–152; Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 16–21.

²² DRH, B, vol. XI, doc. 152, 160, 342 și 368.

²³ *Ibidem*, nr. 152, p. 196–197.

Ștefan Andreescu să avanseze ipoteza că banul Calotă din Lipov ar fi obținut dregătoria încă din toamna anului 1595²⁴, mai ales că la 12 noiembrie 1595 funcția de spătar este ocupată de Negrea²⁵, după ce Calotă deținuse această dregătorie din 17 martie 1595²⁶. Cert este că, în perioada februarie–aprilie 1596, Calotă este atestat ca mare ban doar în trei documente parvenite până în zilele noastre. Toate cele trei acte s-au păstrat în traduceri târzii, iar primele două nu au nici vâleatul trecut. Actul din 7 februarie este emis de însuși Calotă, care judecă în calitate de mare ban al Craiovei o pricină privind stăpânirea mănăstirii Coșuna asupra moșiei Radovan²⁷. Sentința dată de Calotă a fost întărită de Mihai Viteazul printr-un act emis la 16 februarie și plasat de editorii DRH în anul 1596 „după divan și localitatea de emitere a actului”²⁸. Cel de-al treilea act datează din 13 aprilie 1596 și cuprinde în lista de martori și pe „jupan Calotă vel ban”, alături de „jupan Mihalcea banul”²⁹. Din intervalul 16 februarie 1596 – 13 aprilie 1596 s-au păstrat alte trei acte cu divan emise de cancelaria domnească, dar niciunul nu amintește dregătoria de mare ban. Dar un act din 14 aprilie 1596, păstrat în original, conține în lista de martori pe „jupan Mihalcea ban și jupan Calotă fost mare ban”³⁰. Dată fiind această situație putem lua în calcul două posibilități: fie Calotă a fost înlăturat din dregătorie imediat după emiterea actului din 13 aprilie 1596, fie este o greșeală a traducătorului acestui act care nu a mai transcris cuvântul „biv” care preceda titulatura de „mare ban”. În ceea ce ne privește, considerăm mai probabilă cea de-a doua variantă, ceea ce înseamnă că prima mare bănie a lui Calotă a durat puțin peste două luni și s-a încheiat înainte de 13 aprilie 1596.

Despre acest boier știm că era frate cu Dobromir, marele ban al lui Alexandru al II-lea Mircea și al lui Mihnea al II-lea Turcitul, și a fost căsătorit de trei ori, ultima dată cu Calea din Brâncoveni, sora lui Matei Basarab³¹. Tocmai această ultimă căsătorie este invocată de Ștefan Andreescu drept argument pentru o a doua perioadă în care Calotă ar fi fost din nou ban. Astfel, autorul se leagă de afirmația raguza-nului Giovanni de Marini Poli, care, într-un raport către împăratul Rudolf al II-lea, din 31 ianuarie 1598, scrie că Mihai Viteazul doar venise de la nunta banului mare din Craiova³². Întrucât la 12 februarie 1598 Calotă din Lipov era deja căsătorit cu Calea, Ștefan Andreescu crede că aceasta a fost nunta la care luase parte Mihai Viteazul³³,

²⁴ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 23. Autorul pleacă de la premisa implicită că dregătoria nu poate fi vacantă o perioadă mare de timp.

²⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 139.

²⁶ *Ibidem*, nr. 112.

²⁷ *Ibidem*, nr. 152.

²⁸ *Ibidem*, nr. 153.

²⁹ *Ibidem*, nr. 160.

³⁰ *Ibidem*, nr. 161.

³¹ Dan Pleșia, *Marele ban Dobromir și neamul său*, în „Arhiva genealogică”, IV, 1997, nr. 1–2, p. 179–200.

³² *Călători străini*, vol. III, p. 266. Editorii au presupus că e vorba de nunta fiicei banului Mihalcea cu Radu Buzescu.

³³ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 382.

motivând și faptul că pentru perioada 5 octombrie 1597 – 25 martie 1598 nu avem atestat niciun alt ban. Cert este că în unele documente emise între 14 aprilie 1596 și 6 octombrie 1597, Calotă este amintit ca fost mare ban³⁴.

Potrivit documentelor cunoscute, Calotă revine la marea bănie cu două luni înainte de campania împotriva lui Andrei Báthory, fiind menționat din nou ca mare ban începând cu 9 septembrie 1599, într-un document al cărui emitent este chiar el, prin care întărește boierilor Cârstea și Vladul o moșie în Hlemna³⁵. Ultimul document emis de Mihai Viteazul în care apare numele banului Calotă este cel din 25 martie 1600, de la Alba Iulia³⁶, dar în legătură cu acest act trebuie să facem precizarea că el cuprinde și numele lui „Mihalcea ban” în afară de cel al lui Calotă, numele niciunuia dintre acești boieri nefiind însoțit de formula „mare ban”. Totuși, dat fiind faptul că înainte de această dată nu regăsim numele altui mare ban și nici pe Calotă ca fost mare ban, cum se întâmplase în anii 1596–1597, credem că nu greșim să considerăm actul din 25 martie 1600 ultima atestare a băniei lui Calotă din Lipov³⁷. Trebuie făcută precizarea că de la Nicolae Pătrașcu avem un singur document în care apare numele lui Calotă banul. Este vorba despre actul din 26 ianuarie 1600 prin care Nicolae Pătrașcu îi întărește lui Calotă banul un loc de casă în Târgoviște³⁸. Calotă nu este menționat în document ca mare ban și nu-l avem atestat în listele cu martori ale celorlalte acte emise de Nicolae Pătrașcu. Ținând cont de faptul că marea bănie nu este o dregătorie întâlnită în Transilvania și că în documentele emise de Nicolae Pătrașcu în Țara Românească nu găsim numele niciunui alt mare ban, trebuie acceptat faptul că cea mai importantă dregătorie a țării era ocupată în această vreme de Calotă din Lipov, chiar dacă se afla în Transilvania alături de Mihai Viteazul³⁹.

Deși documentele de cancelarie din Ardeal sau Țara Românească nu ne mai oferă informații despre Calotă după luna martie 1600, detalii prețioase au fost regăsite în surse de origine turcească. Astfel, vizirul Hafiz-Ahmed pașa îi scrie lui Sigismund al III-lea Vasa că într-o incursiune a turcilor la nordul Dunării l-au prins pe „răufăcătorul numit Banul Calotă, pe care Mihai cel răufăcător, potrivit gândurilor sale rele, îl numise stăpân în localitatea numită Craiova, și, tăindu-i capul, trecuse prin sabie pe cei mai mulți dintre rebelii aflați lângă el”⁴⁰. Deși editorul consideră că documentul a fost emis în 1600–1601, o datare mai exactă este posibilă pe baza luptelor la care se referă, fiind cel mai probabil emis la 26 noiembrie 1600⁴¹. După

³⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 161, 173, 176, 263 și 266.

³⁵ *Ibidem*, nr. 342. Limitele cronologice cuprinse în *Lista dregătorilor* nu mai sunt de actualitate.

³⁶ *Ibidem*, nr. 368.

³⁷ Și Ștefan Andreescu admite că acest document este ultima atestare a lui Calotă ca mare ban într-un act emis de Mihai Viteazul. Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 346, nota 22.

³⁸ DRH, B, vol. XI, nr. 363.

³⁹ Dan Pleșia, *Marele ban Dobromir și neamul său*, p. 196; Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 346; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 40.

⁴⁰ *Cronici turcești privind țările române*, vol. I, (sec. XV – mijl. sec. XVII), ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 152.

⁴¹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 346, nota 24.

ce au recucerit Giurgiu (septembrie 1600), turcii au înaintat spre București și Târgoviște. Acolo au fost întâmpinați de oștile în fruntea cărora se afla Calotă Bozianul, dar turcii, ieșind învingători, l-au prins și pe banul Craiovei și i-au trimis capul la Istanbul⁴². La 13 noiembrie 1600, reprezentantul Veneției nota în raportul către doge că fusese adus la Poartă capul banului⁴³. Pornind de la aceste informații, Ștefan Andreescu, primul istoric care a făcut astfel de observații pe baza celor două documente evocate, a considerat că dregătoria de mare ban a lui Calotă din Lipov trebuie să fi durat până la începutul lunii noiembrie 1600, când a fost ucis de turci⁴⁴. Nu împărtășim această opinie, deoarece în vara anului 1600 îl avem atestat ca mare ban pe Mihalcea, așa cum vom vedea mai jos.

Manta, 31 august 1596 – 5 octombrie 1597⁴⁵

De la sfârșitul lunii august 1596 mare ban de Craiova este atestat Manta, cel care ocupa dregătoria de mare paharnic în primul divan al lui Mihai Viteazul⁴⁶. Grec după tată⁴⁷, Manta era fiul jupaniței Vișana, care se trăgea din marea familie a Craioveștilor-Brâncoveni⁴⁸. Recunoscut pentru priceperea sa militară, Manta s-a aflat în fruntea atacului îndreptat împotriva tătarilor la Șerpătești, în ianuarie 1595⁴⁹. Două luni mai târziu, Manta și Albert Király conduceau asaltul asupra Brăilei, care a fost cucerită de la turci⁵⁰. Despre Manta nu mai avem informații după ce pierde dregătoria de mare ban.

Pană, 25 martie – 23 mai 1598⁵¹

Pentru două luni, mare ban în Țara Românească a fost Pană (care la începutul domniei lui Mihai Viteazul ocupase vreme de aproape un an dregătoria de mare comis⁵²). Ștefan Andreescu a emis ipoteza că Pană ar fi rămas ban până în septembrie 1598, deși o astfel de posibilitate nu poate fi confirmată documentar⁵³. Istoricul își argumentează opinia prin faptul că abia începând cu luna septembrie este atestat un nou ban, iar înlocuirea ar fi fost justificată de dorința lui Mihai Viteazul de a-l ține departe pe acest boier în contextul pregătirii campaniei militare care viza sudul

⁴² Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, ed. Cristian Antim Bobicescu, București, 2002, p. 227–228.

⁴³ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV, pt. a II-a, 1600–1650, București, 1884, nr. XXIV, p. 31.

⁴⁴ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 346–347.

⁴⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 198, 199 și 265.

⁴⁶ Vezi mai jos.

⁴⁷ Tatăl lui Manta a fost banul Ghiorma. Vezi DRH, B, vol. XXIII, București, 1969, nr. 231.

⁴⁸ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 381–382. Vezi și Ștefan D. Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, București, 1916, p. 336.

⁴⁹ Ion Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, ed. Damaschin Mioc, Timișoara, 1976, p. 120. Vezi și Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 110–111.

⁵⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, pt. I, București, 1943, p. 264.

⁵¹ DRH, B, vol. XI, nr. 279 și 288.

⁵² Vezi mai jos.

⁵³ Ștefan Andreescu, *O sentință politică a lui Matei vodă Basarab*, în idem, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 170.

Dunării⁵⁴. Cert este că Pană a fost unul dintre cei care au semnat tratatul cu Andrei Báthory din 1599⁵⁵, iar, odată cu venirea lui Simion Movilă în Țara Românească, a trecut de partea acestuia, devenind mare vistier în divanul noului domn⁵⁶. Simion Movilă l-a răsplătit în februarie 1602 pentru faptele lui de credință, dăruindu-i un număr de 11 sate, dintre care trei fuseseră cumpărate de Mihai Viteazul⁵⁷. În ianuarie 1609 primește întărire pentru aceste sate și pentru altele de la Radu Șerban⁵⁸.

Udrea din Băleni, 1 septembrie 1598 – 15 iulie 1599⁵⁹

Din neamul boierilor Băleni îl regăsim ca mare ban al lui Mihai Viteazul pe Udrea, fiul lui Radu din Băleni, care era fratele Voicăi, soția lui Pătrașcu cel Bun⁶⁰. Această legătură de rudenie explică numirea în dregătoriile de mare clucer și mare logofăt a lui Radu din Băleni și a lui Petru din Băleni, de către domnul Petru Cercel, fiul legitim al lui Pătrașcu cel Bun⁶¹. Mama lui Udrea a fost Maria, care se trăgea după tată (postelnicul Badea Aiaz) din neamul boierilor din Izvorani⁶², din care provenea și doamna Stanca.

Înainte de a deveni mare ban, Udrea a fost marele armaș al lui Mihai Viteazul⁶³. S-a numărat printre membrii locotenenței lăsate de Mihai Viteazul la conducerea Moldovei, în mai 1600⁶⁴, iar într-un document din 7 iulie 1600 poartă titlul de „hatman și pârcălab al Sucevei”⁶⁵. La sfârșitul lunii octombrie 1600 îi scrie lui Ioan Potocki, cerându-i să-l primească printre slujitorii lui, angajându-se că îl va sluji cu aceeași credință cu care l-a servit și pe Mihai Viteazul⁶⁶. Despre el, mulți istorici români au afirmat că a căzut prizonier în mâinile polonilor, în timpul luptelor de la Curtea de Argeș, de la sfârșitul lunii noiembrie 1600⁶⁷. Primul care notează că

⁵⁴ Pentru expediția militară din toamna anului 1598, vezi Aurel Decei, *Răsunătoarea acțiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre, în septembrie–octombrie 1598, înfățișată de cronicile turcești*, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 163–178.

⁵⁵ MVCE, vol. I, p. 237.

⁵⁶ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁷ DIR, B, XVII/1, nr. 37, p. 30–31.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 238, p. 360–361.

⁵⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 313 și 335. În *Lista dregătorilor*, Udrea apare ca ban între 1 septembrie 1598 și 14 iunie 1599.

⁶⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 100.

⁶¹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 356.

⁶² Idem, *Boierii lui Radu vodă de la Afumați (Observații asupra pomelnicului mănăstirii Argeșului)*, în idem, *Perspective medievale*, p. 46.

⁶³ Vezi mai jos.

⁶⁴ Ștefan Andreescu, *Familia boierilor Băleni*, în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I, București, 2004, p. 228.

⁶⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 404, p. 557–558.

⁶⁶ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VI, București, 1933, nr. 231, p. 257.

⁶⁷ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, ed. N. Gheran, V. Iova, București, 1968, p. 376; Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, p. 257, notă; Ion Ionașcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea în Țara Românească*, în „Studii. Revistă de istorie”, XIV, 1961, nr. 3, p. 699–720; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 100.

Udrea s-a închinat lui Simion Movilă, fără a aminti de niciun prizonierat, a fost Petre P. Panaitescu⁶⁸. Mai recent, acest episod a fost cercetat cu atenție de Constantin Rezachevici, care afirmă fără echivoc că Udrea a trecut din proprie inițiativă în tabăra lui Simion Movilă, urmărind să-și protejeze averile în cazul în care Simion urca pe tronul Țării Românești⁶⁹.

Un alt aspect larg răspândit în istoriografia românească l-a reprezentat ideea unui complot boieresc organizat de Udrea Băleanul, împreună cu Negrea spătarul, pentru alungarea lui Simion Movilă din Țara Românească⁷⁰. Opinie discordantă face din nou Constantin Rezachevici, care arată că motivul real pentru care Simion Movilă poruncește uciderea banului Udrea este reprezentat de legăturile directe inițiate de acesta din urmă cu unii dintre cei mai influenți nobili polonezi, cu scopul de a obține acordul regelui Poloniei pentru schimbarea statutului boierilor din Țara Românească, în sensul restrângerii autorității centrale a domnului și sporirii influenței boierești⁷¹. În acest demers, Udrea i-a avut alături de el pe frații Buzeshi, iar uciderea fostului ban al lui Mihai Viteazul și a lui Negrea spătarul este actul declanșator al revoltei din iunie 1601⁷².

Mihalcea Caragea, 1 iunie 1600 – 6 iulie 1600⁷³

Lista dregătorilor îl amintește ca mare ban la data de 13 aprilie 1596 pe Mihalcea Caragea⁷⁴, numai că documentul emis de Mihai Viteazul la această dată, despre care am vorbit și mai sus când ne-am referit la Calotă din Lipov, conține numele lui „jupan Mihalcea banul” și imediat îl menționează pe „jupan Calotă vel ban”⁷⁵, ceea ce înseamnă că în baza acestui document mare ban în Țara Românească era Calotă și nu Mihalcea. Un alt document, emis în ziua imediat următoare, îi amintește din nou pe cei doi boieri, de această dată sub forma „jupan Mihalcea ban și jupan Calotă fost mare ban”⁷⁶, pentru ca două zile mai târziu niciunul dintre cei doi să nu mai fie amintiți în lista de martori⁷⁷. Am văzut că actul din 13 aprilie 1596 s-a păstrat sub formă de traducere, iar cel din 14 aprilie 1596 a ajuns până la noi în original și am considerat ca fiind probabilă o eroare de transcriere a traducătorului primului document, prin omiterea cuvântului „biv” care preceda titulatura de „mare ban”. Mergând pe același raționament, observăm că Mihalcea nu este atestat

⁶⁸ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 231.

⁶⁹ Constantin Rezachevici, *Poziția marii boierimi din Țara Românească față de Mihai Viteazul și Simion Movilă (noiembrie 1600 – august 1601)*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXVI, 1973, nr. 1, p. 49–63.

⁷⁰ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 238; Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, București, 1902, p. V; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, vol. II, pt. I, p. 297.

⁷¹ Constantin Rezachevici, *Poziția marii boierimi*, p. 60.

⁷² Idem, *Bătălia de la Gura Nișcovului*, p. 647.

⁷³ DRH, B, vol. XI, nr. 385 și 402.

⁷⁴ *Lista dregătorilor*, p. 566.

⁷⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 160.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 161.

⁷⁷ *Ibidem*, nr. 162.

ca mare ban prin actul din 13 aprilie 1596, dovadă că nici în originalul din ziua următoare nu este înscrisă formula „vel ban” alături de numele boierului grec. Pentru a întări argumentul nostru, mai precizăm că actul original din 14 aprilie 1596 conține adjectivul „vel” înaintea tuturor celorlalți dregători amintiți în lista de martori. Mai mult de atât, Oancea, scribul actului, a acordat mare atenție titlului purtat de martorii menționați, astfel încât îi regăsim succesiv pe „jupan Mitrea vornic și jupan Ivan mare vornic și jupan Chesar mare logofăt și jupan Miroslav logofăt”⁷⁸, ceea ce face puțin probabilă o eroare de scriere a dregătoriei în cazul lui Mihalcea.

La începutul domniei lui Mihai Viteazul, într-un document din 28 mai 1594, îl regăsim și pe Mihalcea cu titlul de fost mare ban, într-o poruncă prin care voievodul îi întărea satul Orlești⁷⁹. Tot ca fost mare ban apare în divan și la 7 august 1596⁸⁰. Știm din alte documente că Mihalcea și-a început cariera de mare dregător în timpul domniei lui Petru Cercel, fiind primul mare ban al fiului legitim al lui Pătrașcu cel Bun⁸¹, fapt care explică titulatura de fost mare ban din primii ani de domnie ai lui Mihai Viteazul.

Din timpul domniei lui Mihai Viteazul, însă, ne este cunoscut doar un singur document care îl atestă pe Mihalcea ca mare ban. Actul emis de Mihai Viteazul la Iași, la 1 iunie 1600, s-a păstrat sub formă de traducere în Condica mănăstirii Bucovăț și reprezintă o poruncă de întărire dată acelei mănăstiri pentru satul Radovanul⁸². Primul dintre martorii documentului este „jupan Mihalcea vel ban”, or este cunoscut faptul că în Moldova nu exista o astfel de dregătorie, ceea ce înseamnă că aceasta este prima atestare a lui Mihalcea ca mare ban al Țării Românești, mai ales că în documentele emise de Nicolae Pătrașcu nu regăsim numele niciunui alt mare ban.

Într-un alt document, emis la Alba Iulia de Mihai Viteazul, la 6 iulie 1600, editorii DRH au completat numele lui Mihalcea în dreptul dregătoriei de mare ban⁸³, cel mai probabil în temeiul actului din 1 iunie 1600. Peste doar o lună (8 august 1600), Mihalcea apare din nou ca martor într-un document emis la Alba Iulia, dar de această dată ca fost mare ban⁸⁴, astfel că boierul atât de fidel lui Mihai Viteazul a îndeplinit funcția de mare ban doar o lună, cel mult două, într-o vreme în care începea declinul domniei voievodului Mihai⁸⁵.

Petre P. Panaitescu reține corect că Mihalcea, deși grec, a fost păstrat de Mihai Viteazul între colaboratorii cei mai apropiați, dar greșește când afirmă că

⁷⁸ *Ibidem*, nr. 161.

⁷⁹ *Ibidem*, nr. 56.

⁸⁰ *Ibidem*, nr. 189.

⁸¹ Pentru cariera acestui boier, vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 370.

⁸² DRH, B, vol. XI, nr. 385.

⁸³ *Ibidem*, nr. 402.

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 412.

⁸⁵ Ștefan Andreescu nu scrie nicăieri în studiul dedicat boierilor lui Mihai Viteazul că Mihalcea ar fi fost marele ban al lui Mihai Viteazul, dar nici nu amintește despre informația eronată din *Lista dregătorilor*. Nicolae Stoicescu notează că Mihalcea a fost mare ban al lui Mihai Viteazul, pe când se afla în Moldova, dar nu cunoaște documentele emise la Alba Iulia. Vezi Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 42.

același Mihalcea a fost ban în 1595 și apoi în 1598⁸⁶, bazându-se pe informațiile eronate transmise de Emanoil Hagi-Moscu⁸⁷. La fel, deși nu o afirmă cu certitudine, și Nicolae Iorga presupune că primul ban al lui Mihai Viteazul a fost Mihalcea⁸⁸, opinie întâlnită și la Victor Papacostea, care notează că deși voievodul „întinerește divanul, întocmind o curte de război, cu boieri tineri și comandanți de oștire apti să îndure dificultățile campaniilor, Mihalcea rămâne la locul său, ban al Craiovei”⁸⁹.

Credincios până la capăt voievodului român, Mihalcea l-a însoțit în pribegie la Habsburgi, la începutul anului 1601, până la Viena, fiind singurul boier important care l-a urmat pe voievod în afara Transilvaniei⁹⁰. Cronicarul maghiar István Szamosközy notează că Mihalcea a fost alături de Mihai Viteazul și când acesta din urmă a fost asasinat din porunca lui Gheorghe Basta, iar la începutul lunii septembrie 1601 a avut aceeași soartă ca voievodul român, fiind spânzurat la Alba Iulia⁹¹. Mihalcea și soția sa, Marula, au avut împreună șase copii⁹². Cele două fiice care au supraviețuit vârstei copilăriei au fost măritate cu dregători ai țării: Preda s-a căsătorit cu Radu clucerul Buzescu, iar Maria a fost soția lui Badea spătarul⁹³.

Preda Buzescu, p. 6 iulie 1600⁹⁴ – a. 26 februarie 1601⁹⁵

Cu cea de-a doua bănie a lui Calotă Bozianul se încheie șirul celor care au ocupat dregătoria de mare ban sub domnia lui Mihai Viteazul, în conformitate cu *Lista dregătorilor*⁹⁶. Doar că în memoriul către împăratul Rudolf al II-lea, din 17 ianuarie 1601, Mihai Viteazul notează că, după ce s-a retras la Craiova, beii din Vidin și Nicopole au pătruns în Țara Românească cu intenția de a-i ajuta pe poloni, iar împotriva lor voievodul l-a trimis cu oaste pe banul Craiovei⁹⁷. În luptele care

⁸⁶ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 72–73.

⁸⁷ Emanoil Hagi Moscu, *Boerii lui Mihai Viteazul*, în „Arhivele Olteniei”, an VIII, 1929, nr. 43–44, p. 220.

⁸⁸ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 96.

⁸⁹ Victor Papacostea, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul: banul Mihalcea*, în idem, *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice*, ed. Cornelia Papacostea-Danielopolu, București, 1983, p. 241–246. Aceeași opinie și la Mircea Malița, *Banul Mihalcea la curtea lui Rudolf al II-lea*, în Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, *Pagini din trecutul diplomației românești*, București, 1966, p. 130–147.

⁹⁰ MVCE, vol. III, București, 1984, p. 81.

⁹¹ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566–1608*, Cluj, 1928, p. 159. Potrivit lui Nicolaus Istvánffy, Mihalcea a fost torturat multă vreme și a murit în închisoare. Vezi MVCE, vol. II, București, 1983, p. 38.

⁹² George D. Florescu, *Mănăstirea Coșuna (Bucovățul Vechi) și neamurile domnești și boierești din Țara Românească, din veacul al XVI-lea, legate de acest lăcaș*, în „Arhiva genealogică”, III, 1996, nr. 1–2, p. 92.

⁹³ Irina Cîrstina, *Neamuri boierești și patrimoniul lor funciar în Țara Românească*, Târgoviște, 2015, p. 132.

⁹⁴ Dată la care este atestat ultima oară ca mare ban Mihalcea Caragea.

⁹⁵ La această dată Simion Movilă îl numește mare ban pe moldoveanul Ureche. Vezi DIR, B, XVII/1, nr. 2, p. 3.

⁹⁶ *Lista dregătorilor*, p. 566.

⁹⁷ MVCE, vol. I, p. 623.

s-au dat au pierit și cei doi bei. Totuși, pentru a putea plăti oștenii, Mihai Viteazul s-a împrumutat de bani (67.000 aspri) de la Preda Buzescu, după cum o arată și hrisovul lui Radu Șerban din 23 august 1605⁹⁸. Cum luptele de la Curtea de Argeș au avut loc la sfârșitul lunii noiembrie 1600, banul despre care vorbea Mihai Viteazul în memoriul amintit nu putea fi Calotă Bozianul deoarece, așa cum am văzut, acesta era mort de aproximativ trei săptămâni și nici Mihalcea Caragea, întrucât el a fost alături de domn în ziua în care acesta din urmă a fost ucis.

Petre P. Panaitescu scria în monografia dedicată lui Mihai Viteazul că ultimul ban al voievodului a fost Preda Buzescu⁹⁹. În sprijinul afirmației lui Panaitescu vine și un document din 21 decembrie 1600 prin care „jupânul Preda marele ban și jupâneasa Catalina băneasa și cocona Mara” dăruiesc mănăstirii din Stănești satul Balomirești¹⁰⁰. Editorii volumului de documente au făcut însă observația că Preda este ban al Craiovei abia din august 1602, dar au publicat documentul sub data din original întrucât la sfârșitul anului 1600 Simion Movilă încă nu-și organizase divanul, iar boierii Buzești reprezentau în continuare o mare autoritate în Oltenia¹⁰¹.

Asemenea lui Petre P. Panaitescu, și Ștefan Andreescu consideră că Preda Buzescu a fost ultimul mare ban al lui Mihai Viteazul, dar plasează începutul băniei imediat după moartea lui Calotă Bozianul, produsă în primele zile ale lui noiembrie 1600¹⁰². Dar, așa cum am observat mai sus, Calotă din Lipov a fost înlocuit cu Mihalcea Caragea, astfel că moartea lui nu are nicio relevanță pentru succesiunea marilor bani ai lui Mihai Viteazul. De aceea, considerăm că Preda a fost numit mare ban după 6 iulie 1600, adică data ultimei atestări documentare a băniei lui Mihalcea Caragea, și a ocupat această funcție până când Simion Movilă l-a numit mare ban pe boierul moldovean Ureche¹⁰³. Ținând cont de aceste observații și de faptul că documentul din 21 decembrie 1600 este autentic, îl considerăm și noi pe Preda Buzescu drept ultimul mare ban al viteazului domn român. Credem, de asemenea, că în situația atât de complicată de la sfârșitul anului 1600, Mihai Viteazul a numit în dregătoria de mare ban nu doar un om de încredere, ci mai ales un reprezentant al boierimii muntenești. Mihai Viteazul trebuie să fi fost conștient că sprijinul boierilor Țării Românești era esențial în lupta împotriva lui Simion Movilă și de aceea i-a încredințat lui Preda Buzescu marea bănie și nu l-a păstrat pe Mihalcea Caragea, care i-a fost cel mai credincios dintre boieri, singurul care l-a însoțit până la Viena, dar care nu era un boier autohton, nu aparținea unei familii boierești puternice și muntenești, ci avea origini grecești, iar păstrarea lui în marea bănie putea provoca nemulțumiri în rândul boierilor români, așa cum nu o dată se întâmplase în timpul celor șapte ani de domnie ai lui Mihai Viteazul, or tocmai o astfel de posibilitate a vrut domnul român să o evite prin numirea lui Preda Buzescu în dregătoria de mare ban.

⁹⁸ DIR, B, XVII/1, nr. 186, p. 192–193.

⁹⁹ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 230.

¹⁰⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 426, p. 575.

¹⁰¹ *Ibidem*, nota 1.

¹⁰² Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 348.

¹⁰³ Atestat pentru prima dată la 26 februarie 1601. Vezi DIR, B, XVII/1, nr. 2, p. 3.

Cazul băniei lui Coci

Potrivit *Listei dregătorilor*, al doilea ban al lui Mihai Viteazul este boierul Coci, cel care între 25 octombrie 1593 și 22 iulie 1594 a fost mare postelnic¹⁰⁴. Coci venise în Țara Românească din Moldova, unde fusese paharnicul lui Aron Vodă¹⁰⁵. El este tatăl lui Vasile Lupu, domnul Moldovei de mai târziu¹⁰⁶. În ceea ce privește originea acestui boier, s-a stabilit că provenea din Balcani, fie din Macedonia, fie din Epir, fiind ori de sorginte greacă, ori un aromân grecizat¹⁰⁷. Nicolae Iorga a considerat mai probabilă originea macedoneană a familiei lui Coci, identificând satul de baștină în apropierea orașului Kalavrita, din nordul Moreei¹⁰⁸.

Includerea lui Coci în lista banilor lui Mihai Viteazul se datorează unui document emis de el într-o zi de 13 iulie, în calitate de „jupan Cocii vel ban al Craiovei”¹⁰⁹. Documentul nu are an, iar editorii DRH au considerat că anul este 1595, menționând că datarea a fost făcută după marele ban¹¹⁰. Este posibil ca editorii să fi presupus că, după ce a îndeplinit funcția de postelnic în octombrie 1593 – iulie 1594, Coci a fost avansat la dregătoria de mare ban la sfârșitul lui 1594 sau la începutul anului următor.

Editorii au omis însă conținutul unui document pus în lumină încă din 1936 de către Ilie Minea și L.T. Boga, istorici care au semnalat deja de atunci că moldoveanul Coci a ocupat dregătoria de ban al Craiovei în ultimele luni ale domniei lui Alexandru cel Rău¹¹¹. Documentul emis la data de 6 iunie 1593¹¹², de către domnul Țării Românești, amintește de o judecată făcută de Coci, marele ban al Craiovei, într-un proces care ajunsese la acea dată să fie judecat la scaunul domnului. Asupra conținutului acestui document s-a pronunțat cel mai recent istoricul Ștefan Andreescu, apreciind că dregătoria de ban a lui Coci trebuie plasată anterior domniei lui Mihai Viteazul¹¹³. În lipsa oricărei alte mărturii documentare, considerăm că rectificarea propusă de Ștefan Andreescu este potrivită, mai ales că se bazează pe o informație de epocă și nu doar pe o presupunere, ca în cazul datării actului cu anul 1595.

Cazul băniei lui Tudor Șaitanul

Încheiem discuția despre banii lui Mihai Viteazul referindu-ne la opinia lui Ștefan Andreescu potrivit căreia în timpul aceluiași domn trebuie să fi fost ban și

¹⁰⁴ Vezi mai jos.

¹⁰⁵ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 97–98.

¹⁰⁶ Constantin Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634–1653)*, București, 1991, p. 24.

¹⁰⁷ Franz Babinger, *Originea și sfârșitul lui Vasile Lupu*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a III-a, XVIII, 1936–1937, p. 65–82.

¹⁰⁸ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XI, București, 1906, p. 113–117. Vezi și idem, *Dări de seamă*, în „Revista istorică”, XXII, 1936, nr. 10–12, p. 349–350.

¹⁰⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 132, p. 177.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 178.

¹¹¹ Ilie Minea, L.T. Boga, *Despre Iane, mare ban de Craiova și ceva despre Mihai Viteazul*, în „Cercetări istorice”, an X–XII, 1936, nr. 2, p. 52–53.

¹¹² DIR, B, XVI/6, București, 1953, nr. 86, p. 75.

¹¹³ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 21–23.

un alt reprezentant al familiei Cantacuzinilor și anume Tudor Șaitanul, fratele lui Andronic Cantacuzino¹¹⁴. Istoricul pornește de la un fragment din așa-numitul *Hrisov al Buzeștilor*, din 10 iunie 1656, în care este amintit „Tudor Șaitanul fost ban al Craiovei”¹¹⁵, în contextul unor procese privind satul Runcul, din Vâlcea. Ștefan Andreescu consideră că acest Tudor (care trebuie să fie același cu Tudorachi, marele postelnic dintre 17 august – 2 octombrie 1594¹¹⁶) a fost numit ban cu o lună înainte de pornirea răscoalei antiotomane, mai ales că la 4 octombrie 1594 dregătoria de postelnic îi aparținea lui Preda Buzescu¹¹⁷, astfel că este posibil ca Tudor să fi devenit în aceeași perioadă mare ban¹¹⁸. În favoarea opiniei lui Andreescu stă mărturie și prevederea tratatului din 20 mai 1595, potrivit căreia boierii greci nu mai puteau face parte din sfatul domnesc, ori o astfel de prevedere nu mai era necesară dacă boierii greci fuseseră deja excluși din divan¹¹⁹. Această posibilitate este acceptată astăzi și de alți istorici¹²⁰, dar în ceea ce ne privește credem că în lipsa unor informații documentare mai precise nu putem plasa cu exactitate în timp bănia Cantacuzinului Tudor Șaitanul, deși este probabil ca el să fi ocupat această dregătorie. A accepta în baza documentelor cunoscute astăzi că Tudor Șaitanul a fost ban al Craiovei sub Mihai Viteazul înseamnă a repeta greșeala făcută în istoriografie în cazul băniei lui Coci. Ca atare, ne limităm la a prezenta ca probabilă existența băniei lui Tudor Șaitanul, dar, deocamdată, nu pot fi avansate decât ca speculație limitele cronologice ale acesteia.

Mai amintim că în baza unui document emis de Mihai Viteazul, la 29 aprilie 1595, prin care dăruia mănăstirii Sf. Nicolae din București mai multe ocine și care cuprinde în lista de martori pe un anume „jupan Mitrea fost mare ban”¹²¹, Ștefan Andreescu nu excludea posibilitatea ca și acesta să fi fost ban, eventual înainte de amintitul Tudor Șaitanul¹²².

B. MARELE VORNIC

În ceea ce-i privește pe vornicii lui Mihai Viteazul, menționăm că datele prezentate în *Lista dregătorilor* sunt mult mai precise, astfel că îi regăsim ocupând această dregătorie pe Mitrea din Hotărani, pe Ivan Noroceă din Răzvad și pe Dumitru din Cepturi¹²³.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 25–26.

¹¹⁵ Grigore Tocilescu, *Chrisovul Buzescilor*, în „Revista tinerimea română”, s.n., I, 1898, p. 120.

¹¹⁶ *Lista dregătorilor*, p. 581.

¹¹⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 98.

¹¹⁸ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 27.

¹¹⁹ Ca atare, opinia lui Panaitescu potrivit căreia toți boierii greci sunt excluși din divan în octombrie 1594 trebuie privită cu rezerve. Vezi Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 71.

¹²⁰ Cel mai recent, Marian Coman a acceptat această posibilitate. Vezi Marian Coman, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI)*, Iași, 2013, p. 105, nota 87.

¹²¹ DRH, B, vol. XI, nr. 115, p. 152–154.

¹²² Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 402.

¹²³ *Lista dregătorilor*, p. 568.

Mitrea din Hotărani, 25 octombrie 1593 – 21 septembrie 1594¹²⁴

Mitrea din Hotărani a fost mare vornic până în 21 septembrie 1594, dar cu acest titlu este amintit și între semnatarii tratatului din 20 mai 1595¹²⁵, fiind primul boier care urmează celor trei reprezentanți ai clerului. Deși nu mai deține nicio dregătorie, Mitrea din Hotărani este prezent în divan în calitate de fost mare vornic, între februarie și august 1596¹²⁶. După 13 august 1596 dispare complet din documente, fapt care confirmă argumentația lui Ion Ionașcu potrivit căreia el este acel Dumitru despre care vorbește cronica lui Baltasar Walther că a fost pedepsit de Mihai Viteazul cu pedeapsa capitală pentru trădare¹²⁷.

Din neamul boierilor din Hotărani, cu care se înrudeau și boierii Mărgineni¹²⁸, se trăgeau după mame atât Neagoe Basarab, cât și domnul Radu Bădica¹²⁹. Mitrea vornicul era fiul lui Badea clucerul din Hotărani¹³⁰ și al Mușei din Văleni, iar soția lui a fost jupanița Neaga, identificată de I.C. Filitti¹³¹ și de Nicolae Stoicescu¹³² cu fiica lui Vlaicu vistier din Cislău. Mai recent, Cristina Anton Manea a considerat nejustificabilă documentar o astfel de genealogie¹³³. Știm sigur doar că Neaga era descendentă pe linie feminină din jupanii Sahat și Cazan paharnic, boieri care au trăit în prima jumătate a secolului al XVI-lea și ale căror sate se aflau la 1586 în stăpânirea soției lui Mitrea vornicul¹³⁴.

Ivan Noroce, 26 septembrie 1594 – 23 septembrie 1596; 11 ianuarie 1597 – 3 februarie 1597¹³⁵

Nu se cunosc multe informații despre originea acestui boier, dar se pare că el provenea de la sud de Carpați (Pitești), chiar dacă a fost ani de zile o prezență constantă la curtea din Alba Iulia¹³⁶. A fost răsplătit de către Mihai Viteazul pentru

¹²⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 5 și 92.

¹²⁵ MVCE, vol. I, nr. 14, p. 93.

¹²⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 151, 160, 173, 176, 193.

¹²⁷ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, V, 1962, p. 122–124. Vezi și Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV–XVI)*, ed. Gheorghe Lazăr, București, 1996, p. 90.

¹²⁸ Irina Cîrstina, *op. cit.*, p. 157–158.

¹²⁹ Dan Pleșia, *Neagoe Basarab – originea, familia și o scurtă privire asupra politicii românești la începutul veacului al XVI-lea (I)*, în „Valachica”, 1969, p. 45–60.

¹³⁰ Ștefan Andreescu corectează identificarea tatălui lui Mitrea în persoana lui Dragomir din Curtișoara (cum apare la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 72–73, dar și la Paul Cernovodeanu, *Mănăstirea Plăviceni/Olt – un monument „genealogic” vitregit*, în „Arhiva genealogică”, I (VI), 1994, nr. 3–4, p. 43–60). Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 400, nota 244.

¹³¹ I.C. Filitti, *Neamul doamnei Neaga și mănăstirea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*, București, 1933, p. 5–6.

¹³² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 72.

¹³³ Cristina Anton Manea, *Din nou despre doamna Neaga și familia ei. Genealogia unei familii de boieri buzoieni. Secolele XVI–XVII*, în *Fațetele istoriei. Existențe. Identități. Dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, București, 2000, p. 67–77.

¹³⁴ DIR, B, XVI/5, București, 1952, nr. 241, p. 228–229. Vezi și Irina Cîrstina, *op. cit.*, p. 157–160.

¹³⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 93, 205, 212 și 218.

¹³⁶ Georgeta Totoiu, *Rolul logofătului Ivan Noroce în viața politică a țărilor române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVI, 1963, p. 412–413.

participarea sa la luptele împotriva tătarilor și turcilor cu un sat întreg și cu moșie într-altul¹³⁷. A fost căsătorit cu doamna Stana, fiica lui Mircea Ciobanul și a doamnei Chiajna, împreună cu care a avut două fiice, Velica și Zamfira¹³⁸. Prima dintre fete se intitula în documente „doamna Velica”, fapt care poate confirma zvonurile epocii privind relația dintre aceasta și Mihai Viteazul¹³⁹. Totuși, este mai plauzibil să credem că Velica își atribuia acest titlu în virtutea căsătoriei încheiate cu un pretendent la tronul Moldovei, nepot al lui Petru Șchiopul, care a fost foarte aproape de a deveni domnul Țării Românești în 1589¹⁴⁰. Căsătoria dintre Velica și acest pretendent, Vlad, care se înrudea și cu voievodul Moldovei, nu doar cu cel al Țării Românești, a fost gândită ca o cale de împăcare a celor două familii domnitoare¹⁴¹.

În ceea ce privește perioada în care Ivan Noroce a fost mare vornic al lui Mihai Viteazul, nu împărtășim opinia atât de larg răspândită în istoriografie potrivit căreia el a fost mare vornic din 26 martie 1594 până în 3 februarie 1597¹⁴². Punctul nostru de vedere se fundamentează pe existența a două documente emise la 28 septembrie 1596, care cuprind numele lui Dumitru mare vornic și asupra cărora vom reveni puțin mai jos, când vom prezenta informațiile referitoare la acest dregător¹⁴³.

Ivan Noroce a rămas un om de încredere al lui Sigismund Báthory, din care cauză principele Transilvaniei îi încredințează misiunea de a-i converti la catolicism pe locuitorii Țării Românești, începând cu cei patru episcopi români¹⁴⁴. Cunoscând relația apropiată dintre vornicul său și principele Transilvaniei, pe Ivan Noroce (însoțit de Ștefan Bodoni) îl trimite Mihai Viteazul în august 1595 la Alba Iulia, cu misiunea de a-l înștiința pe Sigismund despre ofensiva turcilor în nordul Dunării și despre necesitatea plătirii soldelor către ostași¹⁴⁵. Întors în țară, Ivan participă la asediile cetăților Târgoviște, Giurgiu și Brăila, care vor fi eliberate din mâna turcilor¹⁴⁶. Participarea activă la aceste bătălii a fost determinată și de dorința de răzbunare a vornicului, care aflase că turcii au aruncat în Dunăre trupul dezgropat al fiului său, mort cu câteva luni mai înainte și care fusese înmormântat la Brăila¹⁴⁷. La fel cum

¹³⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 139, p. 184–185.

¹³⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 66.

¹³⁹ Într-un raport din 15 martie 1600 se notează: „ceea ce este mai rău, toată cârmuirea țării (Transilvania, n.n.) este lăsată în seama unei doamne din Valahia, căsătorită cu Fabio Genga și cu care el se arată în văzul tuturor într-atât încât, sub pedeapsa cu moartea, i-a poruncit soțului ei să nu-și mai vadă propria soție.” Vezi MVCE, vol. IV, București, 1986, p. 235. Relația dintre Velica și Mihai Viteazul a fost sesizată întâi de Nicolae Iorga, *Trei chipuri din veacul al XVII-lea*, în „Convorbiri literare”, an XXXIX, 1905, nr. 1, p. 117–120.

¹⁴⁰ Nicolae Iorga, *Un pact de familie și o nuntă domnească în 1587*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii istorice”, s. a III-a, XII, 1931, p. 27–31.

¹⁴¹ George D. Florescu, *Mănăstirea Coșuna*, p. 57.

¹⁴² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 66; Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 376; Georgeta Totoiu, *op. cit.*, p. 423.

¹⁴³ Mai amintim aici că un document din 12 februarie 1595 conține numele lui Vintilă vornic (DRH, B, vol. XI, nr. 107).

¹⁴⁴ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. IV, București, 1932, p. 314–315.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 270.

¹⁴⁶ Georgeta Totoiu, *op. cit.*, p. 425.

¹⁴⁷ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. IV, p. 315.

nu se cunosc informații detaliate despre originea vornicului Noroce, tot așa nici despre sfârșitul vieții lui nu s-au păstrat date lămuritoare în documente. Cert este că la 14 aprilie 1600 cele două fete ale lui Ivan Noroce, împreună cu un nepot, dăruiesc mănăstirii Golgota partea tatălui lor din satul Răzvad, spre pomenirea acestuia¹⁴⁸.

Dumitru din Cepturi, 28 septembrie 1596 – a. 11 ianuarie 1597¹⁴⁹; 15 februarie 1597¹⁵⁰ – 9 martie 1602¹⁵¹

Ultimul mare vornic al lui Mihai Viteazul a fost Dumitru din Cepturi. În legătură cu el trebuie făcută precizarea că deși autorii *Listei dregătorilor* consideră că nu este aceeași persoană cu Dumitru din Dădești și cu Dumitru din Epotești, Ion Ionașcu a demonstrat în mod convingător că nu poate fi vorba de trei persoane diferite, ci de una singură¹⁵²: apare ca Dumitru din Cepturi deoarece s-a căsătorit cu Calea din Cepturi¹⁵³, în Dădești a cumpărat ocină pe când era mare ban sub domnia lui Mihnea Turcitul¹⁵⁴, iar satul Epotești a aparținut aceluiași vornic, după cum o dovedește un hrisov din 20 iunie 1622¹⁵⁵. Este unul dintre boierii care semnează toate cele trei tratate încheiate cu Sigismund Báthory, Rudolf al II-lea și Andrei Báthory¹⁵⁶, pe primul în calitate de fost mare logofăt, iar pe celelalte două ca mare vornic.

Trebuie să menționăm că sunt cunoscute două documente emise la 28 septembrie 1596, unul de către Mihai Viteazul, iar celălalt de către Eftimie, mitropolitul Țării Românești, care cuprind numele lui Dumitru mare vornic, ceea ce înseamnă că acest boier a fost prima dată mare vornic în ultimele luni ale anului 1596¹⁵⁷. Un al treilea document, nedatat, emis tot de voievodul Țării Românești, a fost plasat de editorii DRH în perioada 28 septembrie – 31 decembrie 1596, cu mențiunea că datarea s-a făcut după divan și că mare vornic era în această perioadă Ivan Noroce¹⁵⁸. În ceea ce ne privește, credem că este probabil ca Dumitru din Dădești să fi ocupat dregătoria de mare vornic în ultimele luni ale anului 1596, dat fiind că este menționat în documente autentice emise de cancelaria domnească și de mitropolitul Țării Românești și că pe Ivan Noroce îl avem amintit, din nou, abia într-un document din 11 ianuarie 1597¹⁵⁹. Primul care a evocat această posibilitate a fost

¹⁴⁸ DRH, B, vol. XI, nr. 371, p. 517.

¹⁴⁹ *Ibidem*, nr. 207, 208. La 11 ianuarie 1597 este atestat din nou Ivan Noroce (*ibidem*, nr. 212).

¹⁵⁰ Silvia Vătafu-Găitan, *Două documente de la Mihai Viteazul*, în „Revista arhivelor”, an LXXVII, vol. LXII, 2000, nr. 1–2, p. 84–89.

¹⁵¹ DIR, B, XVII/1, nr. 40, p. 34.

¹⁵² Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 119–123.

¹⁵³ La 10 decembrie 1571 lui Dumitru, soției lui, Calea, și surorii acesteia, Caplea, le sunt întărite ocine la Cepturile. Vezi DRH, B, vol. VII, București, 1988, nr. 75, p. 98–99.

¹⁵⁴ DIR, B, XVI/5, nr. 222, p. 209–210.

¹⁵⁵ Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. V, pt. I, București, 1903, p. 179–181.

¹⁵⁶ MVCE, vol. I, doc. 14, 61 și 83.

¹⁵⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 207 și 209.

¹⁵⁸ *Ibidem*, nr. 208, p. 278–279.

¹⁵⁹ *Ibidem*, nr. 212. La aceeași dată, cancelaria domnească emite un alt document, dar în dreptul dregătoriei de mare vornic este lăsat locul alb, iar această incertitudine poate însemna că dregătorul a fost schimbat recent (*ibidem*, nr. 211).

Ion Ionașcu, care aducea ca argument tocmai emitenții diferiți ai documentelor și faptul că acestea ni s-au păstrat în original¹⁶⁰.

Dumitru din Cepturi a revenit la marea vornicie la 15 februarie 1597 așa cum dovedește un document necuprins în DRH, B, vol. XI, dar pus în lumină de Silvia Vătafu-Găitan încă din anul 2000¹⁶¹. Actul păstrat în original și scris în slavonă este o poruncă de întărire dată de Mihai Viteazul pentru Preda Buzescu, confirmând stăpânirea acestuia din urmă asupra satelor Sălcuța și Necuia. Dumitru din Cepturi a rămas cu aceeași dregătorie și în primul divan al lui Simion Movilă, fiind ultima oară atestat la 9 martie 1602, dar a fost prezent în sfat și după această dată ca fost mare vornic, inclusiv în primii ani de domnie ai lui Radu Șerban¹⁶². Dumitru din Cepturi a fost căsătorit cu Calea, una dintre nepoatele lui Dragomir din Pietroșani, marele spătar al lui Radu de la Afumați¹⁶³. Fiul lor, Staico, și soția acestuia, Stana din Bucov, se află la originea neamului boierilor Filipești¹⁶⁴.

C. MARELE LOGOFĂT

Andrei, 2 octombrie 1593 – 14 decembrie 1594¹⁶⁵

Primul mare logofăt menționat de documente sub domnia lui Mihai Viteazul este un anume Andrei, care timp de peste un an deține această dregătorie în Țara Românească. Despre el, Nicolae Iorga afirmă corect că se află pentru prima dată într-o dregătorie în Țara Românească, venind din Moldova, unde fusese hatman și vornic al domnului Petru Șchiopul¹⁶⁶. În aceeași perioadă în care a scris și Nicolae Iorga, alți doi istorici români, Ion Ionașcu și George D. Florescu, au contribuit prin studiile lor la identificarea mai exactă a acestui dregător, prin deosebirea persoanei lui de un alt dregător cu același nume, care a fost mare vistier cu câțiva ani înainte de domnia lui Mihai Viteazul, în august 1589 – mai 1591¹⁶⁷.

Mai întâi, Ion Ionașcu afirmă, fără a aduce dovezi convingătoare, că logofătul lui Mihai Viteazul nu este aceeași persoană cu vistierul domnului Ștefan Surdu¹⁶⁸. Apoi, George D. Florescu, într-un răspuns la articolul lui Ion Ionașcu, argumentează cu ajutorul mai multor documente, emise în Moldova și Țara Românească, ulterior

¹⁶⁰ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 123, nota 88. Ștefan Andreescu nota că prima mențiune documentară a lui Dumitru din Dădești ca mare vornic este cea din 23 martie 1597 și pune această numire în legătură cu planurile lui Mihai Viteazul de a ajunge la o înțelegere cu Poarta. Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 376, nota 158.

¹⁶¹ Silvia Vătafu-Găitan, *op. cit.*, p. 87–89.

¹⁶² DIR, B, XVII/1, nr. 40, 92, 93, 104, 134. Vezi și Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 57.

¹⁶³ Ștefan Andreescu, *Boierii lui Radu vodă de la Afumați*, p. 60.

¹⁶⁴ Irina Hoinărescu, *Contribuții la istoria familiei Filipescu în veacurile XVI–XVII (I)*, în „Arhiva genealogică”, V (X), 1998, nr. 1–2, p. 277–279.

¹⁶⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 3 și 104.

¹⁶⁶ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 97.

¹⁶⁷ *Lista dregătorilor*, p. 573.

¹⁶⁸ Ion Ionașcu, *Despre hatmanul moldovean Andrei, ajuns mare logofăt al lui Mihai Viteazul*, în „Cercetări istorice”, XIII–XVI, 1940, nr. 1–2, p. 97–105. George D. Florescu cunoștea prima variantă a acestui studiu, sub formă de extras din „Cercetări istorice”, X–XII, 9 p., dar noi am utilizat ediția din 1940.

morții lui Mihai Viteazul, din care reiese că hatmanul Andrei a fost logofăt în Țara Românească¹⁶⁹. Trebuie menționat, însă, că ambii istorici greșesc atunci când plasează sfârșitul dregătoriei lui Andrei în anul 1595: Ionașcu afirmă că acesta a fost în funcție până în februarie 1595¹⁷⁰, iar Florescu îl contrazice, prelungind dregătoria cu alte câteva luni, până în august 1595¹⁷¹. Doar că documentele în baza cărora cei doi istorici emit astfel de considerente nu ne sunt cunoscute după datele menționate în cadrul celor două studii. De aceea, în baza documentelor cunoscute, dregătoria logofătului Andrei este ultima dată atestată la 14 decembrie 1594, așa cum indică și *Lista dregătorilor*¹⁷², dar și Nicolae Stoicescu, cel care oferă mai multe informații despre cariera și familia acestui boier moldovean¹⁷³. Andrei a fost căsătorit cu Tudosia, nepoata logofătului moldovean Luca Stroici, iar un izvor polonez menționează că a fost decapitat din porunca lui Mihai Viteazul, fiindu-i confiscate și averile¹⁷⁴.

Miroslav din Râfov, 12 februarie 1595 – 12 noiembrie 1595; 28 decembrie 1599 – 6 iulie 1600¹⁷⁵

Miroslav din Râfov este unul dintre boierii secolului al XVI-lea cu una dintre cele mai lungi cariere politice. În divanul lui Mihai Viteazul îl regăsim aproape tot anul 1595¹⁷⁶ cu dregătoria de logofăt, pe care a ocupat-o din nou în timpul lui Nicolae Pătrașcu. Dacă Nicolae Stoicescu nota că originea acestui boier este necunoscută¹⁷⁷, cercetările mai recente au adus la lumină date mai lămuritoare. Astfel, Miroslav din Râfov cobora din neamul boierilor Florești, fiind văr de-al doilea cu Radu Florescu¹⁷⁸.

Faptul că în noiembrie 1595 pierde dregătoria se explică prin alăturarea lui taberei pro-otomane, care urmărea reluarea legăturilor de vasalitate cu Poarta și numirea unui alt domn. Această informație ne-o oferă cronicarul maghiar Szamosközy, care notează că printre boierii care au întârziat intervenția trupelor conduse de Albert Király, la Călugăreni, au fost și „Mirăslău logofătul și Dan vistierul, care au sfătuit pe Albert Király să nu meargă în luptă așa nebunește, căci ce pot face șaisprezece mii de oameni împotriva a o sută de mii?”¹⁷⁹. Miroslav scapă cu viață după ce domnul român descoperă această trădare, iar în 1598 și 1599 se numără printre semnatarii tratatelor cu Rudolf al II-lea și cu Andrei Báthory¹⁸⁰. Tot în această perioadă

¹⁶⁹ George D. Florescu, *Andrei vistierul și Andrei hatmanul-logofătul de la sfârșitul secolului al XVI-lea*, București, 1936, p. 5–7.

¹⁷⁰ Ion Ionașcu, *Despre hatmanul moldovean Andrei*, p. 97–105.

¹⁷¹ George D. Florescu, *Andrei vistierul*, p. 9.

¹⁷² *Lista dregătorilor*, p. 570.

¹⁷³ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 290–291.

¹⁷⁴ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 411. Vezi și Ilie Corfus, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în „Revista de istorie”, XXVIII, 1975, nr. 4, p. 538.

¹⁷⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 107, 139, 354 și 403.

¹⁷⁶ În *Lista dregătorilor*, Miroslav este prima oară logofăt în timpul lui Mihai Viteazul până la 24 iulie 1595 (*Lista dregătorilor*, p. 570). Aceeași greșală și la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 72.

¹⁷⁷ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 71.

¹⁷⁸ Irina Cîrstina, *op. cit.*, p. 129. Vezi și Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 365–366.

¹⁷⁹ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 104.

¹⁸⁰ Vezi textele tratatelor în MVCE, vol. I, nr. 59, p. 187–193 și nr. 83, p. 236–237.

îl regăsim în listele de martori ca fost mare logofăt¹⁸¹. Reconsiderându-și poziția, Miroslov a intrat în divanul lui Nicolae Pătrașcu, fiind amintit ca mare logofăt în 14 documente emise la Târgoviște de fiul lui Mihai Viteazul¹⁸², atunci când Teodosie nu se afla în Țara Românească¹⁸³. Această situație inedită i-a pus în dificultate și pe scribii documentelor. De pildă, actul din 14 ianuarie 1600, păstrat în original, conține în lista de martori numele lui „jupan Miroslov fost mare logofăt”, pentru ca după numele celorlalți martori să citim că ispravnicul actului este „Miroslov, mare logofăt”¹⁸⁴. În vara anului 1600, Miroslov s-a numărat printre boierii care s-au răsculat împotriva lui Simion Movilă, ridicându-l pe tronul țării pe Radu Șerban¹⁸⁵.

Chisar din Dărmănești, 2 decembrie 1595 – 8 septembrie 1596¹⁸⁶

A fost un om de încredere al domnului Mihnea Turcitul, în timpul căruia intră pentru prima dată în sfatul domnesc, în calitate de mare logofăt, atestat întâi la 12 aprilie 1585¹⁸⁷, pentru ca la sfârșitul aceluiași an să fie numit mare vornic¹⁸⁸. Sub Mihai Viteazul este amintit, mai întâi, ca fost mare logofăt, la data de 3 iunie 1594¹⁸⁹, iar dregătorie ocupă abia după semnarea tratatului din mai 1595 cu Sigismund Báthory și după încheierea luptelor împotriva turcilor din vara și toamna aceluiași an. Totuși, din cauza participării lui la complotul partidei pro-otomane împotriva lui Mihai Viteazul¹⁹⁰, logofătul Chisar cade victimă răzbunării voievodului român și este ucis, împreună cu unul dintre fiii lui, în toamna anului 1596¹⁹¹. Despre el mai știm că se trăgea din neamul boierilor din Pietroșani¹⁹², cu care se înrudea și doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul¹⁹³. În afară de satul Dărmănești, pe Chisar îl mai amintesc documentele în legătură cu satele Brăgărești, Leotești și Bădeni¹⁹⁴.

Teodosie Rudeanu, 28 septembrie 1596¹⁹⁵ – 9 august 1600¹⁹⁶

Teodosie Rudeanu a fost numit mare logofăt de Mihai Viteazul, în locul trădătorului Chisar, iar după cucerirea Transilvaniei Teodosie îl însoțește pe voievod, astfel că este atestat ca mare logofăt în mai multe acte emise de Mihai Viteazul în

¹⁸¹ DRH, B, vol. XI, nr. 151, 161, 193, 237, 263, 266.

¹⁸² *Ibidem*, nr. 354, 358, 359, 361, 363, 374, 378, 380, 391, 394, 395, 396, 398, 403.

¹⁸³ Un exemplu elocvent în acest sens sunt două acte din 6 iulie 1600: unul emis la Alba Iulia de Mihai Viteazul, în care apare ca mare logofăt Teodosie Rudeanu, iar celălalt emis de Nicolae Pătrașcu la Târgoviște, unde apare ca mare logofăt Miroslov (*ibidem*, nr. 402, 403).

¹⁸⁴ *Ibidem*, nr. 361.

¹⁸⁵ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 240.

¹⁸⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 141 și 204.

¹⁸⁷ DIR, B, XVI/5, nr. 197, p. 183–184.

¹⁸⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 44.

¹⁸⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 59, p. 82.

¹⁹⁰ MVCE, vol. I, nr. 32, p. 140–141.

¹⁹¹ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 125.

¹⁹² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 44.

¹⁹³ Irina Cîrstina, *op. cit.*, p. 125.

¹⁹⁴ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 403–404.

¹⁹⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 207.

¹⁹⁶ Ștefan Meteș, *Domni și boieri din țările române în orașul Cluj*, Cluj, 1935, Anexă, p. 17.

Transilvania și în Moldova¹⁹⁷. În același timp, atunci când se află în Țara Românească, Teodosie apare ca mare logofăt în documentele cu divan emise de Nicolae Pătrașcu¹⁹⁸. Așa cum am văzut, în lipsa lui Teodosie din Țara Românească este atestat ca mare logofăt Miroslav din Râfov¹⁹⁹. Ștefan Andreescu afirmă că Teodosie îi era superior lui Miroslav, deoarece făcea parte din „sfatul domnului-titular de la Alba Iulia”²⁰⁰, în timp ce Ion Ionașcu crede că această situație „ilustrează începutul de unificare politică a celor două țări”²⁰¹. În ceea ce ne privește, credem că Teodosie Rudeanu a fost titularul dregătoriei de mare logofăt până la sfârșitul domniei lui Mihai Viteazul, chiar dacă se afla în Transilvania, iar Miroslav din Râfov era doar marele logofăt al lui Nicolae Pătrașcu în lipsa lui Teodosie din Țara Românească. Este adevărat că Teodosie Rudeanu este singurul mare dregător care l-a însoțit pe Mihai Viteazul în Transilvania și care este atestat și în actele emise de Nicolae Pătrașcu, dar relația dintre sfatul lui Mihai Viteazul și cel al fiului său nu este încă lămurită în istoriografie. Ultimul act emis de Mihai Viteazul în care este atestat Teodosie ca mare logofăt datează din 15 iulie 1600, de la Alba Iulia²⁰², dar Teodosie este amintit ca mare logofăt și în *Socotelile Clujului* la data de 9 august 1600, unde se notează că „la porunca voievodului Mihai, d-l primar a dat marelui logofăt Teodosiu de cheltuială, pentru călătoria la Praga, fl. 1000”²⁰³.

Teodosie Rudeanu trece de partea lui Simion Movilă imediat după moartea lui Mihai Viteazul, pribegeste cu acesta în Moldova și se întoarce în Țara Românească în timpul domnului Radu Șerban, dar ocupă o dregătorie abia sub domnia lui Gavril Movilă²⁰⁴. Anterior dregătoriei de mare logofăt, Teodosie a fost și mare vistier al lui Mihai Viteazul, după cum vom vedea mai jos.

D. MARELE SPĂȚAR

Dumitrache, 2 octombrie 1593 – 31 octombrie 1594²⁰⁵

Primul mare spătar al lui Mihai Viteazul provenea din marea familie a Cantacuzinilor, fiind frate cu Andronic Cantacuzino, cel care a sprijinit cu bani urcarea pe tron a lui Mihai Viteazul²⁰⁶. Dregătoria lui coincide cu bănia lui Andronic

¹⁹⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 367, 368, 385, 402, 406.

¹⁹⁸ *Ibidem*, nr. 377, 392, 400, 405.

¹⁹⁹ *Ibidem*, nr. 380, 391, 394, 395, 396, 398, 403.

²⁰⁰ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 396.

²⁰¹ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și unitatea țărilor române*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, ed. D. Berciu, București, 1968, p. 180.

²⁰² DRH, B, vol. XI, nr. 406.

²⁰³ Ștefan Meteș, *op. cit.*, p. 17.

²⁰⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 84–85. Vezi și Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 123.

²⁰⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 3 și 101. Precizăm că un document din 3 august 1594 conține numele lui Negrea mare spătar, dar toate celelalte documente cunoscute din această perioadă îl indică pe Dumitrache drept mare spătar (*ibidem*, nr. 78).

²⁰⁶ George D. Florescu, Dan Pleșia, *op. cit.*, p. 155.

Cantacuzino și cum nu poate fi identificat cu vreun alt boier din timpul lui Mihai Viteazul trebuie considerată drept o certitudine originea amintită²⁰⁷. Faptul că acești Cantacuzini au sprijinit răscoala antiotomană a lui Mihai Viteazul s-a răsfrânt și asupra familiilor lor, astfel că, la sfârșitul anului 1594, cadiul din Galata primește porunca de a-l aresta pe „numitul creștin Costantin, fiul lui Dimitri, care are titlul de spătar al voievodului răzvrătit al Țării Românești”²⁰⁸. Această decizie este considerată de Ștefan Andreescu drept una dintre măsurile de represalii hotărâte de Poartă după răscoala antiotomană a Țării Românești²⁰⁹.

Danciu din Brâncoveni, 13 decembrie 1594 – 12 februarie 1595²¹⁰

Filiația boierilor din Brâncoveni a fost deslușită de Dan Pleșia, care demonstrează în chip convingător că acest neam boieresc descinde din căsătoria Mariei, fiica Calei din Brâncoveni, cu Vâlsan din Caracal, fiul Margăi și al lui Macrea, mare postelnic sub Vlad cel Tânăr²¹¹. Această Maria este mama lui Danciu, spătarul lui Mihai Viteazul între decembrie 1594 și februarie 1595²¹². Danciu intră în sfatul domnesc ca mare vornic, sub domnia lui Ștefan Surdul, la 1 iunie 1591²¹³, iar în legătură cu această numire un document mai târziu (din 1603) dă de înțeles că Danciu a dobândit dregătoria cu sprijinul lui Iane Cantacuzino, banul Craiovei, căruia i-ar fi dăruit un sat drept răsplată pentru intervenția lui²¹⁴.

Soția lui Danciu a fost Stanca, descendentă din neamul boierilor din Hotărani²¹⁵, împreună cu care a avut trei copii: Barbu, Matei și Calea²¹⁶. Cel de-al doilea băiat este nimeni altul decât viitorul domn al Țării Românești, Matei Basarab²¹⁷. Despre Calea am văzut deja că a fost soția lui Calotă din Lipov și Grădiște²¹⁸. După moartea lui Calotă, Calea s-a recăsătorit cu Stanciu, mare paharnic în timpul domniei lui

²⁰⁷ *Ibidem*.

²⁰⁸ MVCE, vol. I, nr. 28, p. 132–133.

²⁰⁹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 32. Menționăm aici că un document din 16 mai 1594 conține numele unui Anghelachi spătar, dar celelalte documente care datează din această perioadă îl amintesc pe Dumitrache ca deținător al acestei dregătorii. Vezi DRH, B, vol. XI, nr. 51.

²¹⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 103 și 107.

²¹¹ Dan Pleșia, *Neagoe Basarab – originea, familia și o scurtă privire asupra politicii Țării Românești la începutul veacului al XVI-lea (II)*, în „Studia Valachica”, 1970, p. 118, nota 118. El corectează afirmația greșită a lui Ioan C. Filitti, care susținea că fiii lui Vâlsan au fost adoptați de Calea din Brâncoveni. Vezi Ioan C. Filitti, *Banatul Olteniei și Craioveștii*, extras din „Arhivele Olteniei”, Craiova, s.a., p. 44. Pentru alte informații genealogice despre originea boierilor din Brâncoveni, vezi și Ion Donat, *Banatul Olteniei și Craioveștii*, în „Arhivele Olteniei”, an XI, 1932, nr. 61–62, p. 135–176.

²¹² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 49.

²¹³ DIR, B, XVI/6, nr. 11, p. 9–10.

²¹⁴ Despre această posibilitate, vezi Gheorghe T. Ionescu, *Iane banul și actul din 24 mai 1603 de la Radu Șerban*, în „Istros”, II–III, 1981–1983, p. 263–298.

²¹⁵ Ștefan Andreescu, *Ascendența maternă a lui Matei vodă Basarab*, în „Arhiva genealogică”, III (VII), 1996, nr. 3–4, p. 197–203.

²¹⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 273, p. 363.

²¹⁷ Ștefan Andreescu, *Ascendența maternă a lui Matei vodă Basarab*, p. 197–203.

²¹⁸ Vezi mai sus informațiile despre marea bănie a lui Calotă din Lipov.

Radu Șerban²¹⁹. Danciu a murit în Transilvania, spre mijlocul anului 1595 (sau în 1596²²⁰), fiind înmormântat pe cheltuiala doamnei Stanca (și ea aflată în Transilvania), la Alba Iulia²²¹. După ce a urcat pe tronul Țării Românești, Matei Basarab a poruncit reînhumarea tatălui său, la mănăstirea Arnota²²².

Întrucât între 10 martie și 26 mai 1595 în listele cu martori în dreptul dregătoriei de spătar este lăsat loc liber, Ștefan Andreescu a evocat posibilitatea ca și în această perioadă dregătoria să-i fi aparținut tot lui Danciu – chiar dacă el se afla în Transilvania – și ca voievodul Mihai Viteazul să fi numit un nou spătar abia după moartea acestuia²²³. Este adevărat că sunt cunoscute câteva hrsoave care nu conțin numele spătarului, ci doar dregătoria ca atare²²⁴, dar observația lui Andreescu nu este convingătoare deoarece la 17 martie 1595 îl avem, totuși, atestat ca mare spătar pe Calotă din Lipov, ceea ce înseamnă că Danciu fusese înlocuit din dregătorie înainte de a muri, în vremea când se afla în Transilvania.

Calotă din Lipov, 17 martie 1595 – 24 iulie 1595²²⁵

Despre Calotă am văzut că a fost ban în două rânduri, dar prima dregătorie pe care a ocupat-o în timpul domniei lui Mihai Viteazul a fost cea de mare spătar. Cariera politică și-a început-o sub Mihnea Turcitul, când fratele lui, Dobromir, era mare ban, ceea ce a favorizat și ascensiunea lui²²⁶. Un act din 11 august 1595, păstrat într-o traducere de secol XIX, conține în lista de martori numele lui „Calotă stolnic”, iar dregătoria de mare spătar este lăsată fără posesor²²⁷. Este probabil vorba despre o eroare a traducătorului, mai ales că dregătoria de mare stolnic aparținea de la sfârșitul anului 1594 lui Stroe Buzescu, așa cum vom vedea mai jos.

Negrea, 12 noiembrie 1595 – 22 septembrie 1599²²⁸

Documentele păstrate sunt sărace în ceea ce privește originea spătarului Negrea. Potrivit istoricului Ștefan Andreescu, este posibil ca acest spătar să fie urmașul lui Cârștian, postelnic din Stănțești (Prahova), dar în lipsa unor documente mai lămuritoare o astfel de descendență este mai mult o presupunere, decât o certitudine, după cum însuși Ștefan Andreescu admitea²²⁹. Mai menționăm că și Negrea s-a numărat

²¹⁹ DIR, B, XVII/2, nr. 115, p. 111–113.

²²⁰ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca a lui Mihai Viteazul*, în „Arhiva genealogică”, I (VI), 1994, nr. 1–2, p. 4. Petre P. Panaitescu crede că Danciu a murit în 1597. Vezi Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 173.

²²¹ Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. V, p. 639–640. Vezi și DIR, B, XVII/1, p. 105–106.

²²² Ștefan Andreescu, *Neamul boierilor din Brâncoveni*, în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. II, p. 252.

²²³ *Ibidem*. Ștefan Andreescu este de părere că Danciu moare în primăvara lui 1595.

²²⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 110, 115, 116, 118, 119.

²²⁵ *Ibidem*, nr. 112 și 133.

²²⁶ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 40.

²²⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 134.

²²⁸ *Ibidem*, nr. 139 și 344. Un document din 24 iulie 1596 conține numele lui Caloian spătar (*ibidem*, nr. 184).

²²⁹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 387.

printre semnatarii tratatului cu Rudolf al II-lea, din 1598²³⁰, iar după cucerirea Moldovei a fost unul dintre cei numiți de Mihai Viteazul să facă parte din locotenență²³¹. Negrea spătarul a fost decapitat în mai 1601, la fel ca Udrea Băleanu, din porunca domnului Simion Movilă²³².

Balea din Cărțuclești, 28 decembrie 1599 – 17 iunie 1600²³³

În divanul lui Nicolae Pătrașcu regăsim trei boieri care au ocupat dregătoria de mare spătar. Primul dintre ei este Balea din Cărțuclești, nepotul de frate al doamnei Stanca, soția lui Mihai Viteazul²³⁴. Este menționat în testamentul Teofanei, mama lui Mihai Viteazul, din 8 noiembrie 1602, printre martorii prezenți la întocmirea actului²³⁵. Tot el este cel care s-a îngrijit de înmormântarea doamnei Stanca²³⁶, care, îmbolnăvind-se de ciumă, a încetat din viață la sfârșitul anului 1603²³⁷. Balea a pribegit în timpul domniei lui Radu Mihnea²³⁸, revenind în țară în timpul lui Radu Șerban. A fost căsătorit cu Caplea, fiica lui Radu comisul din Cepari, împreună cu care a avut trei băieți, dar niciunul nu a mai avut acces la vreo dregătorie²³⁹.

Ion, 25 iunie 1600 – 6 iulie 1600²⁴⁰

Ulterior lui Balea din Cărțuclești, dregătoria de mare spătar a fost ocupată timp de aproape două săptămâni de un alt reprezentant al boierilor Cantacuzini, Ion, care era frate cu Dumitrache, cu Tudor Șaitanul și cu Andronic²⁴¹. Asemenea și celorlalți frați ai lui, și Ion este atestat doar în timpul lui Mihai Viteazul, fapt care demonstrează că Nicolae Pătrașcu a păstrat, asemenea tatălui său, relații apropiate cu familia Cantacuzino. Despre acest Ion (Ianachi) Cantacuzino știm că a fost capuchehaie a lui Mihai Viteazul la Poartă, iar după izbucnirea răscoalei antiotomane din Tara Românească el a fost obligat să treacă la mahomedanism pentru a scăpa cu viață²⁴².

²³⁰ MVCE, vol. I, nr. 61, p. 194–195.

²³¹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 75.

²³² Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 245.

²³³ DRH, B, vol. XI, nr. 354 și 396.

²³⁴ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 4.

²³⁵ DIR, B, XVII/1, nr. 78, p. 65–66.

²³⁶ *Ibidem*, nr. 115, p. 105–106.

²³⁷ Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, ed. Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici (red. resp.), București, 1975, p. 231.

²³⁸ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 13.

²³⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 31.

²⁴⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 400 și 403.

²⁴¹ George D. Florescu, Dan Pleșia, *op. cit.*, p. 155.

²⁴² Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888 (1890), p. 20. La Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 32–33 și la Gh. T. Ionescu, *op. cit.*, p. 283 regăsim opinia potrivit căreia cel care s-a convertit a fost Apostol Cantacuzino (care și-a luat numele Curt Salam ceauș), fiul banului Iane Cantacuzino. Cercetări mai recente au demonstrat că la mahomedanism au trecut ambii Cantacuzini. Vezi Constantin Rezachevici, *Contribuție la istoria Cantacuzinilor: testamentul inedit al postelnicului Constantin Cantacuzino*, în *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. III, p. 92, nota 49 și Mihai Maxim, *New Turkish Documents concerning Michael the Brave and His Time*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1993, nr. 3–4, p. 186.

Șerban, 9 iulie 1600²⁴³

În *Lista dregătorilor* este indicat din nou ca mare spătar la data de 9 iulie 1600 boierul Balea din Cărtuclești²⁴⁴, despre care am vorbit puțin mai sus. Singurul document emis la această dată, care este publicat în DRH, este dat de Nicolae Pătrașcu, în Târgoviște, și conține o poruncă de întărire a stăpânirii mănăstirii Coșuna peste satul Radovanul²⁴⁵. Numai că în lista de martori de la sfârșitul acestui document îl regăsim pe „jupan Șerban vel spătar”²⁴⁶. Într-o ediție mai veche a aceluiași document, publicată în DIR, îl avem menționat pe „Ban spătar”²⁴⁷. Trebuie spus că documentul este păstrat doar sub formă de traducere. Dan Pleșia notează în studiul dedicat genealogiei doamnei Stanca faptul că nepotul ei, Balea, a fost mare spătar între decembrie 1599 și iulie 1600²⁴⁸, mențione pe care o găsim și la Ștefan Andreescu²⁴⁹, care într-o lucrare mai recentă se limitează la a aminti că nepotul doamnei Stanca a fost marele spătar al lui Nicolae Pătrașcu²⁵⁰. Nu am găsit în cercetările întreprinse vreo informație despre acest dregător Șerban și nici nu îl putem identifica cu Șerban de Coiani, întrucât acesta este martor al aceleiași întăriri în calitate de mare paharnic, astfel că identitatea acestui mare spătar nu a fost deloc dezbătută în istoriografia românească (cel puțin după știința noastră)²⁵¹.

E. MARELE VISTIER

Andronic Cantacuzino, 2 octombrie 1593; 30 octombrie 1593; 23 noiembrie 1593; 20 decembrie 1593; 25 februarie 1594; 27 aprilie 1594; 27 mai 1594; 6 și 8 iunie 1594; 16 iulie 1594; 5 august 1594; 28 septembrie 1596; 22 iunie 1597; 30 iulie 1597; 7 martie 1599; 28 decembrie 1599 – 9 iulie 1600²⁵²

A venit acum momentul să reluăm discuția despre Andronic Cantacuzino, despre care am văzut că a fost primul mare ban al lui Mihai Viteazul. În istoriografia românească se afirmă că aceasta este prima dregătorie pe care Mihai Viteazul i-o încredințează grecului Andronic²⁵³. Nu împărtășim această opinie atât de răspândită

²⁴³ DRH, B, vol. XI, nr. 405.

²⁴⁴ *Lista dregătorilor*, p. 572.

²⁴⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 405.

²⁴⁶ *Ibidem*, p. 559.

²⁴⁷ DIR, B, XVI/6, nr. 399, p. 388–389.

²⁴⁸ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 4.

²⁴⁹ Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, p. 230.

²⁵⁰ Idem, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 351.

²⁵¹ Mulțumim domnului Gheorghe Lazăr, cercetător științific I la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, pentru amabilitatea de a verifica încă o dată transcrierea acestui act în *Condica mănăstirii Bucovățu*.

²⁵² Toate documentele sunt publicate în DRH, B, vol. XI, având în ordine menționării datelor numerele: 3, 7, 11, 18, 31, 44, 45, 54, 61, 62, 76, 79, 207, 208, 241, 253, 324, 354 și 405.

²⁵³ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 16; George D. Florescu, Dan Pleșia, *op. cit.*, p. 152; Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 58; Constantin Rezachevici, *Contribuție la istoria Cantacuzinilor*, p. 93; Ion Ionașcu, *Din viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Studii. Revistă de istorie”, VI, 1966, nr. 4, p. 635.

printre istoricii care au cercetat domnia lui Mihai Viteazul, ci, bazându-ne pe informațiile documentare, credem că Andronic s-a întors sub Mihai Viteazul la dregătoria de mare vistier. Astfel, unul dintre primele documente emise de Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, la data de 2 octombrie 1593, îl menționează între martori pe „jupan Androne mare vistier”²⁵⁴. Este adevărat că anul emiterii acestui document este îndreptat de editorii DRH, dar credem că această corectură este potrivită și justificată de numele celorlalți dregători. Pentru a înlătura eventualele obiecții cu privire la această opinie a noastră, aducem drept argument și un alt document în care îl regăsim pe Andronic ocupând aceeași dregătorie de mare vistier, emis la 30 octombrie 1593²⁵⁵, deci înainte de 10 noiembrie, când este menționat prima dată ca ban.

Ulterior datei de 10 noiembrie, Andronic a fost vistierul lui Mihai Viteazul, iar acest fapt este atestat de mai multe documente emise între 23 noiembrie 1593 și 30 iulie 1597²⁵⁶. Autorii listei din 1960 consideră că Andronic este „probabil vistier al doilea”²⁵⁷, dar observația lor este contrazisă de George D. Florescu și Dan Pleșia, care susțin că Andronic Cantacuzino a ocupat funcția de mare vistier²⁵⁸. Cert este că din 25 octombrie 1593 până în ianuarie 1597 mai sunt atestați alți patru vistieri²⁵⁹. O explicație plauzibilă privind prezența sporadică a lui Andronic o poate constitui lipsa din țară a acestuia, dar presupunerea autorilor listei din 1960, potrivit căreia Andronic era „probabil al doilea vistier”²⁶⁰ nu poate fi acceptată dată fiind influența acestui boier²⁶¹. Abia în divanul lui Nicolae Pătrașcu, Andronic Cantacuzino va fi o prezență constantă.

Un raport înaintat lui Sigismund al III-lea Vasa, regele Poloniei, de către solii lui Ieremia Movilă conține informația că Mihai Viteazul, care deja cucerise Ardealul, intenționează să ia în stăpânire și Moldova, aducând ca argument faptul că voievodul român vrea să se supună sultanului turc și ca atare „cere steag și pentru țara Moldovei pentru un grec, rudă a lui”²⁶². Grecul despre care vorbește documentul poate fi Andronic Cantacuzino sau Mihalcea Caragea, dar istoricul Andronikos Falangas consideră că în acest caz este vorba despre Andronic Cantacuzino, întrucât Mihalcea fusese lăsat loțiitor în Transilvania, fiind un bun cunoscător al situației din Ardeal²⁶³.

²⁵⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 3.

²⁵⁵ *Ibidem*, nr. 7, p. 9.

²⁵⁶ *Ibidem*, nr. 11, 18, 31, 44, 54, 61, 62, 207, 241, 253.

²⁵⁷ *Lista dregătorilor*, p. 573.

²⁵⁸ George D. Florescu, Dan Pleșia, *op. cit.*, p. 152.

²⁵⁹ *Lista dregătorilor*, p. 573.

²⁶⁰ *Ibidem*.

²⁶¹ Ion Ionașcu, *Din viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 635. Vezi și Dimitrie Gh. Ionescu, *Precizări privind viața și activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXII, 1969, nr. 2, p. 295.

²⁶² Petre P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, nr. 41, p. 104.

²⁶³ Andronikos Falangas, *Cu privire la genealogia lui Mihai Viteazul*, în „Arhiva genealogică”, 1994, nr. 3–4, p. 231–236. Constantin Rezachevici crede că Ieremia Movilă se referă „desigur la

Cert este că în vara anului 1601 Andronic Cantacuzino s-a alăturat răscoalei boierești, devenind membru al locotenenței domnești din iunie–septembrie 1601²⁶⁴.

Pangratie, 25 octombrie 1593 – 3 august 1594²⁶⁵

Am amintit, deja, că în prima parte a domniei lui Mihai Viteazul sunt atestați vremelnici mai mulți vistieri. Unul dintre boierii atestați pentru prima dată cu dregătorie este și grecul Pangratie, marele vistier al lui Mihai Viteazul, în lipsa lui Andronic din țară. Documentele păstrate nu oferă informații despre familia sau rudele acestui boier, iar Nicolae Stoicescu nici nu îl amintește în *Dicționarul* lui. Însă Pangratie trebuie să se fi numărat printre grecii care au plătit la Poartă în schimbul numirii ca domn a lui Mihai Viteazul²⁶⁶.

Statachie, 17 august 1594 – 31 octombrie 1594²⁶⁷

În locul lui Pangratie, Mihai Viteazul a numit ca mare vistier tot un grec, pe un anume Statachie. Acesta deține dregătoria doar o lună și jumătate după care dispare din documente. Nici el nu este menționat de *Dicționarul* lui Nicolae Stoicescu, dar, spre deosebire de predecesorul lui, a mai ocupat aceeași dregătorie și în decembrie 1592²⁶⁸. Acești greci se adaugă celor păstrați de Mihai în divan: Manta, Tudorache, Dumitrache²⁶⁹, ceea ce face ca grecii să ocupe un număr important din dregătoriile țării.

Teodosie Rudeanul, 13 decembrie 1594 – 23 septembrie 1596²⁷⁰

Despre Teodosie am vorbit mai sus, când am prezentat logofeții lui Mihai Viteazul și am văzut că a trecut de partea lui Simion Movilă după ce voievodul Mihai a fost ucis. Mai adăugăm aici că a devenit unul dintre colaboratorii de încredere ai lui Simion Movilă. Documente târzii au consemnat mai multe abuzuri comise de logofătul Teodosie, ceea ce denotă relația apropiată dintre domn și fostul om de încredere al lui Mihai Viteazul. Astfel, un document din 15 martie 1633 vorbește despre strămutarea unor rumâni aflați pe o moșie a mănăstirii Bistrița pe

---

Marcu Cercel, nepotul lui Mihai”. Vezi Constantin Rezachevici, *Luptele hatmanului Jan Zamoyski cu Mihai Viteazul într-o tipăritură rară din biblioteca Zamoyski (Broșura căpitanului Stanislaw Bartholan din 1601)*, în „Revista de istorie”, XXXII, 1979, nr. 7, p. 1333, nota 40.

²⁶⁴ Constantin Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului*, p. 650.

²⁶⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 5 și 78. În *Lista dregătorilor*, Pangratie este menționat ca vistier ultima dată la 7 iulie 1594. Vezi *Lista dregătorilor*, p. 573.

²⁶⁶ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 97.

²⁶⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 83 și 101. Menționăm că documentul din 2 octombrie 1594 conține numele unui „Nica mare vistier”, dar editorii au considerat că probabil acest boier era doar al doilea vistier (*ibidem*, nr. 97). O situație similară întâlnim și în cazul lui Costache vistier, menționat la 4 octombrie 1594 (*ibidem*, nr. 98).

²⁶⁸ *Lista dregătorilor*, p. 573.

²⁶⁹ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 70. În lista respectivă autorul îl include și pe Pană, dar acesta a fost albanez, după cum vom vedea mai jos.

²⁷⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 103 și 205.

moșia Cacaletii, care îi aparținea lui Teodosie, iar aceste fapte s-au petrecut „în zilele lui Simion voevod, fiind Rudenii puternici”²⁷¹. Un alt document din același an amintește de cotropirea satului Văcărești, din județul Olt, tot sub domnia lui Simion Movilă, de către „Tudosie logofăt Rudeanul și fiul lui, Vladul, ei fiind niște boieri puternici”²⁷².

Stoichiță din Strâmba, 11 ianuarie 1597 – 22 septembrie 1599²⁷³

Unul dintre cei mai apropiați dregători ai lui Mihai Viteazul a fost Stoichiță din Strâmba (numit și Râioșanul), care are mai întâi poziția de al doilea logofăt, iar din ianuarie 1597 primește vistieria domnească²⁷⁴. În ianuarie 1595, Stoichiță Râioșanul, frații Buzești și Radu Calomfirescu se aflau în fruntea trupelor trimise de Mihai Viteazul să lupte împotriva tătarilor la Putineiu²⁷⁵. Patru ani mai târziu va participa la campania din Transilvania, iar după cucerirea acesteia apare ca mare postelnic în actele emise de Mihai Viteazul la Alba Iulia²⁷⁶, pentru ca la 1 iunie să fie atestat cu aceeași dregătorie și într-un act emis la Iași²⁷⁷. La 2 octombrie 1600, Stoichiță fusese cerut ca ostatic de Stările Transilvaniei, alături de Udrea banul, Preda Buzescu și Sava armașul²⁷⁸, iar câteva zile mai târziu (17 octombrie 1600) comisarul David Ungnad îi transmite împăratului, din tabăra de la Ilieni, că Nicolae Pătrașcu a venit însoțit de Stoica²⁷⁹. De asemenea, Stoichiță îl însoțește pe Mihai Viteazul până la Satu Mare, în drumul acestuia din urmă spre Praga și Viena²⁸⁰. Apoi, întors în țară, Stoichiță s-a alăturat revoltei împotriva lui Simion Movilă, din vara anului 1601, pentru ca după retragerea domnului în Moldova să intre în componența locotenenței domnești²⁸¹. Potrivit unei mărturii documentare, Stoica vistierul a reprezentat una dintre opțiunile luate în calcul de boierii Țării Românești pentru a-i lua locul lui Simion Movilă²⁸².

Pentru slujbele sale credincioase, Stoichiță a fost răsplătit de voievodul Mihai cu numeroase proprietăți funciare. Astfel, domnul îi întărește în august 1599 stăpânirea peste mai multe sate din Ialomița (Piersica, Bordușani, Mierlari etc.) și din

²⁷¹ *Ibidem*, B, vol. XXIV, București, 1974, nr. 13, p. 12.

²⁷² *Ibidem*, nr. 138, p. 188–189.

²⁷³ *Ibidem*, vol. XI, nr. 211, 212 și 344.

²⁷⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 92.

²⁷⁵ MVCE, vol. III, p. 52.

²⁷⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 368, 402, 406; Vezi și Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 92.

²⁷⁷ *Ibidem*, nr. 385, p. 531.

²⁷⁸ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, p. 216–219.

²⁷⁹ MVCE, vol. V, București, 1990, nr. 239, p. 351.

²⁸⁰ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, *Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai-Vodă Viteazul: 1594–1602*, ed. N. Iorga, București, 1903, p. 1116–1117.

²⁸¹ Constantin Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului*, p. 649–650.

²⁸² Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, p. 467–468. Editorul consideră că este o greșeală, corectând numele lui Stoica cu cel al lui Stroe Buzescu. Totuși textul spune despre propunerea înaintată de solii boierilor munteni lui Gheorghe Basta că este vistier, ori Stroe Buzescu nu a ocupat niciodată această dregătorie. Vezi și Ion Ionașcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea*, p. 704.

Gorj (Petrești, Găureni, Bîlteni etc.)²⁸³. Prin același hrisov Mihai Viteazul îi dăruiește satul domnesc Borăști (jud. Gorj) pentru „credincioasă și dreaptă slujbă pe care a slujit-o domniei mele prin țări străine din tinerețea lui”²⁸⁴. După moartea lui Mihai Viteazul și instalarea lui Simion Movilă pe tronul Țării Românești, Stoichiță din Strâmba dăruiește toate satele lui și ale soției lui (Bălteni, Râioși, Grueni, Peștișani, Stejar, Copăcenii, Bistricești, Piatra, Bordușani etc.) mănăstirii Strâmba²⁸⁵, ctitorie a familiei. După alungarea lui Simion Movilă, Stoichiță se întoarce în Țara Românească și reîntră în posesia satelor²⁸⁶. Ulterior, a ocupat dregătoriile de logofăt și vistier sub Radu Șerban, pe care îl însoțește în pribegie²⁸⁷ și reîntră în sfat în timpul primei domnii a lui Alexandru Iliaș, tot ca vistier, dar înșală încrederea domnului, sprijinind răscoala lui Lupu Mehedințeanu²⁸⁸.

F. MARELE COMIS

Radu Florescu, 2 octombrie 1593, 26 septembrie 1594 – 28 decembrie 1599²⁸⁹

Documentul numărul 3 din DRH, B, vol. XI, care a fost emis la 2 octombrie 1595, dar al cărui an este corectat de editori și stabilit a fi 1593, îndreptare realizată în conformitate cu componența divanului²⁹⁰, conține numele lui Radu comis. Aceasta este singura neconcordanță în ceea ce privește componența primului divan al lui Mihai Viteazul, după cum au admis și editorii documentului²⁹¹. Având în vedere data îndreptată a documentului, reiese că Radu Florescu a fost primul mare comis al lui Mihai Viteazul, iar câteva zile mai târziu a fost înlocuit cu albanezul Pană. Un an mai târziu, în locul albanezului Pană, Mihai Viteazul l-a numit din nou mare comis pe Radu Florescu, unul dintre cei mai apropiați boieri ai lui, care a rămas în această dregătorie până la începutul domniei lui Nicolae Pătrașcu.

Radu Florescu intră pentru prima dată în sfatul domnesc în timpul domniei lui Ștefan Surdul, tot ca mare comis²⁹², dar pierde dregătoria sub Alexandru cel Rău, însoțindu-l pe Mihai Viteazul în pribegia din Transilvania și numărându-se printre boierii acuzați de domnul Țării Românești de complot²⁹³. După ce Mihai Viteazul este înlăturat de la domnie și apoi ucis, Radu Florescu revine în divan pentru câteva luni sub Radu Șerban, între 19 aprilie și 28 decembrie 1603, ocupând dregătoria de

²⁸³ DRH, B, vol. XI, nr. 337, p. 469–474.

²⁸⁴ *Ibidem*, p. 472.

²⁸⁵ DIR, B, XVII/1, p. 3–5.

²⁸⁶ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 76.

²⁸⁷ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 92.

²⁸⁸ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 75.

²⁸⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 3, 93 și 354.

²⁹⁰ *Ibidem*, nr. 3.

²⁹¹ *Ibidem*, p. 4. Aceeași observație o regăsim și în DIR, B, XVI/6, nr. 205, p. 189.

²⁹² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 58.

²⁹³ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 100.

mare clucer²⁹⁴. La 8 iulie 1604, Radu Florescu este ucis în satul Nămăiești²⁹⁵, de niște tâlhari veniți din Ardeal care au pătruns în casa lui²⁹⁶.

Pană, 25 octombrie 1593 – 12 septembrie 1594²⁹⁷

Prima dregătorie ocupată de Pană în sfatul domnesc al lui Mihai Viteazul a fost aceea de comis, intrând în divan la puțin timp după ce voievodul vine în țară cu firmanul de numire de la Poartă²⁹⁸. Deși multă vreme s-a considerat în istoriografia românească despre Pană că a fost un alt dregător de origine grecească²⁹⁹, cercetări mai recente au demonstrat că în realitate Pană era de origine albaneză³⁰⁰. Pană a fost înlocuit din dregătoria de comis cu puțin timp înainte de declanșarea răscolei antiotomane și a revenit în divan ca ban în martie 1598. Am menționat deja că albanezul și-a continuat cariera politică ca vistier sub Simion Movilă, dar după venirea lui Radu Șerban, în 1602, Pană nu a mai primit nicio dregătorie, nici măcar sub Radu Mihnea, cu toate că a fost un apropiat al acestuia, ci a participat sporadic la întrunirile sfatului domnesc, fără a avea vreo dregătorie³⁰¹. Chiar și așa, atunci când este menționat de documente, Pană deschide lista membrilor divanului, coborând pe poziția a doua doar atunci când era de față banul Craiovei, fapt care denotă încrederea de care se bucura din partea lui Radu Mihnea, pentru numirea căruia a militat la Poartă alături de Luca, mitropolitul Țării Românești, și de alți boieri³⁰².

Mandea, 4 mai 1600 – 9 iulie 1600³⁰³

Mai bine de patru luni de la ultima atestare documentară a lui Radu Florescu documentele emise de cancelaria domnească nu mai conțin numele niciunui mare comis. Abia la începutul lunii mai îl avem pentru prima dată amintit ca mare comis pe un anume Mandea (Maldea, Mandi). El a fost frate cu marele spătar Balea, despre care am vorbit³⁰⁴, deci era și el nepot de frate al doamnei Stanca. Cei doi frați recunosc la 6 aprilie 1602 că satul Iasteul din Buzău îi aparține de drept stolnicului Preda, întrucât bunica lor, Dragna, i l-a vândut acestuia în vremuri de pribegie³⁰⁵. În realitate, Dragna era străbunica celor doi³⁰⁶.

²⁹⁴ DIR, B, XVII/1, nr. 92 și 115.

²⁹⁵ *Ibidem*, nr. 421, p. 475.

²⁹⁶ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VII, București, 1934, p. 209–211.

²⁹⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 5 și 91.

²⁹⁸ Și în acest caz am corectat informațiile din *Lista dregătorilor* și din Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 77, cu privire la datele între care Pană este atestat mare comis.

²⁹⁹ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 70; Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 81; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 77; Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și unitatea țărilor române*, p. 158.

³⁰⁰ Ștefan Andreescu, *O sentință politică a lui Matei vodă Basarab*, p. 162.

³⁰¹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 77.

³⁰² Ștefan Andreescu, *O sentință politică a lui Matei vodă Basarab*, p. 160–163. Vezi și Ștefan Aftodor, *op. cit.*, p. 259–262.

³⁰³ DRH, B, vol. XI, nr. 374 și 405. În *Lista dregătorilor*, p. 575 și la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 69, prima atestare este 15 mai 1600.

³⁰⁴ Vezi mai sus.

³⁰⁵ DIR, B, XVII/1, nr. 42, p. 35.

³⁰⁶ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 5, nota 10.

G. MARELE STOLNIC

Sârbu din Cerneți, 25 octombrie 1593; 2 decembrie 1593; 4 ianuarie 1594 – 31 octombrie 1594³⁰⁷

Primul document cu dată sigură care conține numele marelui stolnic al lui Mihai Viteazul este cel din 25 octombrie 1593, care îl amintește printre martori pe „jupan Sîrbul marele stolnic”³⁰⁸. Despre acest boier știm că era frate cu popa Stan din Cerneți³⁰⁹, împreună cu care se numără printre martorii unui zapis prin care Stoica Răioșanul cumpăra ocină în satul Strâmba³¹⁰. Stan din Cerneți trebuie să fie acel preot al lui Mihai Viteazul care a adus la Cașovia vestea victoriei de la Șelimbăr, la 5 noiembrie 1599³¹¹.

În anul 1593 Sârbu mai este atestat ca mare stolnic la 2 decembrie, într-o scrisoare de întărire emisă de Mihai Viteazul pentru Radu, fost mare spătar³¹². Trebuie menționat că doar la aceste două date Sârbu din Cerneți este atestat ca mare stolnic în 1593 și nu pentru întregul interval cuprins între aceste date, cum lasă să se înțeleagă *Lista dregătorilor*³¹³. Abia începând din ianuarie 1594, Sârbu din Cerneți a ocupat neîntrerupt dregătoria de mare stolnic până la 31 octombrie 1594. Despre el mai știm că a murit de moarte bună în anul 1596, la Gherghița³¹⁴, după data de 15 mai³¹⁵.

Dragomir din Cărțuclești, 10 noiembrie 1593 – 24 decembrie 1593³¹⁶

Mai multe documente emise în noiembrie–decembrie 1593 cuprind în listele de martori pe stolnicul Dragomir, despre care aflăm din *Lista dregătorilor* că ar fi fost fiul unui anume Vlaicu³¹⁷. Că această opinie este greșită a demonstrat istoricul Dan Pleșia, cel dintâi care îl identifică pe acest dregător ca fiind fratele doamnei Stanca, tatăl spătarului Balea și al marelui comis Mandeia, despre care am vorbit mai sus³¹⁸. Anterior lui Dan Pleșia, Emanuel Kretzulescu³¹⁹ și I.C. Filitti³²⁰ au considerat greșit că acest Dragomir, fratele Stancăi, este același cu ctitorul mănăstirii de la

³⁰⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 5, 12, 21 și 101.

³⁰⁸ *Ibidem*, nr. 5.

³⁰⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 87.

³¹⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 82. Stoichiță din Strâmba se înrudea cu Sârbu din Cerneți. Vezi Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 384.

³¹¹ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. III, pt. I, 1576–1599, București, 1880, p. 344–345. Vezi și Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 384–385.

³¹² Vezi nota 307.

³¹³ Vezi *Lista dregătorilor*, p. 577. Aceeași greșală și la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 87.

³¹⁴ DRH, B, vol. XXI, București, 1965, nr. 115, p. 226.

³¹⁵ *Ibidem*, vol. XI, nr. 169, p. 216.

³¹⁶ *Ibidem*, nr. 9 și 19.

³¹⁷ *Lista dregătorilor*, p. 577. Nici limitele cronologice cuprinse aici nu mai sunt de actualitate.

³¹⁸ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 5. Vezi și Paul Cernovodeanu, *Mănăstirea Plăviceni/Olt*, p. 45–46.

³¹⁹ Emmanuel E. Kretzulescu, *Doamna Stanca Kretzulescu-Basarab*, București, 1924, p. 3–5.

³²⁰ Ioan C. Filitti, *Ctitorii de la Plăviceni și neamul doamnei Stanca*, în „Arhivele Olteniei”, an VI, 1927, nr. 32–33, p. 266–281; idem, *Mama și soția lui Mihai Viteazul*, ed. rev., Craiova, 1934, p. 16–22.

Plăviceni, Olt. Pe tatăl lui Dragomir îl chema tot Manda (și nu Vlaicu) și stăpâna mai multe moșii din Prahova³²¹, fiind, alături de frații lui, boier credincios domnilor Mircea Ciobanul și Vlad cel Tânăr³²². Tocmai această opțiune politică este cauza asupririi îndreptate împotriva familiei lui de către voievodul Alexandru al II-lea Mircea, despre care vorbește un hrisov din 19 iunie 1596³²³. Pe mama lui Dragomir și a doamnei Stanca a chemat-o Neacșa și se trăgea din neamul boierilor din Pietroșani, Prahova³²⁴, cu care se înrudise prin căsătorie Maria, sora lui Pătrașcu cel Bun³²⁵.

Stroe Buzescu, 13 decembrie 1594 – 9 iulie 1600³²⁶

Mai bine de cinci ani și jumătate marele stolnic al lui Mihai Viteazul a fost Stroe, unul dintre cei trei frați Buzești. Despre el știm că a fost căsătorit cu Sima, coborâtore din neamul boierilor Rudeni din Gorj³²⁷, tatăl ei fiind Gheorghe din Bogdănești, unul dintre frații lui Teodosie Rudeanu, marele logofăt al lui Mihai Viteazul³²⁸. Mama Simei era soră cu Vilaia, soția marelui ban Dobromir, fratele lui Calotă din Lipov³²⁹. Legăturile de rudenie dintre Mihai Viteazul și boierii Buzești s-au realizat prin intermediul Stancăi, soția voievodului, care, așa cum am mai amintit, provenea din neamul boierilor din Izvorani, cu care se înrudise prin căsătorie postelniceasa Caplea, soră cu Vilaia din Stănești, bunica maternă a celor trei frați³³⁰.

Stroe Buzescu a fost alături de Mihai Viteazul în vremea grea a prigoanei lui Alexandru cel Rău, voievodul Țării Românești, însoțindu-l în Transilvania la curtea lui Sigismund Báthory³³¹, iar în vara anului 1594 este trimis de Mihai, acum domn, în solie la Aron Vodă, domnul Moldovei, cu misiunea de a-l convinge să sprijine includerea Țării Românești în Liga Sfântă, o alianță a statelor creștine împotriva pericolului otoman³³². Câteva luni mai târziu, Stroe Buzescu este rănit în timpul răscoalei antiotomane de la București, soldată cu asasinarea creditorilor³³³. Vara următoare, Stroe Buzescu îl reprezintă pe Mihai Viteazul la nunta principelui Sigismund Báthory cu arhiducesa Maria Christierna³³⁴, fata arhiducelui Carol și soră cu soția lui Sigismund al III-lea Vasa, regele Poloniei. În 1598 participă la expediția militară din sudul Dunării, la Nicopole, Vidin și Rahova, salvând chiar viața domnului³³⁵.

³²¹ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 6–7. Vezi și Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 53.

³²² Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, p. 230.

³²³ DIR, B, XVI/4, București, 1952, nr. 239, p. 221–222.

³²⁴ Pentru mai multe informații despre acest neam boieresc vezi Irina Cîrstina, *op. cit.*, p. 125–126.

³²⁵ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 6–7.

³²⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 103 și 405.

³²⁷ Constantin V. Obedeianu, *Stroe Buzescu*, în „Arhivele Olteniei”, an VII, 1928, nr. 35, p. 25–28.

³²⁸ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 363.

³²⁹ Dan Pleșia, *Marele ban Dobromir și neamul său*, p. 179–200.

³³⁰ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 349.

³³¹ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 28. Vezi și Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 100.

³³² *Cronica Buzeștilor*, în Nicolae Iorga, *Din faptele străbunilor. Povestiri ale cronicarilor*, Vălenii de Munte, 1909, p. 100. Vezi și MVCE, vol. II, p. 378.

³³³ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 135. Pentru răscoala lui Mihai Viteazul, vezi și *Cronici turcești*, vol. III, ed. Mustafa A. Mehmet, București, 1980, p. 8–10.

³³⁴ Ion Sîrbu, *op. cit.*, p. 131.

³³⁵ MVCE, vol. II, p. 383.

În anul următor îl regăsim printre semnatarii tratatului cu Andrei Báthory³³⁶, iar după cucerirea Moldovei Stroe este trimis ca sol la regele Poloniei, alături de Gheorghe Raț, pentru a expune punctul de vedere al voievodului român, doar că nu după multă vreme izbucnește răscoala din Ardeal, iar cei doi soli sunt prinși și reținuți în apropiere de Mukacevo³³⁷. În vara anului 1600 este în Țara Românească și ia parte la răscoala împotriva lui Simion Movilă, pentru ca mai apoi să devină membru al locotenenței domnești³³⁸. Tot el a fost prima propunere a boierilor munteni pentru a deveni noul domn³³⁹. Revine în sfatul domnesc sub Radu Șerban, tot ca mare stolnic³⁴⁰, și este trimis de noul domn în solie la Habsburgi, în decembrie 1601³⁴¹. Stroe Buzescu moare la începutul lunii octombrie 1602, fără urmași, după ce a fost rănit în timpul luptelor de la Ogretin și Teișani împotriva trupelor de tătari și moldoveni cu care venise Simion Movilă ca să se reînscăuneze domn al Țării Românești³⁴².

H. MARELE PAHARNIC

Manta, 2 octombrie 1593 – 31 octombrie 1594³⁴³

Despre primul mare paharnic al lui Mihai Viteazul am discutat mai sus, când i-am prezentat pe marii bani ai voievodului român. Manta a făcut parte chiar din primul divan al domnului, vreme de un an, fiind înlocuit din dregătorie chiar înainte de declanșarea răscoalei antiotomane. Documentele cunoscute până astăzi păstrează foarte puține informații despre acest boier, despre care putem afirma cu certitudine că este menționat doar în timpul domniei lui Mihai Viteazul, ultima oară la 5 octombrie 1597³⁴⁴, pentru ca ulterior sursele documentare să nu îl mai amintească deloc. Știm din izvoare doar că Despa, una dintre fiicele lui Manta, a devenit soția grecului Pană³⁴⁵.

Șerban din Coiani, 13 decembrie 1594 – 9 iulie 1600³⁴⁶

De la sfârșitul anului 1594 până în iulie 1600 dregătoria de mare paharnic a fost ocupată de boierul Șerban din Coiani, descendent al cunoscutei familii a Craioveștilor,

³³⁶ *Ibidem*, vol. I, nr. 83, p. 237.

³³⁷ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 339. Vezi și Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 199.

³³⁸ Constantin Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nișcovului*, p. 647–652.

³³⁹ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, nr. 436, p. 464. Vezi și Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. II, București, 1989, p. 15; Ion Ionașcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea*, p. 704, nota 1.

³⁴⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 39.

³⁴¹ DIR, B, XVII/1, p. 302. Vezi și Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, nr. 455 și 456, p. 482.

³⁴² Ion Ionașcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea*, p. 709–710. Vezi și Petre V. Năsturel, *Luptele de la Ogretin și Teișani*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a II-a, XXXII, 1910, p. 846–864.

³⁴³ DRH, B, vol. XI, nr. 3 și 101.

³⁴⁴ Vezi nota 45.

³⁴⁵ DRH, B, vol. XXIII, nr. 231. Vezi și Ștefan Aftodor, *op. cit.*, p. 281–282.

³⁴⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 103 și 405.

după bunica maternă, Anca din Coiani, nepoata lui Radu Craiovescu³⁴⁷. El este viitorul domn Radu Șerban al Țării Românești. Șerban din Coiani a fost căsătorit cu Elina din Mărgineni, despre care aflăm dintr-un document din mai 1610 că a fost fiica lui Udriște banul din Mărgineni, coborâtoare din Drăghici vornicul, ctitorul mănăstirii Mărgineni, dar și strănepoată a lui Radu de la Afumați, calitate în care a moștenit mai multe sate³⁴⁸. Radu Șerban se înrudea cu marile neamuri boierești din Țara Românească: Craioveștii, boierii din Izvorani, Floreștii și Mărginenii (cu aceștia din urmă prin intermediul soției)³⁴⁹. Încă dinainte de a urca pe tronul țării, Radu Șerban stăpânea un domeniu funciar impresionant, care număra 71 de unități funciare, dintre care cele mai multe se aflau în zona Olteniei, dar și în Ilfov³⁵⁰.

Paharnicul Șerban nu a făcut parte din locotenența domnească din iunie–septembrie 1601, dar, după ce vestea asasinării lui Mihai Viteazul ajunge în Țara Românească, el s-a aflat la conducerea trupelor strânse de boierii munteni cu ocazia bătăliei de la Gura Nișcovului, din august 1601³⁵¹. Victoria în fața armatei lui Simion Movilă a sporit încrederea celorlalți boieri munteni, care în luna septembrie, deși au luat în calcul și alte variante, l-au sprijinit pe paharnicul lui Mihai Viteazul să urce pe tronul țării, pe care îl păstrează o scurtă perioadă de timp, întrucât în octombrie Simion Movilă se reîntoarce și de această dată înfrânge partida boierească grupată în jurul lui Radu Șerban³⁵². Intervenția Porții (de la care boierii munteni ceruseră sprijin împotriva lui Simion Movilă) nu face decât să complice lucrurile, întrucât la 20 octombrie 1601 primește firman de domnie Radu Mihnea, fiul lui Mihnea al II-lea Turcitul, care, odată ajuns în raiaua de la Giurgiu, încearcă în ultimele luni ale anului 1601 și în prima parte a anului următor să devină efectiv domn, obținând câteva succese notabile, mai ales după adeziunea mai multor boieri munteni, printre care și Buzeștii³⁵³.

În noiembrie 1601 Radu Șerban depune jurământul de credință față de împăratul Rudolf al II-lea, în prezența lui Gheorghe Basta, în tabăra de lângă Dej, pentru ca la sfârșitul lui aprilie 1602 Stroe Buzescu să vină cu scrisoare de la împăratul Rudolf al II-lea, prin care era recunoscută domnia ereditară a lui Radu Șerban³⁵⁴. În decembrie 1610 Țara Românească este cucerită de trupele lui Gabriel Báthory, care se proclamă principele Țării Românești. În anul următor Radu Șerban își readună armatele, obținând mai multe victorii împotriva transilvăneanului, pe

³⁴⁷ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 380.

³⁴⁸ DIR, B, XVII/1, p. 467.

³⁴⁹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 380.

³⁵⁰ Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXIII, 1970, nr. 3, p. 469–470.

³⁵¹ Idem, *Bătălia de la Gura Nișcovului*, p. 651.

³⁵² Ion Ionașcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea*, p. 708–710.

³⁵³ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. II, p. 15–17.

³⁵⁴ Constantin Rezachevici, *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea. Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen*, în *Istoria românilor*, vol. V, București, 2003, p. 39–40.

care îl alungă din țară, dar luptă și împotriva lui Radu Mihnea, fără succes însă. Ca urmare, Radu Șerban s-a retras la sfârșitul anului la Habsburgi, unde a și murit în martie 1620, după numeroase încercări de a reveni pe tronul țării³⁵⁵.

Dintre urmașii lui Radu Șerban sunt cunoscute două fete, dar și un băiat. Ana (sau Anca), una dintre fete, a fost căsătorită cu Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, împreună cu care a avut trei copii, din care doar un băiat și o fată au ajuns la vârstă adultă³⁵⁶. Cealaltă fată, Elina, a devenit soția postelnicului Constantin Cantacuzino, la 23 mai 1626³⁵⁷. Radu Șerban a mai avut și un fiu natural, care a urcat în două rânduri pe tronurile Țării Românești și Moldovei sub numele de Constantin Șerban³⁵⁸.

I. MARELE POSTELNIC

Coci, 2 octombrie 1593 – 3 august 1594³⁵⁹

Despre boierul venit din Moldova am discutat și mai sus, când am tratat problema banilor lui Mihai Viteazul, concluzionând că tatăl lui Vasile Lupu nu a ocupat marea bănie sub Mihai Viteazul, ci cu câteva luni mai devreme. La venirea lui Mihai Viteazul, Nicolae Coci a intrat în divan ca mare postelnic și a ocupat această dregătorie până la începutul lunii august 1594³⁶⁰.

Tudor Șaitanul, 17 august – 2 octombrie 1594³⁶¹

În cadrul documentelor emise în august–octombrie 1594 îl regăsim ca mare postelnic pe un anume Tudori sau Tudorache, iar acesta a fost identificat cu Cantacuzinul Tudor Șaitanul, despre care am vorbit și mai sus³⁶². Trebuie să menționăm, însă, că documentul din 2 octombrie 1594 conține numele lui „jupan Dumitrachi mare postelnic”³⁶³, dar editorii au considerat că este o greșeală, semnalând că cel care ocupa această dregătorie în acea vreme era Tudorache. La fel ca aceștia și Ștefan Andreescu susține că documentul respectiv reprezintă ultima atestare a lui Tudor Șaitanul ca mare postelnic³⁶⁴, ceea ce ar însemna că numele dregătorului a fost scris greșit de marele logofăt Andrei, care este ispravnicul actului. Eroarea este probabilă

³⁵⁵ *Ibidem*, p. 50–59.

³⁵⁶ Ștefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, p. 235. Unul dintre băieții lui Nicolae Pătrașcu, Mihai, a fost dorit de Matei Basarab drept succesorul său în scaunul domnesc. Pentru mai multe informații, vezi Damian Todița, *Pătrașcu cel Tânăr, fiul lui Mihai Viteazul*, București, 1982.

³⁵⁷ DRH, B, vol. XXI, p. 118.

³⁵⁸ Constantin Rezachevici, *Contribuție la istoria Cantacuzinilor*, p. 94–95. Vezi și Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 94 și 158.

³⁵⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 3 și 78.

³⁶⁰ Datele cronologice cuprinse în *Lista dregătorilor*, p. 581 și la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 45 nu mai sunt de actualitate.

³⁶¹ DRH, B, vol. XI, nr. 83 și 97.

³⁶² Vezi mai sus informațiile despre situația mării bănii a lui Tudor Șaitanul.

³⁶³ DRH, B, vol. XI, nr. 97, p. 133.

³⁶⁴ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 26.

dat fiind că singurul dregător care poartă numele de Dumitrache în această perioadă este marele spătar, pe care îl regăsim și în acest document.

Radu Calomfirescu, 5 august 1594; 13 decembrie 1594 – 3 iunie 1595³⁶⁵

În *Lista dregătorilor* îl regăsim ca mare postelnic în două rânduri sub Mihai Viteazul pe un anume Radu din Cepturoaia³⁶⁶. În legătură cu marele postelnic numit în toamna anului 1594, Ion Ionașcu atrăgea atenția că el nu poate fi Radu din Cepturoaia, cum apare în *Lista dregătorilor*, dar nici nu trebuie confundat cu Radu marele comis Florescu³⁶⁷. Cu toate acestea, Ionașcu nu a încercat să îl identifice cu un alt boier, ci s-a rezumat doar la a preciza și explica greșeala autorilor respectivei liste. Asupra identității acestui dregător s-a pronunțat, în schimb, Ștefan Andreescu, socotind că este plauzibilă „identificarea marelui postelnic Radu, din 1594–1595, cu Radu Calomfirescu”³⁶⁸.

Despre acesta din urmă știm că a participat la luptele de la Putinei și Stănești, din ianuarie 1595³⁶⁹, iar în august era prezent din partea lui Mihai Viteazul, alături de Stroe Buzescu, la nunta principelui Sigismund Báthory³⁷⁰. O fiică a lui Radu Calomfirescu a fost căsătorită cu fiul lui Radu din Cepturoaia, vărul Buzeștilor, iar prin această alianță matrimonială s-au stabilit legături de rudenie și cu Mihai Viteazul, mai ales că fiica lui Mihai Viteazul avea să devină soția lui Preda, fiul lui Radu din Cepturoaia³⁷¹. Cel mai probabil Radu Calomfirescu este acel „postelnic Radu” al cărui nume apare printre membrii grupării filo-turce în scrisoarea lui Hasan Pașa, din februarie 1596³⁷², mai ales că la sfârșitul anului 1596 era stabilit la Alba Iulia de teama lui Mihai Viteazul, după cum nota raguzanul Paolo Giorgi³⁷³. După întoarcerea în țară, cu toate că Mihai Viteazul i-a promis iertarea, Radu Calomfirescu a fost ucis din porunca voievodului³⁷⁴.

Preda Buzescu, 4 octombrie 1594; 5 iunie 1595 – 28 decembrie 1599³⁷⁵

Despre Preda Buzescu am văzut că a fost ultimul mare ban al lui Mihai Viteazul, dar dregătoria pe care a ocupat-o aproape cinci ani sub domnia voievodului Mihai a fost cea de mare postelnic. Atestat mai întâi la începutul lunii octombrie 1594, în locul lui Tudor Șaitanul, a revenit la marea postelnicie după semnarea tratatului cu Sigismund Báthory, din mai 1595. Preda Buzescu nu a făcut parte din delegația de

³⁶⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 79, 103 și 120.

³⁶⁶ *Lista dregătorilor*, p. 581.

³⁶⁷ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 133.

³⁶⁸ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 355.

³⁶⁹ *Istoria Țării Românești (1290–1690). Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 57–60. Vezi și MVCE, vol. III, p. 52.

³⁷⁰ *Cronica Buzeștilor*, p. 104.

³⁷¹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 352–353.

³⁷² MVCE, vol. I, nr. 32.

³⁷³ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 741.

³⁷⁴ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 411.

³⁷⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 98, 121 și 354.

boieri trimisă la Alba Iulia, cu toate că s-a considerat într-o vreme că el era acel „Preda logofăt” de care vorbește textul tratatului³⁷⁶, dar Ion Ionașcu a demonstrat că singurul dintre frații Buzești care a semnat acest tratat a fost clucerul Radu³⁷⁷. Preda Buzescu a fost căsătorit cu Cătălina, fiica vistierului Andrei, împreună cu care a avut un băiat și o fată³⁷⁸.

Gherguș, 31 octombrie 1594³⁷⁹

Într-o poruncă de întărire dată de Mihai Viteazul lui Lupu și lui Radu, la 31 octombrie 1594, găsim numele unui anume Gherguș mare postelnic. Acesta este singurul document care menționează numele acestui dregător și, ca atare, nu ne sunt cunoscute informații în baza cărora să reușim includerea acestuia în vreunul dintre neamurile boierești din timpul lui Mihai Viteazul. Nici la ceilalți istorici care au cercetat domnia lui Mihai Viteazul nu am găsit referințe privind identitatea acestui dregător, pe care Nicolae Stoicescu nici măcar nu l-a inclus în lucrarea sa. În lipsa oricăror altor informații, editorii DIR au notat că în această perioadă în care apare numele lui Gherguș dregătoria de mare postelnic era ocupată de Preda Buzescu³⁸⁰, dar am văzut deja că Preda este atestat doar o singură dată, la 4 octombrie 1594.

Radu Otetelișanul, 14 ianuarie 1600 – 9 iulie 1600³⁸¹

Și pe Radu postelnicul lui Nicolae Pătrașcu, *Lista dregătorilor* îl consideră a fi tot Radu din Cepturoaia³⁸², dar și de această dată identificarea propusă este greșită. Ștefan Andreescu a avansat posibilitatea identificării acestui postelnic cu Radu din Oteteliș, fiul lui Balica, fratele lui Vlad banul, bunicul Buzeștilor³⁸³, mai ales că se știe sigur că el trăia în septembrie 1599, deoarece numele lui apare în scrisoarea care se presupune că a fost trimisă de mai mulți boieri din Țara Românească unor pribegi din Moldova, cerând pe Simion Movilă ca domn în locul lui Mihai Viteazul³⁸⁴. Nicolae Stoicescu îl consideră pe Radu din Oteteliș aceeași persoană cu Radu din Cepturoaia și ca atare crede că ginerele lui Mihai Viteazul, Preda Floricoiul, a fost fiul lui Radu din Oteteliș³⁸⁵. Confuzia lui Stoicescu este și mai mare întrucât notează că Radu din Oteteliș și Cepturoaia a fost căsătorit cu Calea, fiica lui Radu Calomfirescu³⁸⁶. În realitate, Radu din Cepturoaia era cuscrușul lui Mihai Viteazul și un fiu de-al lui, numit tot Radu, luase de soție pe fiica lui Radu Calomfirescu³⁸⁷.

³⁷⁶ Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 163.

³⁷⁷ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 132–133.

³⁷⁸ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 37–38.

³⁷⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 101.

³⁸⁰ DIR, B, XVI/6, nr. 175, p. 160, nota 2.

³⁸¹ DRH, B, vol. XI, nr. 361 și 405.

³⁸² *Lista dregătorilor*, p. 581.

³⁸³ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 353–354.

³⁸⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 341.

³⁸⁵ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 82.

³⁸⁶ *Ibidem*.

³⁸⁷ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 352–353.

J. MARELE AGĂ

Stroe Buzescu, 26 martie 1594³⁸⁸

Lista dregătorilor nu mai cuprinde alte dregătorii pentru perioada domniei lui Mihai Viteazul, argumentându-se că „clucerul, slugerul și pitarul i-am dat numai de la datele când apar mai mult sau mai puțin constant în divan”, adică de pe la mijlocul secolului al XVII-lea³⁸⁹. Abia după aproape două decenii, Marieta Adam a realizat pentru aceeași perioadă o listă a altor dregători socotiți „de categoria a doua”³⁹⁰, cu toate că unii dintre cei care au ocupat astfel de dregătorii au fost boieri dintre cei mai de seamă din Țara Românească. Astfel, primul mare agă al lui Mihai Viteazul a fost Stroe Buzescu, reprezentantul unei puternice familii boierești și colaborator apropiat al domnului. Despre viața și cariera politică a lui Stroe Buzescu am vorbit mai sus fără să amintim că prima dregătorie ocupată sub Mihai Viteazul a fost cea de mare agă, în primăvara anului 1594. Este adevărat, însă, că în afară de documentul amintit nu mai dispunem de un altul în care Stroe să ocupe aceeași dregătorie, iar din decembrie 1594 am văzut că a devenit mare stolnic, fapt care l-a determinat pe Ștefan Andreescu să evoce posibilitatea ca Stroe să fi fost mare agă până la sfârșitul lui 1594³⁹¹.

Leca, 5 septembrie 1599 – 6 iulie 1600³⁹²

În ultima parte a domniei lui Mihai Viteazul regăsim în documente numele unui alt mare agă, prezent la adunările sfatului domnesc. Este vorba despre boierul albanez Leca, venit din Balcani împreună cu alți boieri, deoarece erau încrezători în șansele răscoalei antiotomane declanșate în Țara Românească de Mihai Viteazul³⁹³. În septembrie 1598, voievodul român îl pune pe albanezul Leca în fruntea oștilor trimise să lupte împotriva turcilor la Oradea, venind astfel în sprijinul lui Sigismund Báthory, reîntors pe tronul Transilvaniei³⁹⁴. După respingerea asaltului otoman, Leca este reținut în Transilvania de Sigismund Báthory, la Cluj³⁹⁵.

În ceea ce privește întemnițarea și torturarea lui Leca din porunca lui Mihai Viteazul, despre care vorbește scrisoarea din 5 septembrie 1599³⁹⁶, istoricii români au atras deja atenția asupra veridicității informațiilor cuprinse în această scrisoare³⁹⁷. Un argument important împotriva conținutului respectivei scrisori este acela că în martie 1600, deci după ce participase la campania din Transilvania, Leca este numit căpitan al cetăților Chioar și Gherla³⁹⁸, iar la 6 iulie³⁹⁹ este atestat ultima oară ca

³⁸⁸ DRH, B, vol. XI, nr. 37.

³⁸⁹ *Lista dregătorilor*, p. 565.

³⁹⁰ Marieta Adam, *op. cit.*, p. 185–191.

³⁹¹ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 27.

³⁹² DRH, B, vol. XI, nr. 341 și 402.

³⁹³ Victor Motogna, *Un trădător: aga Leca*, în „Revista istorică”, XX, 1934, nr. 4–6, p. 128.

³⁹⁴ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 112.

³⁹⁵ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 69.

³⁹⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 341.

³⁹⁷ Victor Motogna, *op. cit.*, p. 131; Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 392.

³⁹⁸ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 781.

³⁹⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 402.

mare agă, în Transilvania. Leca îl trădează pe Mihai Viteazul, dar abia în septembrie 1600, cu puțin înainte de bătălia de la Mirăslău, când predă cele două cetăți lui Gheorghe Basta, după mai multe cereri ale acestuia din urmă⁴⁰⁰. A fost răsplătit de imperiali cu o pensie lunară de 100 de taleri⁴⁰¹. Anul următor îl regăsim, totuși, alături de frații Buzești la Dej⁴⁰². Rămas în Transilvania, Leca a intrat în slujba imperialilor, cărora le cedează și cetatea Hust, în mai 1603, în schimbul a trei sate aparținând de Chioar⁴⁰³. Aga Leca a murit înainte de 17 august 1606, fără urmași, iar mama și soția lui, care erau încă în viață, au trăit în sărăcie⁴⁰⁴.

K. MARELE ARMAȘ

Necula din Smârdeșteț, p. 23 iunie 1594 – 17 august 1594⁴⁰⁵

Primul mare armaș al lui Mihai Viteazul îl găsim atestat într-o scrisoare de întărire emisă de către domn pentru Andrei, marele logofăt, care nu este datată, dar care în mod sigur a fost emisă ulterior datei de 23 iunie 1594, întrucât moșia care face obiectul întăririi a fost cumpărată de marele logofăt în data de 23 iunie 1594 de la Balea logofătul și de la soția acestuia, Stanca⁴⁰⁶.

Necula mai este atestat ca „vel orujnicu” la 5 august 1594⁴⁰⁷, pentru ca ultima atestare să fie cuprinsă într-un zăpis prin care un anume Stan, împreună cu soția lui, Voica, și cu fiul acesteia, Neagoe, îi vând lui Stoichiță din Strâmba, aici al doilea logofăt, ocina lor din satul Strâmba⁴⁰⁸. Acest Necula a fost identificat de Nicolae Stoicescu în persoana lui Necula din Smârdeșteț, pe care îl regăsim cu titlul de fost mare armaș sub Radu Șerban⁴⁰⁹.

Udrea din Băleni, 4 mai 1596 – 21 august 1598⁴¹⁰

Udrea din Băleni a ocupat vreme de aproape doi ani dregătoria de mare armaș, înainte de a fi numit mare ban de Craiova. Am prezentat mai sus informațiile

⁴⁰⁰ Victor Motogna, *op. cit.*, p. 134–138.

⁴⁰¹ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, nr. 324, p. 34. Vezi și *ibidem*, vol. VII, nr. 97, p. 118.

⁴⁰² *Ibidem*, vol. VI, nr. 445, p. 470–471.

⁴⁰³ *Ibidem*, vol. VII, nr. 109 și 110, p. 127–128.

⁴⁰⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 80. Vezi și Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 78. Aga Leca nu trebuie confundat cu postelnicul lui Radu Șerban, după cum apare în *Lista dregătorilor*, p. 581. Aceeași greșală și la Ștefan Grigorescu, *Căpitani lui Mihai Viteazul*, București, 2011, p. 91. De altfel, această ultimă lucrare, cu toate că este de dată recentă, conține multe alte greșeli, iar autorul nu face dovada cunoașterii bibliografiei acestui subiect.

⁴⁰⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 70 și 82.

⁴⁰⁶ *Ibidem*, nr. 69.

⁴⁰⁷ *Ibidem*, nr. 79.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, nr. 82.

⁴⁰⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 75. Ștefan Grigorescu preia greșit datele cuprinse în lucrarea lui Nicolae Stoicescu, afirmând că Necula a fost armaș între 23 ianuarie 1594 (?) și 15 decembrie 1599. Vezi Ștefan Grigorescu, *op. cit.*, p. 104. Documentele din 9 septembrie 1598 și din 15 decembrie 1599 nu îl amintesc pe Necula cu titlul de mare armaș (vezi DRH, B, vol. XI, nr. 315 și 351).

⁴¹⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 165 și 311.

disponibile despre cariera acestui boier, de aceea aici ne rezumăm doar la a preciza că Udrea Băleanul a murit fără a avea urmași, iar în baza testamentului realizat încă din 21 august 1598 știm că o parte din sate le lasă moștenire mănăstirii Dealul din Târgoviște⁴¹¹ (Câmpeni, Mircești, Racovița, Ghizdaveți, Belciugov, Boldogorești, Luciani, Cîrsticea), iar cealaltă parte (Mărculești, Lupșan, Culcați, Maxin, Negreasca, Băleni, Matilești, Fundeni etc.) o lasă soției sale, Mușa, cu condiția să nu se mărite după moartea lui (în această situație moștenirea urma să fie împărțită între mănăstire, fratele și sora lui Udrea)⁴¹².

Sava, 26 iunie 1599⁴¹³ – 6 octombrie 1600⁴¹⁴

Tratatul cu Andrei Báthory din 26 iunie 1599 este primul document care cuprinde numele armașului Sava, dar în legătură cu ultima atestare documentară situația este ceva mai complicată. Un catastif fără dată, dar care a fost realizat în timpul stăpânirii lui Mihai Viteazul în Transilvania, care cuprinde veniturile încasate la vistieria domnească de către marele vistier Dumitrache, are menționat și numele armașului Sava, care plătitise 5.900 de taleri⁴¹⁵. Despre Sava știm că a fost trimis de Mihai Viteazul să primească jurământul de credință al nobililor din părțile Bistriței, după cucerirea Transilvaniei⁴¹⁶, iar în vara anului 1600 Mihai Viteazul îl lasă, alături de alți boieri, la conducerea Moldovei⁴¹⁷. Cronicarul sas Johann Filstich notează că în fruntea Moldovei Mihai Viteazul a tocmnit „o cârmuire alcătuită din următorii fruntași, anume: Udrea hatmanul, Andronic vistierul, Sava armașul și Negrea spătarul”⁴¹⁸, așa cum menționează și cronica țării⁴¹⁹, ceea ce înseamnă că Sava era mare armaș și în mai 1600. Mai știm că Sava s-a numărat printre boierii ceruți ostatici de Stările Transilvaniei, la 2 octombrie 1600, drept garanție din partea lui Mihai Viteazul⁴²⁰. Câteva zile mai târziu, la 6 octombrie 1600, comisarul imperial David Ungnad scria împăratului Rudolf al II-lea, din Brașov, că Mihai Viteazul trimisese în solie la Gheorghe Basta pe Radu Buzescu și pe Sava armașul⁴²¹. Aceasta este ultima mărturie documentară care îl atestă pe boierul sârb cu titlul de armaș. Alte informații sigure despre Sava nu s-au mai păstrat, în afară de faptul că după moartea lui Mihai Viteazul a fost prins și torturat⁴²².

⁴¹¹ Udrea Băleanu era al doilea ctitor al acestei mănăstiri, după Mihai Viteazul. Pentru mai multe detalii vezi Ștefan Andreescu, *Din nou despre originea lui Mihai Viteazul*, în „Arhiva genealogică”, I (VI), 1994, nr. 1–2, p. 105–110.

⁴¹² DRH, B, vol. XI, p. 417–418.

⁴¹³ MVCE, vol. I, nr. 83, p. 237.

⁴¹⁴ *Ibidem*, vol. V, nr. 227, p. 328–329.

⁴¹⁵ *Ibidem*.

⁴¹⁶ E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XII, p. 517–518.

⁴¹⁷ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, p. 391.

⁴¹⁸ MVCE, vol. II, p. 386.

⁴¹⁹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 78.

⁴²⁰ Andrei Veress, *op. cit.*, vol. VI, p. 216–219.

⁴²¹ MVCE, vol. V, nr. 227, p. 328–329.

⁴²² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 86–87.

L. MARELE CLUCER

Hasanache, 17 noiembrie 1593⁴²³

Numele primului mare clucer⁴²⁴ atestat în timpul lui Mihai Viteazul este Hasanache, probabil și el de origine grecească, dar despre identitatea acestui boier nu s-au păstrat alte informații, cel puțin după știința noastră. Numele lui Hasanache nu este inclus nici în lucrarea lui Nicolae Stoicescu și nici în monografiile lui Nicolae Iorga sau Petre P. Panaitescu. De altfel, doar actul din 17 noiembrie 1593 cuprinde numele acestui dregător, pe care nu-l regăsim ocupând alte dregătorii nici înainte, nici după domnia lui Mihai Viteazul.

Radu Buzescu, 14 februarie 1595 – 1 iunie 1600⁴²⁵

Al doilea boier care deține dregătoria de mare clucer sub Mihai Viteazul a fost Radu, unul dintre cei trei frați Buzești, care ocupă această dregătorie până în vara anului 1600. La câteva luni după ce a devenit mare clucer, Radu Buzescu semnează tratatul cu Sigismund Báthory⁴²⁶, fiind singurul dintre frați care a fost în componența soliei din mai 1595⁴²⁷. De asemenea, Radu Buzescu se numără și printre semnarii tratatelor cu Rudolf al II-lea și cu Andrei Báthory⁴²⁸.

Boier de încredere al domnului, Radu Buzescu a fost trimis în solie la Sigismund Báthory, în vara anului 1594, cu scopul de a-l convinge pe principele Transilvaniei să sprijine aderarea Țării Românești la Liga Sfântă⁴²⁹. Cu prilejul acestei solii, trebuie să se fi întâlnit cu raguzanul Ioan de Marini Poli, întâlnire despre care vorbește acesta din urmă în raportul către împăratul Rudolf al II-lea, de la sfârșitul anului 1594⁴³⁰. Anul următor, Radu Buzescu a participat la campaniile militare împotriva turcilor și tătarilor, alături de frații lui⁴³¹, pentru ca la sfârșitul anului 1596 să îl însoțească pe Mihai Viteazul la Alba Iulia⁴³². Cronicarul maghiar Szamosközy notează că, după cucerirea Transilvaniei, Radu Buzescu și vistierul Stoichiță au fost cei care l-au convins pe Mihai Viteazul să nu-i ucidă pe nobilii maghiari⁴³³.

Ultimul document în care este atestat cu dregătoria de mare clucer, cel din 1 iunie 1600, a fost emis la Iași, de Mihai Viteazul, iar la 25 iunie 1600 Nicolae Pătrașcu întărește „jupanului Radul fost mare clucer și cu fii săi” mai multe ocine și ȧigani

⁴²³ DRH, B, vol. XI, nr. 10.

⁴²⁴ Nu știm pe ce se bazează Dan Pleșia când scrie că boierul Calotă din Lipov a fost mare clucer în anii 1591–1595. Dan Pleșia, *Marele ban Dobromir și neamul său*, p. 195.

⁴²⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 108 și 385.

⁴²⁶ MVCE, vol. I, nr. 14, p. 93.

⁴²⁷ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia*, p. 132–133.

⁴²⁸ MVCE, vol. I, nr. 61 și 83.

⁴²⁹ *Cronica Buzeștilor*, p. 100. Vezi și MVCE, vol. II, p. 378.

⁴³⁰ *Călători străini*, vol. III, p. 249.

⁴³¹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 34.

⁴³² MVCE, vol. II, p. 381.

⁴³³ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 127–128.

din Strezești, Orlești și Dobrușa⁴³⁴. A revenit în divan în timpul lui Radu Șerban, tot ca mare clucer, și a murit după 10 ianuarie 1610⁴³⁵.

M. MARELE PITAR

Tudoran din Aninoasa, 16 mai 1600⁴³⁶

În perioada în care în fruntea Țării Românești se afla Nicolae Pătrașcu, un document prin care îi este întărită lui Oancea vornicul stăpânirea peste o ocină și mai mulți vecini în Golești cuprinde numele lui Tudoran mare pitar, care a fost trimis să pună în executare sentința dictată la scaunul de judecată al voievodului. Aceluiași Tudoran i-a dăruit Mihai Viteazul, încă din 20 mai 1598, satul Iași, care fusese mai înainte cumpărat de domn, ca răsplată pentru slujbele credincioase⁴³⁷.

Despre Tudoran știm că se înrudea prin intermediul soției cu neamul boieresc din care provenea doamna Stanca. Pe soția lui Tudoran o chema tot Stanca și era fiica lui Pârveu, fiul lui Țintea, acesta din urmă fiind frate cu Diicu, bunicul patern al soției lui Mihai Viteazul⁴³⁸. A avut o carieră politică îndelungată, fiind menționat cu titlurile de pitar și de sulger în timpul ultimei domnii a lui Radu Mihnea în Țara Românească, dar și sub Matei Basarab⁴³⁹.

N. MARELE PORTAR

Mihul, 6 octombrie 1597 – a. august 1600⁴⁴⁰

Singurul mare portar pe care îl regăsim în documentele emise de Mihai Viteazul și de Nicolae Pătrașcu este boierul Mihul, atestat ultima dată într-o poruncă de întărire dată de Nicolae Pătrașcu pentru același Mihul și pentru Ivan logofătul, care poate fi datată între decembrie 1599 și august 1600. Despre acest Mihul știm că a cumpărat mai multe ocine în satele Căscioarele și Blagodești, primind pentru ele întărire de la Mihai Viteazul⁴⁴¹.

Anghelache, <1593 – a. 6 octombrie 1597>⁴⁴²

În afară de Mihul, un document emis de Radu Mihnea, la 9 ianuarie 1615, conține informația potrivit căreia Mihai Viteazul „a dat și a miluit cu tot satul Glina, cu tot hotarul și cu tot venitul, pe credincioasa slugă a domniei sale Anghelache care a fost mare portar”⁴⁴³. Cum documentul prin care Mihai Viteazul a făcut această

⁴³⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 400, p. 551–552.

⁴³⁵ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 35.

⁴³⁶ DRH, B, vol. XI, nr. 378.

⁴³⁷ *Ibidem*, nr. 287.

⁴³⁸ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 6.

⁴³⁹ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 254.

⁴⁴⁰ DRH, B, vol. XI, nr. 266 și 350.

⁴⁴¹ *Ibidem*, nr. 278.

⁴⁴² DIR, B, XVII/2, nr. 312.

⁴⁴³ *Ibidem*, p. 353.

danie nu s-a păstrat nici măcar sub formă de copie sau transumpt, putem doar să precizăm că Anghelache a fost mare portar în timpul lui Mihai Viteazul și cel mai probabil a ocupat această dregătorie înaintea lui Mihul⁴⁴⁴. După moartea lui Mihai Viteazul, satul Glina a fost dăruit de Simion Movilă vistierului Pană, în 1602, iar sub Radu Șerban s-a aflat în posesia lui Oancea logofătul, care l-a dat prin schimb lui Nicolae Pătrașcu, care era în acea vreme postelnic⁴⁴⁵. Despre Anghelache mai știm că a fost căsătorit cu Stana, împreună cu care a avut un fiu, pe Gheorghe, și că a pierit în luptele contra tătarilor, în timpul domniei lui Radu Șerban, când „a fost Stanciul sulger în oaste”⁴⁴⁶.

O. MARELE SULGER

Tudor Șaitanul, 17 noiembrie 1593⁴⁴⁷

Documentul din 17 noiembrie 1593, pe care l-am amintit și cu altă ocazie, reprezintă o poruncă de întărire dată de Mihai Viteazul pentru spătarul Moga. Printre martorii actului îl regăsim și pe „jupan Tudor mare sulger”, care trebuie să fie Cantacuzinul Tudor Șaitanul, fratele lui Andronic, despre care am văzut că a fost mare postelnic și probabil mare ban sub Mihai Viteazul. Interesant este că cinci dintre cei opt martori ai documentului sunt boieri greci, incluzându-l aici și pe postelnicul Coci, ceea ce este foarte relevant pentru disputele ulterioare dintre boierii autohtoni și cei străini privind accesul la dregătoriile Țării Românești.

Stănilă din Vâlcănești, <p. 25 mai 1595⁴⁴⁸ – a. 28 septembrie 1596>⁴⁴⁹

Stănilă din Vâlcănești a fost fratele lui Dumitru din Vâlcănești, primul soț al doamnei Stanca, coborând dintr-un neam boieresc înrudit cu Buzeștii⁴⁵⁰. Deși nu avem vreun document care să îl menționeze cu dregătoria de mare sulger sub Mihai Viteazul, în baza actului din 5 octombrie 1597⁴⁵¹, unde este amintit cu titlul de fost mare sulger, este firesc să considerăm că la un moment dat înainte de această dată Stănilă a fost mare sulger. Cum știm că el a semnat tratatul cu Sigismund Báthory în calitate de clucer, atunci putem afirma că dregătoria de mare sulger a lui Stănilă din Vâlcănești trebuie plasată ulterior datei de 20 mai 1595, dar înainte de 28 septembrie 1596, când este atestat un alt mare sulger⁴⁵².

⁴⁴⁴ La Marieta Adam, *op. cit.*, p. 189 și la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 29 regăsim intervalul 1593–1601, dar credem acesta trebuie restrâns de la începutul domniei lui Mihai Viteazul până la data de 6 octombrie 1597, când avem atestat un alt mare portar.

⁴⁴⁵ Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească*, p. 225.

⁴⁴⁶ DIR, B, XVII/2, nr. 312.

⁴⁴⁷ DRH, B, vol. XI, nr. 10.

⁴⁴⁸ MVCE, vol. I, nr. 14.

⁴⁴⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 207.

⁴⁵⁰ Dan Pleșia, *Neamul doamnei Stanca*, p. 3.

⁴⁵¹ DRH, B, vol. XI, nr. 265.

⁴⁵² Ștefan Andreescu consideră că dregătoria de mare sulger a lui Stănilă trebuie plasată undeva între 20 mai 1595 și 5 octombrie 1597 (*Restitutio Daciae*, vol. III, p. 351–352), dar credem că intervalul

Arsenie, 28 septembrie 1596⁴⁵³

Singura greșeală pe care am regăsit-o în lista realizată de Marieta Adam, în ceea ce privește dregătorii din timpul lui Mihai Viteazul, este reprezentată de omiterea marelui sulger al lui Mihai Viteazul, atestat într-o poruncă de întărire dată de domn pentru postelnicul David, împreună cu jupanița lui, Maria, în legătură cu satul Recica Dabului. În lista cu martori a documentului găsim numele lui Arsenie mare sulger. Despre identitatea acestui boier nu s-a discutat nimic în istoriografia românească, iar numele lui nu a fost inclus în nicio lucrare dedicată lui Mihai Viteazul sau boierilor lui, la fel cum nici Nicolae Stoicescu nu îl menționează în dicționarul lui. În lipsa oricăror alte informații, ne limităm la a mai preciza doar că în documentele emise în timpul domniei lui Mihai Viteazul mai apare un anume „Arsenie clucer”, printre martorii unei sentințe dictate de magistratul orașului Pitești⁴⁵⁴, la 22 ianuarie 1596.

Staico, 5 aprilie 1597 – 5 iulie 1598⁴⁵⁵

Cel de-al patrulea boier atestat ca mare sulger în timpul domniei lui Mihai Viteazul este un anume Staico, pe care îl regăsim printre martorii a două porunci emise de voievodul român pentru jupanița Cheajna și, respectiv, pentru mănăstirea Cozia. Identitatea acestui boier nu a fost dezbătută până acum în istoriografia românească, iar explicația cea mai plauzibilă este că nu poate fi stabilită originea acestui dregător în lipsa unor informații mai lămuritoare. Documentele din timpul lui Mihai Viteazul vorbesc despre mai multe persoane care poartă numele de Staico: un fost mare postelnic, fiul Mariei și soțul jupaniței Frujina⁴⁵⁶; vâtaful Staico, fiul unui alt Staico, stăpân în moșia Secuiani⁴⁵⁷, și alți omonimi care vând sau stăpânesc ocine în Tomșani, Golești, Grădiștenii din Coastă, Bîlteni, Băbiciul, Bonteni, Urzica, Vișina etc.⁴⁵⁸.

Zaharia, 20 iunie 1600⁴⁵⁹

În porunca de întărire dată de Nicolae Pătrașcu pentru popa Dara regăsim numele ultimului mare sulger atestat în timpul lui Mihai Viteazul, în persoana unui anume Zaharia, care fusese trimis de Mihai Viteazul să facă hotărnicirea moșiei Bărbătești. Nici acest Zaharia nu a făcut obiectul unei cercetări, nefiind amintit nici

---

trebuie restrâns până la data la care avem atestat un alt mare sulger, adică 28 septembrie 1596. În lista realizată de Marieta Adam, Stănilă este mare sulger anterior datei de 5 octombrie 1597. Marieta Adam, *op. cit.*, p. 190. Același reper cronologic și la Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁵³ DRH, B, vol. XI, nr. 207.

⁴⁵⁴ *Ibidem*, nr. 150.

⁴⁵⁵ *Ibidem* nr. 221 și 306.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, nr. 3.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, nr. 270.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, nr. 69, 76, 77, 173, 314, 337, 376, 378.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, vol. XI, nr. 398.

în lucrarea lui Nicolae Stoicescu. Credem, însă, că este acel Zaharia clucerul căruia Radu Șerban i-a dăruit satul Șovârcul, la 16 august 1602⁴⁶⁰. Documentul amintește că satul a fost cumpărat de Mihai Viteazul, iar Nicolae Pătrașcu i l-a dăruit lui Zaharia pentru că l-a însoțit în pribegia grea din Transilvania, răbdând amândoi „multe greutăți și nevoi rele și necazuri în doi ani. Și au fost și închiși prin orașe” și tocmai de aceea „Petrașco voevod, domnia lui când a fost în cetatea Făgăraș, pentru atâta suferință și lipsă, că a fost și în obezi Zaharia clucerul, a miluit pe Zaharia clucer cu satul Șovârcul”⁴⁶¹.

Despre Zaharia ca sulger al lui Nicolae Pătrașcu vorbește și un alt act emis de Radu Șerban, în legătură cu satul Cârstienești. Astfel, la 6 mai 1603, Radu Șerban întărește lui Cernica vornicul și soției lui o ocină în satul Cârstienești, pe care aceștia din urmă o dăruiesc mănăstirii de la Brănești⁴⁶². Făcând un scurt istoric al stăpânirii asupra acestei ocini, în act este menționat că Miroslav logofătul luase această ocină de la vornicul Cernica în schimbul sumei de 3.000 de aspri, pentru ca ulterior să o restituie aceluiași Cernica, de la care a primit înapoi aceeași sumă de bani. Această restituire s-a produs în zilele domniei lui Radu Șerban, când „au fost atunci Zaharia sulger ...”⁴⁶³, ceea ce înseamnă că acest Zaharia a fost sulger și sub Radu Șerban.

CONCLUZII

Analizând cu atenție evoluția componenței sfatului domnesc al Țării Românești în anii de domnie ai lui Mihai Viteazul și contextualizând momentele în care voievodul român își înlocuiește dregătorii, putem înțelege cu mai multă claritate relația dintre domn și boierii importanți ai Țării Românești, fie autohtoni, fie străini. Este bine știut astăzi că Mihai Viteazul și-a construit cariera politică în mijlocul marii boierimi din Oltenia, al cărei exponent era, dar a fost numit domn în urma intervenției la Poartă a unor greci bogați, unii dintre ei rude cu viitorul voievod, care și-au folosit influența și au plătit sume mari de bani pentru a obține mazilirea lui Alexandru cel Rău și înlocuirea lui cu Mihai Viteazul⁴⁶⁴. Așa se explică numărul important al dregătorilor greci pe care îi întâlnim în sfatul domnesc în anii 1593–1594. De pildă, în scrisoarea de întărire dată de Mihai Viteazul pentru Nicula din Glogova, din data de 25 octombrie 1593, primul document cu dată sigură care are

⁴⁶⁰ DIR, B, XVII/1, nr. 66, p. 54–55.

⁴⁶¹ *Ibidem*.

⁴⁶² *Ibidem*, nr. 96, p. 83–84.

⁴⁶³ *Ibidem*, p. 83.

⁴⁶⁴ Ștefan Szamosközy scria că au fost plătiți 400.000 de galbeni pentru numirea lui Mihai Viteazul. Vezi Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 101. Pentru o analiză a datoriilor Țării Românești la începutul domniei lui Mihai Viteazul, vezi Bogdan Murgescu, *Câteva observații pe marginea datoriilor domnitorilor Țării Românești și Moldovei în 1594*, în idem, *Țările române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, 2012, p. 94–102.

divan⁴⁶⁵, cinci din totalul celor opt martori sunt străini: grecii Pangratie, Dumitrache, Manta, Coci și albanezul Pană. Toți cei opt dregători au fost schimbați până la sfârșitul anului 1594 și doar doi dintre ei (Manta și Pană) au mai ocupat mari dregătorii în timpul lui Mihai Viteazul.

Abia în preajma răscoalei antiotomane din noiembrie 1594, numărul dregătorilor autohtoni l-a depășit pe cel al străinilor. Astfel, la 31 octombrie 1594 sunt amintiți cinci dregători români și doar trei de origine greacă⁴⁶⁶, pentru ca la 13 decembrie același an să avem menționați numai dregători autohtoni⁴⁶⁷. Putem observa, deci, că Mihai Viteazul a urmărit să câștige și să păstreze încrederea marii boierimi munteștii, de sprijinul căreia avea nevoie pentru declanșarea răscoalei antiotomane și mobilizarea oștilor. Este bine știut faptul că viteazul voievod s-a consultat cu boierii reuniți în sfat, înainte de a rupe legăturile de vasalitate cu Poarta⁴⁶⁸, iar acum putem afirma că cei adunați în divan erau doar români. Putem observa, deci, că primul moment în care în Mihai Viteazul face schimbări majore în componența sfatului este reprezentat de pregătirea și declanșarea răscoalei antiotomane. Grecii care făcuseră parte din primul divan trebuie să se fi numărat printre cei care au plătit la Poartă sume mari de bani pentru înscăunarea lui Mihai Viteazul, iar interesele lor erau, în primul rând, de a-și recupera cheltuiala și în niciun caz de a introduce țara într-un război costisitor cu turcii. De asemenea, măcar unii dintre ei erau oamenii turcilor și apropiați ai celorlalți creditori constantinopolitani, pe care Mihai Viteazul avea să îi masacreze la începutul răscoalei antiotomane⁴⁶⁹. Odată cu ei sunt înlăturați și boierii autohtoni care nu prezentau încredere domnului, fiind bănuiați de opțiuni pro-otomane⁴⁷⁰. Totodată, în locul celor schimbați sunt numiți boieri autohtoni importanți și influenți, mari proprietari de pământ. Ne gândim aici la marele paharnic Șerban din Coiani, care intră în sfat în decembrie 1594 și rămâne cu dregătorie până în vara anului 1600. Tot aici mai pot fi amintiți marele stolnic Stroe Buzescu, marele vistier Teodosie Rudeanu și marele comis Radu Florescu.

În anul 1595 nu avem atestat niciun boier străin printre marii dregători ai Țării Românești. Această situație a fost pusă în legătură cu tratatul din 20 mai 1595 de la Alba Iulia, care prevedea, printre altele, ca sfatul domnesc să fie alcătuit doar din boieri autohtoni⁴⁷¹. Cu toate acestea, trebuie observat faptul că schimbările care se produc în cadrul divanului în acest an constau în numirea unor dregători autohtoni în locul altor dregători autohtoni. Astfel, în locul lui Danciu din Brâncoveni este

⁴⁶⁵ DRH, B, vol. XI, nr. 5. Divane au și documentele nr. 2 și 3, dar data lor este aproximată sau corectată de editori (*ibidem*, nr. 2 și 3).

⁴⁶⁶ *Ibidem*, nr. 101.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, 103.

⁴⁶⁸ MVCE, vol. II, p. 270. Vezi și Ion Ionașcu, *Un aspect al relațiilor lui Mihai Viteazul cu boierii*, în „Valachica”, Târgoviște, 1977, p. 197–206.

⁴⁶⁹ Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și unitatea țărilor române*, p. 162.

⁴⁷⁰ De pildă, marele vornic Mitrea din Hotărani.

⁴⁷¹ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 80.

numit mare spătar Calotă din Lipov, care avea să fie schimbat în același an cu Negrea; Preda Buzescu devine mare postelnic, înlocuindu-l pe Radu Calomfirescu, iar la începutul lunii decembrie Chisar din Dărmănești îi urmează ca mare logofăt lui Miroslov din Râfov. Dată fiind această situație, putem considera că semnatarii tratatului de la Alba Iulia urmăreau să „legalizeze” situația *de facto*, înlăturând posibilitatea ca străinii să revină în componența divanului țării. Prin tratatul de la Alba Iulia boierii munteni doreau să evite accesul străinilor la dregătoriile țării măcar în viitorul apropiat.

Boierii greci vor intra din nou în divan abia în a doua jumătate a anului 1596, când, așa cum am văzut, Manta este numit mare ban al Craiovei, iar Andronic Cantacuzino revine la dregătoria de mare vistier. Desigur, trebuie să ținem cont de situația specială a dregătoriei de mare ban, pentru care nu avem atestat niciun deținător în perioada cuprinsă între 10 noiembrie 1593 și 7 februarie 1596. Am văzut că Ștefan Andreescu a susținut că în acest răstimp mare ban a fost Cantacuzinul Tudor Șaitanul, dar nu excludea nici posibilitatea ca Mitrea din Hotărani să fi ocupat aceeași dregătorie înaintea boierului grec. Chiar dacă acceptăm că fratele lui Andronic Cantacuzino a fost mare ban la un moment dat în intervalul 10 noiembrie 1593 – 7 februarie 1596, caracteristica dominantă a acestor ani nu doar că rămâne aceeași, ci existența marii bănii a lui Tudor Șaitanul poate constitui un argument în favoarea puterii pe care o dețineau boierii munteni în raport cu domnul: cu toate că voievodul a numit un grec la marea bănie, dregătorii autohtoni îl țin pe acesta departe de treburile țării și, drept urmare, nu îl avem menționat în niciun document emis în această vreme.

Este important să nu pierdem din vedere că în vara anului 1596 Mihai Viteazul a descoperit complotul pus la cale de facțiunea proturcească a boierimii române și acesta este contextul în care are loc reintroducerea străinilor în sfatul domnesc, dar numărul acestora nu l-a mai depășit niciodată pe cel al dregătorilor români. Abia în vara anului 1600 regăsim pentru puțină vreme, în mod simultan, cinci străini cu mari dregătorii: Andronic marele vistier, Ion marele spătar, Mihalcea marele ban (toți trei greci), albanezul Leca marele agă și sârbul Sava marele armaș. Dintre aceștia, doar Sava rămâne cu dregătorie până în octombrie 1600, toți ceilalți fiind înlăturați la începutul lunii iulie. Toate aceste schimbări trebuie înțelese ca o nouă încercare a domnului de a-și asigura fidelitatea boierimii autohtone din Țara Românească, în contextul tot mai nefavorabil din Moldova și Transilvania.

Numai trei dintre dregătoriile Țării Românești au fost deținute exclusiv de boieri autohtoni în timpul domniei lui Mihai Viteazul, iar acestea sunt cele de vornic, logofăt și stolnic. O mai putem adăuga aici și pe cea de mare pitar, care a fost ocupată de Tudoran din Aninoasa, dar pe el îl avem menționat într-un singur document, în mai 1600, ceea ce înseamnă că marele pitar nu a reprezentat o dregătorie căreia domnul să îi acorde importanță în această perioadă. De partea cealaltă, chiar dacă nu avem vreo dregătorie care să fi aparținut exclusiv boierilor străini, este important să

menționăm că aceștia au deținut cel mai mult, din punct de vedere temporal, marea bănie și marea vistierie, mai ales la începutul domniei lui Mihai Viteazul.

O atenție deosebită trebuie acordată și atât de frecventelor menționări ale lui Andronic Cantacuzino ca mare vistier în răstimpul dintre 2 octombrie 1593 și 5 august 1594 și de alte trei ori în anii 1596 și 1597. Aceste prezențe sporadice pot fi explicate prin lipsa frecvență din țară a lui Andronic, dar în sprijinul acestei posibile explicații, chiar dacă este verosimilă, trebuie aduse argumente mai convingătoare. Până atunci rămâne valabilă întrebarea dacă acest Andronic era titularul dregătoriei de mare vistier și doar în lipsa lui din țară sunt atestați alți dregători (în 1593–1594 tot greci) sau dacă Andronic a fost mare vistier doar în divanul lui Nicolae Pătrașcu. De asemenea, un alt aspect care trebuie luat în calcul este reprezentat de faptul că la 5 iunie 1600, într-un document emis de Mihai Viteazul la Iași, apare mențiunea „Andronachie mare vistier a învățat”⁴⁷². Să fie acest Andronachie același cu Andronic Cantacuzino?! Greu de spus. În sprijinul acestei posibilități vine informația transmisă de cronicarul sas Johann Filstich, dar și de cronica țării, potrivit căreia Mihai Viteazul a lăsat în Moldova „o cârmuire alcătuită din următorii frunțași, anume: Udrea hatmanul, Andronic vistierul, Sava armașul și Negrea spătarul”⁴⁷³. Cert este că în preajma datei de 5 iunie 1600, Andronic este atestat la Târgoviște la 24 mai și la 9 iunie⁴⁷⁴, deci exista timp suficient pentru a fi posibilă prezența lui în Moldova. Dar la 1 iunie, la Iași, era atestat ca mare vistier Bărcan⁴⁷⁵ (la fel ca în alte acte emise de Mihai Viteazul la Alba Iulia⁴⁷⁶). Astfel că revine și aici întrebarea privind raportul dintre dregătorii aflați alături de Mihai Viteazul în Transilvania și Moldova și cei care alcătuiesc sfatul lui Nicolae Pătrașcu. Am văzut că Teodosie Rudeanu rămâne titularul dregătoriei de mare logofăt al Țării Românești și este atestat ca atare de fiecare dată când se află la Târgoviște, substituindu-l pe Miroslav din Râfov. Dacă acel Andronachie atestat la Iași este același cu Andronic Cantacuzino ar însemna că de această dată titularul dregătoriei este cel care a rămas alături de Nicolae Pătrașcu, iar Bărcan este marele vistier al lui Mihai Viteazul în lipsa lui Andronic Cantacuzino. Deci ar fi situația inversă față de cea a lui Teodosie Rudeanu. Continuând același raționament, apare firesc întrebarea privind raportul dintre ceilalți dregători aflați lângă Mihai Viteazul și cei de la Târgoviște. În această situație se află Stoica marele postelnic și Leca marele comis, ca dregători ai lui Mihai Viteazul⁴⁷⁷, de o parte, și Radu Otetelișanul marele postelnic și Manda

⁴⁷² DRH, B, vol. XI, nr. 388.

⁴⁷³ MVCE, vol. II, p. 386. Vezi și *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 78.

⁴⁷⁴ DRH, B, vol. XI, nr. 380 și 391.

⁴⁷⁵ *Ibidem*, nr. 385.

⁴⁷⁶ *Ibidem*, nr. 402.

⁴⁷⁷ Pentru Stoica marele postelnic vezi *ibidem*, nr. 367, 368, 372, 385, 402, 406, 412. Pentru Leca marele comis vezi *ibidem*, nr. 368, 385, 406, 412. Marele comis Leca nu trebuie confundat cu aga Leca. Comisul Leca a fost căsătorit cu Grăjdana, sora lui Udrea din Băleni.

marele comis, ca dregători ai lui Nicolae Pătrașcu, de cealaltă parte. Care dintre aceștia sunt titularii dregătoriilor? Dincolo de aceste precizări, care se constituie mai mult în ipoteze de lucru, desigur că raportul dintre sfatul lui Mihai Viteazul și cel al lui Nicolae Pătrașcu rămâne de clarificat în cadrul unor cercetări viitoare.

În ceea ce îl privește pe Mihalcea Caragea, am văzut că a fost mare ban atât înainte de domnia lui Mihai Viteazul (mai exact, în timpul lui Petru Cercel), cât și în timpul lui Mihai Viteazul, dar nu în anul 1596 cum este menționat în *Lista dregătorilor*⁴⁷⁸, ci în vara anului 1600, între 1 iunie și 6 iulie. Schimbarea lui Mihalcea Caragea cu Preda Buzescu trebuie, de asemenea, pusă în legătură cu situația dificilă în care se afla Mihai Viteazul în această perioadă și trebuie văzută ca parte a încercării voievodului de a-și asigura fidelitatea boierilor autohtoni, din Țara Românească. Fiind conștient de împrejurările complet nefavorabile din Moldova și Transilvania, Mihai Viteazul a urmărit să își consolideze stăpânirea asupra Țării Românești, iar pentru a evita să provoace vreo nemulțumire în rândurile marii boierimi muntenești îi acordă marea bănie lui Preda Buzescu, chiar dacă acest fapt a însemnat înlăturarea celui mai fidel dintre boierii lui, cel care îi va fi aproape în exilul de la Habsburgi, dar și în momentul asasinării de pe câmpia Turzii, în august 1601.

În privința dregătoriilor de mare vornic ale lui Ivan Noroce și Dumitru din Dădești, am văzut că, pe baza izvoarelor istorice, sunt identificate două perioade distincte în care fiecare dintre cei doi au deținut această dregătorie. Ivan Noroce a fost prima dată mare vornic între 26 septembrie 1594 și 23 septembrie 1596 și a doua oară din 11 ianuarie 1597 până în 3 februarie același an. Dumitru din Dădești, în legătură cu care am văzut că este același cu Dumitru din Cepturi și din Epotești, a fost mare vornic din 28 septembrie 1596 până înaintea datei de 11 ianuarie 1597, când este din nou atestat Ivan Noroce, și a doua oară între 23 martie 1597 și 9 martie 1602, ceea ce înseamnă că și-a păstrat aceeași dregătorie și în divanul lui Simion Movilă.

Deși situația a fost amintită aici, rămâne ca cercetările ulterioare să ofere mai multe informații în legătură cu dregătoria de mare spătar a lui Șerban, atestată la 9 iulie 1600, dar și despre identitatea acestui boier. Cărui neam boieresc îi aparținea și care sunt motivele pentru care Mihai Viteazul îl alege pe el să devină mare spătar în locul Cantacuzinului Ion? A participat la vreuna dintre campaniile militare ale voievodului sau acum se află pentru prima dată în preajma acestuia? Toate aceste întrebări la care nu am putut formula un răspuns în cadrul prezentei lucrări și care sunt valabile și în cazul lui Arsenie, marele sulger din 28 septembrie 1596, trebuie lămurite în cercetări ulterioare.

⁴⁷⁸ Această eroare a fost preluată fără rezerve și în studii foarte recente, dintre care amintim lucrarea Irinei Cîrstina, publicată în 2015. De altfel, în această carte este amintit ca mare ban și Coci. Vezi Irina Cîrstina, *op. cit.*, p. 113. Coci apare ca mare ban al lui Mihai Viteazul și la Ștefan Aftodor. Vezi Ștefan Aftodor, *op. cit.*, p. 248 și anexa nr. 1. Ambii autori s-au raportat la *Lista dregătorilor*, ignorând contribuțiile aduse de Ștefan Andreescu.

În același stadiu se află dregătoria de mare portar a lui Anghelache, despre care am văzut că este menționată în documente ulterioare domniei lui Mihai Viteazul. Este acest Anghelache aceeași persoană cu Anghelachi spătarul menționat în documentul din 16 mai 1594, despre care am văzut că reprezintă singura excepție în rândul documentelor care datează din perioada octombrie 1593 – octombrie 1594, care nu îl amintesc pe Dumitrache ca mare spătar? Sau este vorba în acest din urmă caz despre o simplă greșală a diacului Lupul? Poate că și în acest caz cercetări viitoare vor pune în lumină date mai lămuritoare privind cariera și viața acestui boier (sau a acestor boieri în cazul în care se demonstrează că este vorba despre două persoane diferite).

În ceea ce privește vacantarea dregătoriilor, se poate observa că avem atestări sporadice în cazul dregătoriilor de mare agă, mare armaș, mare clucer, mare portar și mare sulger în primul an de domnie a lui Mihai Viteazul, apoi aceste dregătorii rămân vacante mai mult timp. Totuși dregătoria care a suscitat cel mai mult interes în istoriografie rămâne cea de mare ban, în legătură cu care am văzut că este vacantă în primii ani de domnie ai lui Mihai Viteazul: după 10 noiembrie 1593 și până la 7 februarie 1596 nu avem atestat niciun mare ban. Am observat că această situație l-a determinat pe Ștefan Andreescu să avanseze mai multe posibilități: fie Calotă din Lipov a obținut mai devreme de 7 februarie 1596 dregătoria, fie marea bănie era deținută de Tudor Șaitanul, fie de Mitrea din Hotărani. Perioade mai scurte de vacantare (3–5 luni) găsim în cazul dregătoriilor de mare vistier, mare spătar și mare comis, în timp ce în cazul dregătoriilor de mare vornic, mare logofăt, mare stolnic, mare paharnic și mare postelnic succesiunea este aproape continuă.

În încheiere, mai precizăm că într-o majoritate covârșitoare în documentele cu divan emise de Mihai Viteazul sau de fiul lui, Nicolae Pătrașcu, sunt menționați opt dregători, iar, de regulă, aceștia sunt vornicul, logofătul, vistierul, spătarul, comisul, stolnicul, paharnicul și postelnicul. Doar cele două documente emise la 13 și 14 aprilie 1596 cuprind numele a câte doisprezece martori⁴⁷⁹, dar nu toți erau deținătorii unei mari dregătorii. De pildă, în ambele documente apare numele lui Mihalcea banul și al lui Mitrea vornicul. Radu clucerul Buzescu este singurul mare dregător menționat doar în actul din 13 aprilie, pentru ca în ziua următoare în locul lui să fie trecut ca martor Miroslav logofătul, deci un alt boier fără dregătorie la acel moment. În total, sunt atestați 46 de mari dregători ai Țării Românești în timpul lui Mihai Viteazul⁴⁸⁰, iar mai mult de 20 dintre aceștia sunt rude de sânge sau prin alianță ale voievodului. Această situație denotă că domnul a căutat totdeauna să aibă alături oameni de încredere, pe care îi cunoștea de mult timp și care l-au sprijinit să ceară și să plătească tronul țării la Istanbul.

⁴⁷⁹ DRH, B, vol. XI, nr. 160 și 161.

⁴⁸⁰ Fără a-i lua în calcul pe marele vistier Bărcan și pe marele comis Leca, atestați doar în Transilvania și/sau Moldova.

THE EVOLUTION OF WALLACHIA'S PRINCELY COUNCIL DURING THE RULE OF MICHAEL THE BRAVE

Abstract

The present study aims to analyze the evolution of the princely council of Wallachia during the rule of Michael the Brave (Mihai Viteazul). The analysis is structured around each of the fifteen offices active in this period, and mentions all the 46 dignitaries (*dregători*) in charge. The primary sources used for the article set the chronologic limits for each mandate, the succession and also offer possible explanations for the changes undergone by the organization of the council.

The author emphasizes the provenance of the nobles who became a part of the council. In this regard relevant for the study were the origin of the nobles (if they were locals or foreigners), their formation and career, as well as their relationship with the prince (if they were relatives or not). This structure is useful in understanding the number of foreign noblemen (most of them were Greeks or relatives of the ruler who might have been from other parts of the Ottoman Empire) and their proportion in the princely council of Wallachia, especially at the beginning of Michael the Brave's rule. Following this analysis of the chronologic succession in offices, one can draw the conclusion that Michael the Brave offered offices to the local nobles in the key moments of his reign (the anti-Ottoman revolt, the conquest of Transylvania, the summer of 1600) in order to ensure their fidelity.

Keywords: princely council; local nobles; foreign nobles; kinship; office holders; Michael the Brave (Mihai Viteazul); Wallachia

MĂRTURI, ZVONURI, PROPAGANDĂ

“IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS”: PRIVATE CORRESPONDENCE IN THE SOUTHERN PARTS OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

LIVIA MAGINA*

“Si quid vero volueritis, nobis in litteris vestris rescribatis.”
Juliana, wife of John Zalay, 1444, Chery

The wish for immortality or the fear of oblivion is one of humanity's common traits, but he who can write ensures himself at least one more possibility of living forever. “The afterlife” of the letters, as is studied by historians, opens for the correspondents the way to immortality ... He who writes is a creator, and his world requires an inhabitant, a reader.

To a great extent, it was said that the Middle Ages were characterized by such darkness that a long time was necessary for society to clear itself, and this idea was particularly used for Eastern Europe, where all phenomena have been activated later than in the known centers of the West. The conclusion is even more obvious when the topic of discussion concerns alphabetization or writing, activities belonging to the spheres of intellectuality, elegance, knowledge and the Church. The history of writing in the 14th and 15th centuries, but also in the following period is a polyandric domain, often defined through antinomies such as ephemeral-permanent, literate-illiterate, writing-orality, ecclesiastic-secular, noble-ignoble, even writing-reading or Latin versus vulgar language. Together, however, they form a whole.

The magic of the written words, sent through couriers, at a distance, permanently transformed the attitude towards the others but also towards the force exerted by the one who writes in parallel with the one who can read. The perception of space, but also of time changed through these words sent at a distance. The contemporary historian is all the more fascinated by the documents whose words shouldn't have ever been seen by other eyes than those of the recipient, the papers that constitute what we today call the private correspondence. This fascination is also due to the small number of such documents, especially from the 14th and 15th centuries. The private correspondence exerts, through its character, the magnetic force of the secrets. Alongside the other types of ego documents,¹ testamentary documents, due

---

* Museum of the Highland Banat, Reșița; liviamagina@yahoo.com.

¹ A term introduced in the 1950s by Jacques Presser for these types of documents; Rudolf Dekker, *Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History*, in “Memoria y Civilización,” 5, 2002, pp. 13–37.

to their subject on the border between public and private, diaries or memoirs, the letters that have no official recipient, but a private one, subsume more niche research trends, such as the history of ideas, mentalities, daily life and writing. One cannot talk about a private correspondence without understanding the manner in which writing spread during this time in the territory south of the river Mureș. What we today call the Banat (the area between the Mureș, Danube, Tisza rivers and the Carpathians) was a part of the Kingdom of Hungary during the Middle Ages, being known as the “inferior parts” (“partes inferiores”). Consequently, any research topic concerning the history of this area interferes with what happened in other parts of the kingdom. If, in the case of Western Europe, the 11th and 12th centuries were called by epistolographists “the golden age of epistolography,” due to the increasing number of letters but also due to the cultivation of the habit of writing letters,² for the Eastern side of the continent we cannot talk about such a habit until the following centuries. During the second half of the 14th century, writing ceased to be an exclusive attribute of the clergymen, but wasn’t yet an everyday habit even for the nobility. Latin was used not only in the ecclesiastic and administrative environments, but also in the field of private correspondence, the vernacular language gaining a place in this sector mostly since the end of the 16th century. The members of some of the noble families learned to read and write in Latin during this century, and even more during the following one.³ The titles of “magister” or “literatus” used by various noblemen indicates a diversification of the scope of writing.⁴ Thus, writing began to be used not only for well-determined pragmatic, juridical or economical purposes, but also for transmitting personal information. This fact is visible if we check the editions of documents concerning the Kingdom of Hungary but also the manuscript documents kept in the archives, among which we can identify missives sent/received by the nobles from the territories south of the Mureș river. A sample of letters, whose chronology spans from 1379⁵ to 1462, is just a starting point in such an endeavor and an attempt to reveal some topics connected with the private life. We can observe that in the geographical distribution of writing in Banat, the lowland zone, corresponding to the counties of Timiș, Torontal, Arad and Cenad, was more favored during these centuries. The local nobility seems to have been better connected to the scriptural realities than the nobility from the highlands of the region. The correspondents from the analyzed letters are members of noble families who owned estates in Hungary but also in the south-eastern part of the kingdom. The correspondence between family members

² Katherine Kong, *Lettering the Self in Medieval and Early Modern France*, Woodbridge, 2010, p. 3.

³ Zs. Jakó, R. Manolescu, *Scrierea latină în Evul Mediu*, Bucharest, 1971, p. 76.

⁴ Susana Andea, *De la magister la literatus în scrierea medievală transilvăneană*, in *Scriș și societate în Transilvania secolelor XIII–XVIII*, ed. by Susana Andea (coord.), Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, Cluj-Napoca, 2013, p. 43.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (hereafter: MNL OL, DL), no. 47872, annex 1.

had, no matter the period, the role of reestablishing and strengthening the relationships between them.⁶ The correspondence was carried on between relatives (brothers, son-in-law – father-in-law, brothers-in-law) and even between friends, the letters being usually received/sent by the members of some noble families from the inferior parts. Many of the letters belong to the members of the Himfy family, who had also owned estates in the county of Timiș. Alongside Himfy, other writings belong to the nobles of Remetea, i.e. the families Hagymasi of Beregsău, Doczy, Cerna or Danch of Macedonia. Although those who managed to save most of these letters were the members of the Himfy family, this doesn't mean that other people didn't carry on any correspondence.

From a historiographical point of view, the scientific world has seen the apparition of several more or less general works on the history of writing⁷ and, connected to these, some studies concerning the private correspondence.⁸ During the last years, the interest of Romanian historians for the history of writing also knew an upward trend, but especially for the administrative correspondence and to a lesser extent for private correspondence.⁹ This has a practical motivation, since through the study of the administrative correspondence it is possible to outline the

⁶ *Istoria vieții private*, coord. by Philippe Ariès, Georges Duby, vol. 7, Bucharest, 1996, p. 161.

⁷ From the extensive bibliography on the subject, we present the most widely known titles: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066–1307*, 2nd ed., Oxford, 1993; *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, ed. by Anna Adamska, Marco Mostert, Turnhout, 2004; Roger Chartier, *Practicile scrisului*, in *Istoria vieții private*, coord. by Philippe Ariès, Georges Duby, vol. 5, Bucharest, 1995, pp. 136–189; Franz H. Bäuml, *Varieties and Consequences of Medieval Literacy and Illiteracy*, in “Speculum,” 55, 1980, 2, pp. 237–265; Joseph Morsel, *Ce qu'écrire veut dire au Moyen Âge ... Observations préliminaires à une étude de la scripturalité médiévale*, in “Memini. Travaux et documents de la Société des études médiévales du Québec,” 4, 2000, pp. 3–43; Bob Scribner, *Heterodoxy, Literacy and Print in Early German Reformation*, in *Heresy and Literacy 1000–1530*, ed. by Peter Biller, Anne Hudson, Cambridge, 1994; Marco Mostert, *Medieval Urban Literacy. Questions and Possibilities*, presentation held at Utrecht, ESG Lunch Seminars, 2011; István György Tóth, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Budapest, 2000, p. 137; Zsigmond Jakó, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bucharest, 1976; István György Tóth, *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală*, in “Studii și cercetări de istorie,” 1956.

⁸ James Daybell, *The Material Letter in Early Modern England. Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing 1512–1635*, New York, 2012; William Merrill Decker, *Epistolary Practices: Letter Writing in America before Telecommunications*, 1998.

⁹ István Hajnal, *Írástörténet az írásbeliség feljúlása korából*, Budapest, 1921; idem, *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*, 2nd ed., Budapest, 1959; Sándor Tonk, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bucharest, 1979; *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII–XVIII*, ed. by Susana Andea et al.; Cosmin Popa Gorjanu, *Scrisorile private și răspândirea științei de carte în mediul nobilimii din Ungaria (secolele XIV–XV)*, in “Annales Universitatis Apulensis, Series Historica,” 8, 2004, pp. 19–23; Kinga Papp, *Rolul scrisului în viața vicecancellarului Kálnoki Sámuel*, in *Exercițiul scrierii în Transilvania medievală și premodernă*, ed. by Susana Andea, Adinel Dincă, Cluj-Napoca, 2016; Kinga Papp, *En pedig vagyok igaz társad míg él Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése*, in “Certamen,” 1, 2005, pp. 67–80; Cătălina Chelcu, *Cultura scrisă în Moldova în secolul al XVII-lea*, Iași, 2016.

profile of the involved institution but also because the number of letters sent by individuals who held positions in various institutional structures far exceeds that of private letters. Their relatively low number is due mainly to contemporary destructions in various forms, such as natural disasters, enemy invasions or even robberies or deliberate destructions. This was the case of the de Araca family, whose members attended the religious service in the family church (“auditionis missarum ad ecclesiam eorum parochialem”) when their enemies attacked their house and destroyed all documents (“universa literalia eorum”).¹⁰ While for juridical documents, property documents or privileges granted by the king they could have requested copies, since these were issued by an institution that had the right to use a seal, ecclesiastical chapter or convent, the members of the de Araca family could never recuperate their personal letters, if they had some. Personal letters were very often removed from the letter chests also due to the circumstantial information they provided but also when they became simple memories for the recipient.

The private correspondence can be defined in opposition with the administrative one. People who exchanged these letters did not write the name of an institution even if they held an office, and the approached subject is a private one. The major differences between the private and official correspondence consist of various aspects: the subject of the letter, the title used by the respondents, the use of forms. We must point out that the mandatory forms of the epistolary style, introduced during the 17th century, with the date at the beginning, were not in use during this age, given that the date was added at the end, following the pattern of the administrative documents. The immediate objectives in the research of the beginnings and evolution of private correspondence, naturally in the sense of the 21st century, are visible through the perspective of the history of writing, diplomacy and paleography: the subject of the letter, the layout of the page, the date, the signature and the seal. If the pragmatic writing is very well structured, to meet all legal formulas, the unofficial documents preserve a part of their writing rigors, and an inside view confirms their character.¹¹ Generally, an official document is addressed both to the recipient, mentioned overleaf, and to a second recipient, a common character mentioned from the beginning: “omnibus Christi fidelibus” – “to all believers in Christ,” “ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire” – “we want these lines to reach out to everyone,” “notum facimus quibus expedit universis” – “we make it known to everyone who is entitled.” The style of such an administrative letter was kept rigorously and is very similar with completing a modern form. Besides, the scribes of the Transylvanian chancellery, where the traffic of documents was high, edited collections of various formulas, depending on

¹⁰ MNL OL, DL, no. 92942. The mentioned passage is edited in Adrian Magina, *Parohiile catolice din Banat în epoca lui Sigismund de Luxemburg*, in “Analele Banatului,” n.s., XX, 2012, p. 181.

¹¹ Charles Bazerman, *Letters and the Social Grounding of Differentiated Genres*, in *Letter Writing as a Social Practice (Studies in Written Language and Literacy)*, ed. by David Barton, Nigel Hall, vol. 9, Amsterdam, Philadelphia, 2000.

the case. Such an internal document, for the use of the scribes and notaries from a chancellery, can be found in Sibiu, being edited in and for the city's chancellery, with examples in Latin, German and Hungarian for almost all types of documents that could have been solicited: confirmation letter, donation letter, mandate, requests to the prince, oaths, safe conduct, receipts, trade letters, exchange letters, divisions of property etc. Such registers were of limited use, "forms" to facilitate work.¹² On the contrary, a personal letter was addressed to a single person, clearly specified as recipient on the back: "egregio viro, X, domino et fratri nostro"; "magnifice domine relicte"; "nobilibus viris dominis et magistro."

Regarding the outer shape of these letters, it was not different from that of the administrative documents. Just like these, they were written on paper 18–20 cm long and 4–10 cm wide; there is no clue, in the first phase, whether the type of letter influenced the size of the paper sheets used for editing documents in the 14th and 15th centuries, whose lines were arranged along the length of the page. In the 15th century, however, we can identify documents edited on larger, almost square-shaped sheets of paper, with longer texts, of even 40 lines,¹³ but these were not private letters. Also, regarding the outer shape, modern correspondence requires a means of preserving the privacy of the letter – within an envelope. We must mention that from this point of view the letters of the 15th and 16th centuries had no such protection. The usual way of closing these letters was to fold the paper sheet, usually in three, parallel to the short edge, and the final operation was to seal them. The most used was the ring seal, imprinted in white or green wax,¹⁴ usually on the back but also under the text. A particular seal was that of Juliana, wife of Nicolas Himfy, used in 1440 to seal a letter to her mother, the widow of Laurence of Thar.¹⁵ This was a jewel, an ancient ring with a gem, used as a seal.

SALUTATION FORMULAS

The pragmatic document includes from the title the social/administrative position of the sender and the name of the institution or person to whom it is addressed. Personal letters have no such traits, being replaced by salutation formulas and well wishes. A special trait of the correspondence was the salutation formula. The majestic plural is absent, being replaced by the polite plural – "vos," "vobis" –, as can be seen from the verb endings: "scietis," "noveritis," "habetis" etc. Although the subject of the letters was a pragmatic one, we can visualize the relationship between the sender and the recipient and the type of document – official or private. None of the letters identified and analyzed for the present paper has a more intimate character than that of Ladislaus of Kanisza to his wife, Anna Dragfi,

¹² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Colecția de documente medievale, U V, no. 1736.

¹³ MNL OL, DL, no. 43950.

¹⁴ For example, *ibidem*, no. 54215, annex 2.

¹⁵ *Ibidem*, no. 44297.

written in 1524.¹⁶ Behind names such as “karissima,” “amantissima” or “generosa ac magnifica domina” or “consors nostra charissima, salute ac nostrum sincerum amorem,” one can see the husband’s affection, the emotion with which he writes, the desire to transmit all his affection for his wife through this letter. The manner of address is warmer or more reserved depending on the recipient or on how sensitive the subject was. The wife is usually included in the salutation, even if she is not the recipient, as we can see in the ceremonial expression used in 1415 by Michael of Kerekyeghaz: “vel ipso absente nobili domine coniugi eiusdem, nostre karissime.” In January 1440, George Orbonasz, future count of Timiș, includes the lady of the house in the salutation from his letter to Frank of Remete, demanding the release of a serf: “Sanitatem quam a vestram fraternitatem quam a dominam coniuge incessanter audire cupimus de die in diem.”

Well wishes are, as we’ve already mentioned, another trait of private correspondence and they can usually be found at the end of the letter. Thus, Juliana, wife of John Zalay, wished her godfather, Gașpar of Ocna: “Valete cum Filio Virginis Glorioso!”¹⁷ The wishes are almost always joined by the name of the divinity, probably expressing the conviction that all good things happen only following the divine intervention. On the contrary, Catherine, widow of Benedict Debrente, began her letter to her five brothers-in-law without any ceremony: “post grate salutationis eloquia” and ended it in the same style: “In Christo valete.”¹⁸ The sensitive subject on which she insisted in the letter determined Catherine to be so direct and her style to be so dull, yet well-mannered, to respect the rigors imposed by the writing of a letter.

WHO WROTE THEM?

The language of the analyzed documents is Latin, used for all the documents of that period. Certainly, we can imagine a situation when the sender dictates to a scribe in the vulgar language (Hungarian) and the later writes in Latin or, in the fortunate case of an educated person, the document might have been written by the sender himself. We cannot distinguish between the fine and noble quill that might have written it or the tired hand of a random scribe. Can we assume that these are the words of the sender or simply the formulation of a skilled intermediary? I’m not very sure of this either. If the officials or the holders of important functions in the region obviously had a chancellery full of scribes in their service, to whom could Dorothea, the sister of Ladislaus Hagymasi of Beregsău, turn to for writing a

¹⁶ Adrian Magina, *Border and Periphery. The Southern Frontier of the Medieval Kingdom of Hungary between Belgrade and Severin (14th–16th Centuries)*, in “Initial. A Review of Medieval Studies,” 4, 2016, p. 162, document no. 9.

¹⁷ Idem, *Estate and Fort Chery in the Middle Age*, in *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*, ed. by Zeno Karl Pinter, Anca Nițoi, Sibiu, 2015, p. 70.

¹⁸ MNL OL, DL, no. 54215, annex 2.

letter in Latin to her brother in 1430? There is no information concerning even a minimal education of this lady, and the story in the letter is as follows: she asked her brother to make her a favor by sending his collaborator, Nicolas Waryas, to file a complaint at the judgment seat. The reason for the complaint was an apparently frequent, but no less traumatic event of that age. Dorothea and her daughter were attacked by three nobles while they were on their estate at Morotva (a former settlement in present-day Serbia) and barely escaped. After this incident, although they were frightened, the two women managed to react. The language in the addressing formula and the useless repetitions in the text are evidences of the drama they've been through. As in many other cases, the end of the story can only be imagined ... It is difficult to establish who wrote this missive. It is possible that one of the two ladies wrote it, but this could just as well be the writing of an improvised scribe from those who had some knowledge of writing from the estate or the vicinity. It could have been a deacon who abandoned the cloth and channeled his energy and skills towards the secular world. 36 such deacons can be accounted for in the lowland Banat according to the available documents for a timespan of 40 years, in the second half of the 15th century. The editing of documents and study of liberal arts were the main fields of the teaching-learning activity. Among the students of the capitular schools in Cenad and Arad there could also have been members of the de Firiteaz family, "litterati"/"deákok" who managed to become county clerks, as judges of the nobles who were entrusted with administrative problems that required knowledge of writing, starting as procurators for the members of the local families. Therefore, an important function of these deacons was that of lawyers, of procurators who represented nobles or communities in various lawsuits but who also wrote for others when it was needed. But the ladies could have been educated only at home. A directly related question is whether the signature can indicate the ability to write or not.¹⁹ The name of the sender is present at the end of the letter but without the formula "manu propria," that usually accompanied the signatures of the officials.²⁰

WHAT DID THEY WRITE?

Even if these documents include the term of private and I would have expected to find questions concerning more the perception of daily life, the subject of the letters remains mostly a pragmatic one. The senders' or recipients' main interests are the state of the estates after various conflicts, the stage of tax collection, the acquisition of livestock, the release of runaway serfs, allotments etc. The epistolary exchanges shape the mentality of the age regarding approachable topics in a letter. Thus, we can easily observe that in the group of documents identified

¹⁹ István György Tóth, *Literacy and Written Culture*.

²⁰ See, in this regard, *Autographa et signaturae Transilvaniae*, ed. by Susana Andea, Avram Andea, Adinel Dincă, Cluj-Napoca, 2016.

for this purpose there are no subjects concerning the private, intimate life (love, quarrels between husbands or family members). One of these letters depicts the misfortune of living at a distant court – that of the Himfy family in Ersig. Andrew, the cook of the former ban and count of Poszon, as the recipient is named in the letter²¹ – most likely Benedict Himfy –, sent in 1379/1380 a letter from Ersig to his master, asking to call him back due to his precarious health: “statum meum male habio.” His state was probably aggravated by winter’s cold, besides his disease.²²

A letter exchange already known in historiography²³ but deserving a reanalysis is that of 1375, between Lawrence the magister, son of Heem of Prede, and the wife of Benedict of Debrente, former ban, who was at that time in a convent. It contained bad news: there was neither hay, nor fodder on the estate (“in vestra possessione neque fenum, neque pabulum habetis”) because the servants refused to reap it (“officiales falcare noluerunt”). The soldiers who passed on the estate had plundered everything during their fights (“exercitus unus contra alium totaliter desolaverunt”). The house and the courtyard were plundered (“vestri domi cum curia totaliter sunt desolati”), but the five horses were well, and he fed them, together with his oxen, from his fodder, and he had moved the nine barrels of wine to his place (“novem tunellas vini apud nos habemus”). However, the serfs could not be commanded anymore (“cum vestris iobagionibus in tali hora ordinare facere non possumus”) and they demanded to pay the owed buckets of grain in dinars, refusing to pay the tribute in kind (“vestri iobagiones petunt vos quod vestros acones cum denariis recipiemus, quia fruges caro veduntur”). We can assume that the writer is Lawrence, given his title of “magister.” The salutation used by Lawrence is a common one: “reverendissima salutacione.”

The human resources of the domains and, in parallel, tax collection, were the cause of numerous discussions and lawsuits. The runaway serfs could only be brought back if they had fled through the mutual agreement of their masters. Some letters from the researched group depict this situation. Around 1415, Michael, son of Paul of Kerekyeghaz, sent a letter to his neighbor, Stephen of Remetea, naming him “frater et amice.” The subject of the letter was a common one, concerning the fate of a serf who had crossed from the recipient’s estate, Șoșdea, to the sender’s. In the name of good neighborliness, Michael asked Stephen to agree on keeping the serf on his estate, and he would allow his serfs to pass on his estate anytime, if necessary. Another neighbor of the Remetea domain, George of Orbonasz, 30 years later, asked Frank of Remetea to free one of his serfs: “qua re rogamus per

²¹ MNL OL, DL, no. 47872.

²² The letter was dated by the sender in the *Domina Invocavit* day: 27 February 1379 or 12 February 1380.

²³ MNL OL, DL, no. 47943; Bernát Kumrovitz, *I Lajos királyunk 1375. évi Havasföldi hadjárata (és török) háborúja*, in “Szazadok,” 117, 1983, pp. 919–982; *Documenta Romaniae historica*, Series C, *Transylvania*, vol. XIV, ed. by Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross (coord.), Bucharest, 2002, p. 600; Cosmin Popa Gorjanu, *op. cit.*, pp. 19–23. The whole story of the conflict between the two relatives can be found here.

presentes diligenter quomodo quidam iobagio aput v.f. esset detentus,” because, as George of Orbonasz wrote, “you have shown us great friendship from your side.”²⁴ Peter, son of Posa of Zer, wrote to his brother, Stephen, that a serf had run with his tribute. Peter requested that the serf be returned to him.²⁵

The fear of Turkish attacks was constant in this region at the beginning of the 15th century and it can be observed not only in the private letters, but also in the administrative ones. The wars affected especially the southern parts of the kingdom and implicitly the estates of the local nobles. Many things changed in the life of the local population. The women, either widows or simply left at home, continued to administer these domains as best they could. Because of the Turkish attacks, everyday objects were the first to be scattered. In 1440, Juliana, widow of Nicolas Himfy, living in Győr, sent her sister a letter²⁶ in which she complained precisely about this: “scire vobis omnia nostra bona per turcos dissipasse et anichilasse.” The death of her husband was a new blow for Juliana, further worsening her material situation: “itaque tam per mortem viri quam etiam niminiam miseriam aggravatus.” Consequently, she asked her sister for help by lending her a cotton dress for her daughter, so she could attend an event.

In the category of private correspondence, we can also include letters on the edge between private and official, because the sender/recipient was a public person. John Orszagh of Guth, “iudex Comanorum regalium,” wrote in 1431 to Nicolas Himfy, asking him to solve the situation of the serf George, son of Dragamer, by giving him his beehives and grain back.²⁷ It is the same situation with the letter of Juliana, the widow of the same Nicolas Himfy of Ersig. Because of the times and the increasingly virulent Turkish threat (“istis temporibus in multis sumus erroribus per sevissimos Turkones et possessiones nostras vix possumus regere et custodire”), she was forced to give one of her possessions away. Therefore, although the estate was not far from her residence in Cuiești (present-day Bocșa, Caraș-Severin county) and did not require much maintenance effort, on 9 April 1442, the widow decided to leave her estate of Bosilofalva, near Duboz, in the county of Timiș, in the care of John Korogy and the officials of Chery.²⁸ They could dispose of her lands for five years after the writing of the document.

In a similar situation was another lady, Margaret, wife of Michael Doczy, who owned in 1444 the estate of Novo Miloševo (present-day Serbia). The recipient of her letter was the whole community, as she asked the serfs not to leave her estate, with the promise that they will be compensated for all the damages caused

²⁴ MNL OL, DL, no. 48205.

²⁵ Frigyes Pesty, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I, ed. by O. Tivadar, Pozsony, 1896.

²⁶ MNL OL, DL, no. 44297.

²⁷ *Ibidem*, no. 55099.

²⁸ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara / Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II, 1430–1470, ed. by Livia Magina, Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2014, document no. 96.

by the neighbors.²⁹ Catherine, the widow of Benedict of Debreente, was forced in 1422 to defend the financial security of her sons, by announcing her husband's brothers in a letter that she decided not to intervene in the question of the fortune (probably what her children inherited from their father's fortune) as long as they were still minors – "sed sunt in annis indiscretionis."³⁰ Perhaps the most desperate voice among the senders is that of Juliana, wife of John Zalay. Her letter of 1444 addressed to the chamberlain of the Transylvanian Salt Chamber reveals some unexpected pieces of information.³¹ The story of Juliana's life changed in that year: her husband, John Zalay, was removed from his office as castellan of the Chery castle, and they had reached an indescribable state of poverty ("magna paupertate manemus"). Therefore, she asked her relative ("compatribus"), Gaspar of Ocna Sibiului, "propter amorem Christi," to grant her "subsidiu salium." We don't know the consequences of Juliana's letter, but she seems to have been an able woman or, forced by circumstances, one who acted accordingly, since in 1453 Juliana received two letters from the viscount of Timiș and Caraș, Ladislaus Pochay, who asked her not to retain the grains of a serf settled on the Unip estate and belonging to her mother-in-law, the widow of Luke Danfy.³²

On 12 July 1444, Bassy/Basilius, son of Him, sent a letter to his friend, Michael Doczy,³³ including an interesting salutation: "Scire damus v.f. quod Dei adiuvante sumpmus cum f.v. in bona sanitate. Cuius quidem sanitatem et beneficium a v.f. instanter audire desideramus." Bassy, who was in Debreente, in Veszprem county, far to the west, asked Doczy to inform him about the state of his possessions in the inferior parts and to defend them as well as he could. His concerns were not unfounded, since the entire kingdom was preparing for a new war against the Ottomans. We do not know if this was the reason why Bassy delayed all explanation or if he did not want to expose them in writing, but his last phrase in the letter leaves the question open: "Cetera lator dicet," meaning that other matters will be discussed with the messenger. One week later, on 18 July, Basilius requested the same thing from John Zalay, the castellan of Chery.³⁴

Another subject of the correspondence was that of loans and aids. Around 1400, Nicolas, son of Peter Danch of Macedonia, wrote to his sister, Catherine. She was the wife of Stephen, son of Peter of Remetea. "Domina et soror nostra generosa," wrote Nicolas, asking her to help him with some timber for the renovation of his castle. In his plea for the loan, he apologized for not visiting her:

²⁹ *Ibidem*, document no. 106.

³⁰ MNL OL, DL, no. 54215.

³¹ Adrian Magina, *Estate and Fort Chery in the Middle Age*.

³² Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș*, vol. II, document no. 227.

³³ A close friend of Francis of Talloczy, count of Caraș. In the same year, John Hunyadi recommended Doczy to Orrus of Serven, viscount of Cenad county, as one of his confidants: "cuius dictis et relationibus nostri pro parte hac vice referendum credulitatis fidem adhibere debeatis"; *ibidem*, document no. 115.

³⁴ Adrian Magina, *Estate and Fort Chery in the Middle Age*, pp. 69–70.

“vestram fraternitatem non visitassem sed quia non potui facere, nobis non inponatis in culpa.”³⁵ From Banmonostor, in 1416, Sebastian of Firiteaz wrote to Blasius Orros of Seryen that he would send him without delay, through one of his collaborators, the horse he requested. In exchange, Blasius would send him a Turkish or Hungarian horse. Being far from home, Sebastian of Firiteaz asked Orros of Seryen to inform him about the state of his possessions, if they were deserted or not. The sender also asked Orros of Seryen to send him some spending money as well through the collaborator bringing the horse.³⁶ The letter of Peter Pony to his father-in-law, Jacob of Dudești, in 1446, is part of the same category. Peter sent his father-in-law 32 golden florins, advising him to buy cattle with half of them.³⁷ Likewise, Michael of Cerna, castellan of Severin, asked the “litteratus” John of Firiteaz to give 8 golden florins to the chapter of the church in Arad, “quod in domo nostra propria quas expensas habemus.”³⁸

Family ties can be spotted in some cases precisely from the subject of the letters. The intervention of the mighty of the age in favor of their close friends and relatives was far from being unusual. The higher the position of a family member, the more numerous would have been the requests to intercede with the count, ban or king. A different request was addressed in 1429 by Anna, wife of Emeric, son of Stephen of Remetea, to her relative, Benedict. She asked him to intercede with the king for her husband, so he would not be forgotten.³⁹ Another request for intercession can be found in the letter of Peter, son of Nicolas of Derechke, viscount of Timiș. He wrote to the noble Stephen, son of Peter of Ersig, asking him to intervene in a case of homicide, specifying that he was in his turn asked by Ladislaus of Buren, the serf of count Pipo of Ozora.⁴⁰ Among the subjects of the letters there is a sporadic, but not unusual one, indicating the relationship between the vice-ban and the castellan⁴¹: Bassy Himfy asked John Zalay, castellan of Chery, to find some good birds of prey (“bonos accepitros”) on his domain, most likely for hunting, a common activity for the elites of the time.

³⁵ Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș*, vol. II, document no. 181.

³⁶ *Ibidem*, document no. 321.

³⁷ *Ibidem*, document no. 141.

³⁸ *Ibidem*, document no. 185.

³⁹ *Ibidem*, document no. 411.

⁴⁰ *Ibidem*, document no. 271.

⁴¹ MNL OL, DL, no. 44373, 18 July 1444, original, paper, overleaf seal, edited in Adrian Magina, *Estate and Fort Chery in the Middle Age*, pp. 69–70. Bassy Himfy writes to John Zalay, castellan of Chery, to take care of his goods in the inferior parts of the kingdom and to find home some good birds of prey for hunting: “Nobiles vir, frater ac amice noster honorande. Petimus eundem vestram fraternitatem, quod cum bona nostra ibi in partibus inferioris existentia, qualiter cum bona nostra melius facere poteritis, taliter faciatis nobis cum, quod et nos valeamus vestram fraternitatem regrotare, quia sciat frater noster carissime, quod Dei adiuvante et nos volumus in brevis temporibus circa vestram fraternitatem interesse. Et etiam petimus vestram fraternitatem, quod nobis bonos accepitros ac missos inveniatis, si frater noster esse velit. Ex castro Debrenthe, sabbato proximo ante festum Elye profethe, anno etc. XLIII quarto. Basy, filium Hym de Debrenthe Destinar: Nobili viro Johanne de Zalay, castellano de Chery, fratri nostro carissimo.”

Probably more members of the elite owned personal writing instruments. We have no information about these in the analyzed area or period. It's a sure fact that such instruments must have existed, at least in the educated families. Some late examples come from Transylvania, as is the case of Francis Măcișă of Sânmartin, count of Alba in 1627, who mentioned in his inventory, written in 1634, "a case for quills" containing letters and registers and another case for documents where he kept letters.⁴²

THE MESSENGERS

For the 14th and 15th centuries, the history of letters is not linked to that of an intermediary institution, such as the post, because such a service only appeared much later. However, we can perceive three voices, and not two, in the case of medieval mail: sender, recipient and messenger. This third character in the chain of communication is camouflaged by the very written document, he is part of the letter and sometimes he is the very letter, a living one. His information, imperceptible to us, completes and reinforces the written one. A common mention from the documents, especially the official ones, offering information concerning orality but also the course of the letters – "presentibus perlectis, exhibenti restitutes" / "after reading the present letter, return it to the one who presented it" – determined me to add the problem of the messengers to this debate. The correspondents resorted to messengers for their letters to reach from one place to another in good time and their information to be safe. They played a key role, being entrusted, besides carrying the letters, with memorizing letters, in order to render non-writable information. The messengers could provide additional information to those in the written document due to their personal experience. The insecurity of the traveling written word is the main reason behind the joining of writing with the oral information provided by the messenger. The name of a messenger – not a professional one, but the servant of his master – stood the test of time. In December 1450, Thomas Debrente, the abbot of the monastery of Saint Martin in Pannonhalma, sent from Cenad a letter to the wife of Emeric of Remete, his sister-in-law, who was a widow at the time. The missive has no clear subject, but presents another, far more valuable information for our study. Thomas told Emeric's wife to trust the words of the bearer of the letter, since Paul Erdeli was his servant and confidant.⁴³ This situation demonstrates that, probably in many other cases as well, the letter represented just a part of the subject, while the rest was to be delivered verbally by the messenger. What was this well-kept secret? Such cases reveal the connection between orality and writing but also emphasize a certain dose of mistrust for the

⁴² Adrian Magina, *Inventarul averii unui nobil transilvănean din secolul al XVII-lea*, in *Avere, prestigiu și cultură materială în surse patrimoniale. Inventare de averi din secolele XVI–XIX*, ed. by D.D. Iacob, Iași, 2015, p. 89.

⁴³ MNL OL, DL, no. 44589, annex 5.

written document. There are, of course, several motivations behind this distrust, depending on the subject carried by the paper which – an important attribute of correspondence – was not to be seen by foreign eyes. Words carried no distant repercussions, only immediate effects. Other letters mention the presence of the messenger, as a link between the sender and the recipient, in a more discrete manner, through sentences such as: “Cetera presentium exhibitor” or “Cetera lator dicet.”

CONCLUSIONS

The analysis of the private correspondence of the Banat nobility in the 14th–15th centuries leads, at least in the current state, to several conclusions:

1. We can picture a consistent flow of letters and information, and therefore the use of writing on nobiliary estates at a far larger scale than previously thought;
2. The object of the correspondence is still pragmatic: immediate problems concerning the state of the domains, tax collection, loans (in money or livestock), requests of intercession with other persons etc.;
3. The letters were usually sent through a close friend or confidant, whose role was also to certify and eventually detail their content;
4. In subsidiary, these letters reflect the relationships between family members and the political situation of the time, the state of the armies or the consequences of the wars on the individual;
5. Although the general impression was that the majority of the letters were written / transmitted by men, the presence of women can be identified constantly, unlike in the official documents, where they have very little to say.

Private correspondence in the 14th and 15th centuries, as it can be identified in the territory south of the Mureş river, represents a significant step in the evolution of writing and alphabetization, contributing to a change of opinion concerning the spread of writing knowledge and the exchange of written and oral information.

ANNEXES

1

Around 1379–1380, Ersig

Noveritis domine mi, quod precipistis michi in Themesuar, quod ad Egerceg venire debirem et servire in coquina vestra servire tenerer et iuxta mandatum et preceptum vestrum feci ego, sed tum statum meum male habio, super quo petimus vestram magnificentiam propicius reciastis ad vos me et de factis meis cogitare degnemini et velitis. Scripta in Egerceg in Dominica Invocavit.

Hec Andreas vester cocus

Overleaf: Magnifico viro et honesto condam bano, necnon comiti Posoniensi.

Note: The recipient, Benedict Himfy, was count of Pojon in 1379–1380.

Source: MNL OL, DL 47872, original, paper, overleaf seal

2

1422, May 19, Debrente

Nobiles viri, domini mei prestandi. Post grate salutationis eloquia. Noveritis me litteras vestras michi directas reverenter recepisse et contenta earum sane intellexisse, ad quarum contenta taliter vestris fraternitatibus duxi respondendum, quo modo filii mei nondum pervenerunt etatem maturam, sed sunt in annis indiscretionis, ob hoc ad vestras intentiones usque dum ipsi filii mei cresscent in etatem adultam, vobis respondere non valeo, sed dum ipsi filii mei Deo auspice pervenerint in etate bone discretionis, ipsi vobis respondeant, quo modo possessiones, de quibus loquimini vel mentionem facitis, eorum est. Quare peto etiam vestras fraternitates, quatenus usque tempus prenarratum nec me, nec ipsos filios meos velitis in aliquo infestare vel impetere quovis modo. In Christo valete. Scripta in castro Debrenthe, feria tertia proxima ante festum Ascensionis Domini, anno eiusdem Mo CCCC XXo Ilo.

Katherina relicta Benedicti de Debrenthe, affinis vester

Overleaf: Nobilibus viris dominis et magistris Emerico, Ladislao, Nicolao et Franchoni et Stephano, filii Petri de Remethe, dominis et fratribus suis venerandis.

Source: MNL OL, DL 54215, original, paper, overleaf seal in green wax

3

Around 1440, Caraşova

Fraternali salutatione prehabita, debito cum honore. Strenue miles domine et frater mi sincere karissime. Sanitatem, quam a vestra fraternitate, quam domina coniuge incessanter audire cupimus de die in diem et etiam, si quas aduc dolorem in vestre fraternitatis pedibus habetis nobis eveletis, quia post adventum nostrum a regia maiestate semper vobiscum cum eadem vestre fraternitatis esse volumus. Qua re vestre fraternitatis rogamus per presentes, diligenter, quomodo quidam iobagio aput vestre fraternitatis esset detentus, eundem causa nostre fraternitatis permittere dignemini. Scientes nos vestre fraternitatis quam dominationi in pluribus vel consimilibus complacere, quia nobis in hac parte magnam amicitiam demostretis. Scriptis in Crasso, feria quinta proxima preterita post festum Epiphaniarum Domini.

Georgius Arbanaz de Crasofeo etc.
frater amicus vester semper benivulus

Overleaf: Egregio viro Frankoni militi aule regie maiestatis de Remethe domino et fratri nostro detur.

Source: MNL OL, DL 48205, original, paper, marks of the seal in green wax overleaf

4

1444, July 12, Debrenthe

Egregie vir, frater noster carissime. Scire damus vestre fraternitatis quod Dei adiuvante sumpmus cum fraternitate vestre in bona sanitate. Cuius quidem sanitatem ac beneficium a vestre fraternitatis instanter audire desideraremus, sed frater carissime petimus vestre fraternitatis quod ibi bona nostra, que in partibus inferioribus sunt, qualitercunque melius secum facere scitis, cum eis faciatis ita et defendite ipsas. Cetera lator dicet. Ex castro Debrenthe dominica die ante festum beate Margarethe virginis, anno etc. XLIII^{mo} quarto.

Basy filius Hym de Debrenthe

Overleaf: Egregio Michaeli de Dolch fratre nostro carissimo.

Source: MNL OL, DL 44372, original, paper, marks of the seal overleaf

5

1450, December 30, Cenad

Egregia domina, glos nostra carissima. Hunc nobilem Paulum Erdely, famulum nostrum, in certis factis nostris ad vos duximus destinandum, cui in dicendis creditatis fidem relatis adhibere. Ex Chanadino, secundo die festi beati Thome martiris anno Domini etc. L^{mo}.

Thomas de Debrenthe gubernator abbatie sancti Martini
sacri montis Pannonie

Overleaf: Egregie domine relictæ Emerici filii Hym de Remethe glose nostre carissime.

Source: MNL OL, DL 44589, original, paper, overleaf seal

“IN LITTERIS VESTRIS RESCRIBATIS”: PRIVATE CORRESPONDENCE IN
THE SOUTHERN PARTS OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN KINGDOM

Abstract

Writing, as a form of communication, includes a niche that was less exploited by historians, namely private correspondence. Unlike the administrative documents, this form of communication provides researchers with an idea concerning the spread and evolution of writing and of the mentality towards the written document. In the 14th–15th century Banat, letters were sent through messengers and their subject rarely crossed the limits of pragmatism, consisting mostly of information concerning

the domains, human resources, difficulties following the wars with the Turks etc. I have tried to include answers to as many different questions as possible, in order to present the multiple aspects of the phenomenon of private correspondence: who wrote the document, which were the subjects of the letters, which are the elements that separate the written document of an individual from that of an institution.

Keywords: history of writing; private correspondence; Southern Hungary; Middle Ages

CUM SĂ PORNEȘTI O REVOLTĂ ÎN VEACUL AL XVIII-LEA: ACTIVISM, ADUNĂRI PUBLICE ȘI PROPAGANDĂ ÎN COMUNITĂȚILE ORTODOXE DIN TRANSILVANIA (1740–1760)*

RADU NEDICI**

La mijlocul secolului al XVIII-lea Habsburgii s-au confruntat cu o criză majoră de autoritate în Transilvania, ca urmare a eșecului lor prelungit de a sesiza amploarea provocărilor cauzate de protestele ortodocșilor ardeleni, declanșate pe neașteptate în primăvara anului 1744, și de a elabora răspunsuri adecvate pentru atenuarea acestora. Trecuse aproape o jumătate de veac de la intrarea principatului în stăpânirea Casei de Austria și de la debutul acțiunilor de răsturnare a echilibrului confesional rezultat în urma Reformei, prin sprijinirea de către noua administrație a religiei catolice. În căutarea unei justificări numerice care să legitimeze monopolizarea puterii politice, noul regim a obținut aderarea la catolicism a majorității românilor aparținând Bisericii de rit grec, sub formula unirii acesteia cu Roma, în anul 1701. Lipsa preocupărilor ulterioare de a construi și populariza identitatea noii confesiuni în rândul credincioșilor i-a lăsat pe aceștia din urmă expuși propagandei derulate de adversarii unirii religioase, care a cunoscut un avânt după așezarea în teritoriul imperial a patriarhului sârb de la Peć. Un emisar al său, călugărul bosniac Visarion Sarai, a predicat cu succes în primele luni ale lui 1744 în satele din sudul Transilvaniei, descoperindu-le celor veniți să îl asculte că, de o generație, ei nu mai aparțineau Bisericii adevărate și că unica lor speranță de mântuire era să se plaseze neîntârziat sub ascultarea ierarhului ortodox sârb.

După consumarea valului inițial de emoție, care a generat și violențe la adresa preoților uniți, acuzați de a fi trădat încrederea credincioșilor din parohii, protestele au evoluat către forme de acțiune politică. Petițiile adresate Curții, prin care se solicita acordarea libertății de cult pentru cei care abjuraseră unirea, au reprezentat elementul cel mai notabil al conturării unei sfere publice plebee în ambianța contestatară a epocii. Represiunea a putut calma temporar și numai la suprafață spiritele până la începutul anilor 1750, dar disensiunile au reapărut cu intensitate sporită și au căpătat accente tot mai violente către finalul aceluia deceniu, pe măsură ce semnalele transmise din capitala imperială au indicat refuzul oricărei cedări în fața voinței populare, incitate, în continuare, de mitropoliții sârbi de la Sremski Karlovci.

---

* Acest studiu a fost realizat cu sprijinul financiar al Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS – UEFISCDI, proiect nr. PN-III-P1-1.1-PD-2016-0296, în cadrul PNCDI III. / This work was supported by a grant of the Ministry of Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number PN-III-P1-1.1-PD-2016-0296, within PNCDI III.

** Universitatea din București, Facultatea de Istorie; radu.nedici@istorie.unibuc.ro.

Radicalizarea aceasta a amenințat de la un punct stabilitatea întregii provincii, din moment ce autoritățile locale s-au aflat în imposibilitatea de a menține ordinea în absența soldaților mobilizați după 1756 pe frontul împotriva Prusiei. În plus, întreaga situație risca să provoace complicații diplomatice nedorite în relația și așa nesigură cu Rusia, a cărei alianță era esențială în condițiile Războiului de Șapte Ani.

Constrânși de noul context internațional să abandoneze pozițiile de forță pe care se plasaseră, decidenții politici vienezi au început să contemple soluții de compromis, punând în discuție posibilitatea recunoașterii unei toleranțe limitate pentru a stinge revolta în curs. La 13 iulie 1759 împărăteasa Maria Tereza făcea primul pas către reconcilierea cu supușii ei ortodocși din principat, printr-un decret care le oferea acestora libertatea religioasă în schimbul stopării imediate a acțiunilor violente și al retrocedării bisericilor ocupate prin forță. Imprecizia cu privire la numirea unui episcop propriu și restrângerea toleranței la lista celor 158 de localități publicată printr-un alt decret din martie 1760 au avut însă efectul contrar, revigorând opoziția, unificată acum sub comanda charismaticului călugăr Sofronie din Cioara. Abia numirea generalului Buccow în fruntea comisiei însărcinate în 1762 cu separarea ecleziastică a credincioșilor și a proprietăților celor două confesiuni românești, alături de disponibilitatea lui spre dialog și fermitatea demonstrate în paralel au readus liniștea în provincie. Instalarea simultană ca episcop a lui Dionisije Novaković în fruntea eparhiei ortodoxe renăscute a Transilvaniei reprezenta o victorie a publicului ortodox ardelean împotriva liniei politice a absolutismului confesional, care fusese unul dintre pilonii ideologiei imperiale în ultimul secol și jumătate¹.

Evenimentele acelor ani au fost până nu demult subiectul unei istoriografii polemice, purtate de autori apropiați mediilor ecleziastice aflate în competiție, care au preluat și oglindit în scrierile lor termenii înfruntării religioase din veacul al XVIII-lea. Prin bogăția detaliilor și argumentația pusă în slujba cauzei proprii biserici, paginile datorate lui Augustin Bunea în câmpul greco-catolic, respectiv Silviu Dragomir în cel ortodox au devenit rapid referințe obligatorii și și-au câștigat statutul de opere canonice². Interpretările lor au fost ulterior repetate fără intervenții majore și fără o reflecție reluată pe marginea surselor existente, dând naștere unei narațiuni standardizate și tot mai schematice în lipsa oricăror elemente de noutate³. Studiile

¹ Considerațiile precedente sintetizează concluziile cercetărilor mele anterioare pe marginea vocii politice asumate de ortodocșii ardeleni în contextul protestelor de la mijlocul secolului, vezi Radu Nedici, *Religious Violence, Political Dialogue, and the Public: The Orthodox Riots in Eighteenth-Century Transylvania*, în *Economy and Society in Central and Eastern Europe: Territory, Population, Consumption*, coord. Daniel Dumitran, Valer Moga, Berlin, 2013, p. 87–100; idem, *Rethinking Religious Dissent in Mid-Eighteenth-Century Transylvania: Political Practices and the Plebeian Public Sphere*, în „Analele Universității București: Istorie”, LXIII, 2014, nr. 1, p. 101–124.

² Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902; Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I–II, Sibiu, 1920–1930 (în continuare, trimiterile se vor face la ediția a doua, Cluj-Napoca, 2002).

³ Pentru longevitatea reconstituirii interbelice datorate lui Silviu Dragomir, vezi menținerea ei neschimbată de-a lungul edițiilor succesive ale celei mai cunoscute sinteze de istorie ecleziastică, Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Iași, 2006, p. 325–342.

asupra formării ideii naționale românești, care și-a avut începuturile în lupta politică declanșată în Transilvania în cursul secolului al XVIII-lea, au permis o primă breșă în acest eșafodaj ideologic, mutând accentul de pe disputele religioase pe interpretarea comunitară a lor⁴. Laicizate și eliberate de balastul partizan, contribuțiile recente au marcat o întoarcere către cercetarea istoriei bisericești, cu accent asupra caracterului disruptiv al confruntării religioase, a fracturii pe care aceasta a introdus-o la nivelul relațiilor cotidiene din interiorul comunităților, dar și a manierei în care cele două confesiuni s-au edificat instituțional și dogmatic ori din perspectiva raporturilor stabilite cu statul austriac⁵.

Cu tot locul central pe care revolta religioasă a satelor ardeleni îl ocupă de mai mult de un secol în fiecare dintre variantele acestei narațiuni, au rămas neexplorate în profunzime tocmai mecanismele care au făcut-o posibilă și care ar putea explica extinderea treptată a dezacordului, în pofida limitelor foarte înguste ale circuitelor informaționale ale epocii. Printre ele, întrunirile la adăpostul întinericului ori demonstrațiile în miezul zilei, petițiile care reuneau semnături ale locuitorilor din zeci de sate, precum și colectele destinate finanțării delegațiilor care să îi reprezinte nu mai pot fi astăzi imaginate doar ca expresie a unor puseuri localizate ale disidenței religioase, ci trebuie integrate în tabloul mai larg al propagandei desfășurate de o rețea de agitatori „profesioniști”. Anchetele derulate de administrația habsburgică împotriva celor considerați ca instigatori ai rezistenței pun la îndemână istoricului datele esențiale pentru cunoașterea acestor practici militante prin care s-a construit opoziția. Deși utilitatea lor este de mult consacrată în plan istoriografic, cele mai multe astfel de mărturii au fost supuse unei lecturi interesate numai de relevarea aspectelor confesionale pe care le ilustrează. Cercetarea de față își propune, de aceea, să recupereze și să analizeze aceste elemente ale culturii protestului din modernitatea timpurie ca indicii preliminare pentru o necesară reevaluare în cheie socio-politică a revoltei ortodoxe din Transilvania de la mijlocul veacului al XVIII-lea.

INFORMAȚIA INVADEAZĂ SATELE: ZVONURILE

Reevaluarea barierei care ar fi separat cultura elitelor de cea populară și redefinirea relației dintre cele două petrecută în ultimele câteva decenii au influențat

⁴ Zoltán I. Tóth, *Primul secol al naționalismului românesc ardelean: 1697–1792*, București, 2001; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1998; Keith Hitchins, *The Idea of Nation: The Romanians of Transylvania, 1691–1849*, Bucharest, 1985.

⁵ Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei Biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăre în primul ei secol de existență (1667–1761)*, Cluj-Napoca, 2001; Greta-Monica Miron, *Biserica Greco-Catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2007; eadem, *Viață parohială și diversitate confesională în Transilvania secolului al XVIII-lea. Studiu de caz: uniți și ortodocși din comitatul Dăbâca*, Cluj-Napoca, 2015; Cristian Barta, *Tradiție și dogmă. Percepția dogmatică a Unirii cu Roma în operele teologilor greco-catolici (secolele XVIII–XIX)*, Blaj, 2003; Ciprian Ghișă, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania (1700–1850). Elaborarea discursului identitar*, [Cluj-Napoca], 2006; Radu Nedici, *Formarea identității confesionale greco-catolice în Transilvania veacului al XVIII-lea: Biserica și comunitate*, București, 2013; Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, Dacia, 1994; Mihai Săsăujan, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania (1740–1761)*, Cluj-Napoca, 2002.

semnificativ dezbateră asupra potențialului politic al categoriilor subordonate în Europa Vechiului Regim. Istoricii primei modernități au argumentat în mod repetat existența unor practici organizaționale alternative, proprii grupurilor marginale, capabile să suplinească lipsa accesului la resursele și competențele alfabetizării⁶. Între acestea, zvonul pare să fi ocupat un loc central în construcția criticii politice la adresa guvernanților, în orașe la fel ca în sate, după cum au demonstrat-o analizele exemplare aplicate Franței prer evoluționare⁷. De o manieră unanimă, zvonul a fost interpretat ca născându-se în spațiul intermediar creat, pe de o parte, de excluderile care afectau atât exprimarea opiniilor, cât mai ales cunoașterea chestiunilor politice de către supușii de rând, iar, de cealaltă parte, de nevoia celor din urmă de a găsi explicații pentru evenimentele, crizele și transformările din societate. Este punctul care unește experiențele micilor burghezi parizieni cu acelea simultane ale ortodocșilor ardeleni: avizi de informația care le era refuzată, nu le rămânea altceva decât să își construiască fiecare în parte propriile justificări pentru a da coerență unei lumi din ce în ce mai complexe, chiar cu prețul adevărului⁸.

Tainele care acopereau luarea deciziilor și lipsa unei comunicări eficiente către cei vizați au făcut din mediile populare din Transilvania un câmp fertil pentru proliferarea zvonurilor politice⁹. Dacă mai era nevoie, dezvăluirile teribile aduse de Visarion Sarai în primăvara anului 1744 pregătiseră spiritele pentru valul de știri care avea să inunde satele românești la mijlocul secolului. Arătându-le eroarea în care trăiseră vreme de decenii și care avea să îi transforme în chip insidios în „papistași”, cu pericolul pierderii locului cuvenit în Lumea de Dincolo, predicile rostite de monahul bosniac au avut în subsidiar și efectul trezirii neîncrederii ortodocșilor ardeleni în cuvintele emaneate dinspre autorități și potențarea, în schimb, a credinței în veștile transmise pe căi alternative. Cel puțin o parte a acestor zvonuri nu au fost însă simple știri false, ci mesaje instrumentalizate de către cei care le lansaseră tocmai pentru a încuraja exprimarea opoziției religioase. Preocupate de stăvilirea fenomenului, oficialitățile înregistrau cu îngrijorare succesul fiecărui nou caz.

⁶ Lucrarea clasică, printre cele care au inaugurat acest domeniu de studiu, este Edward Palmer Thompson, *The Making of the English Working Class*, New York, 1963. O discuție mai amplă asupra bibliografiei în R. Nedici, *Rethinking Religious Dissent*, p. 106–107.

⁷ Steven L. Kaplan, *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France*, în „Transactions of the American Philosophical Society”, 72, 1982, 3, p. 1–79; Arlette Farge, *Subversive Words: Public Opinion in Eighteenth-Century France*, Cambridge, 1994; Jill Maciak Walshaw, *Controlling Public Opinion in the Old Regime: Did the King Care What the Peasants Thought?*, în „Proceedings of the Western Society for French History”, 33, 2005, p. 194–210; Robert Darnton, *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris*, Cambridge, MA, 2010.

⁸ A. Farge, *op. cit.*, p. 1–5; S.L. Kaplan, *op. cit.*, p. 62–72. Vezi și observațiile lui Claude Gauvard, *Rumeur et stéréotypes à la fin du Moyen Âge*, în *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 24e congrès: La circulation des nouvelles au Moyen-Âge*, Paris, 1994, p. 158.

⁹ În legătură cu caracterul ascuns al guvernării în monarhia Habsburgilor, vezi remarcile lui Peter G.M. Dickson, *Finance and Government under Maria Theresia: 1740–1780*, vol. I, *Society and Government*, Oxford, 1987, p. 327–328.

Cel mai adesea, era vorba despre anunțuri care vesteau iminenta acordare a libertății de cult pentru ortodocși, îndemnați în acest fel să continue să manifesteze pentru că presiunea dădea rezultate. Este inutil de precizat că optimismul acesta nu avea niciun suport în realitate, într-o vreme în care Habsburgii încă nu luaseră în calcul soluția toleranței. Exemplele cele mai timpurii sunt de găsit în legătură cu primele delegații care luaseră drumul Vienei și stabiliseră, în paralel, contacte cu mitropolitul sârb. Întorși în mijlocul coreligionarilor din Transilvania în preajma Crăciunului anului 1748, deputații ortodocși Nicolae Oprea și Ion Oancea au interpretat de o manieră foarte liberală asigurările primite la curte că plângerile românilor vor primi o rezolvare. Exagerarea optimistă și-ar găsi, poate, o scuză în lipsa de experiență a delegaților, care vor fi fost într-atât de impresionați de faptul că au pătruns în cabinetele miniștrilor și au fost ascultați, încât au citit în această amabilitate mai mult decât o simplă conveniență. Ea a fost însă dublată – și acesta este elementul definitoriu – de relațiile menite să inducă ideea falsă că Oancea s-a adresat direct împărătesei Maria Tereza și împărătesei văduve, care au fost mișcate de argumentele aduse în favoarea românilor¹⁰. În plus, mai mulți martori interogați în legătură cu declarațiile lor au confirmat că cei doi spusese că împărăteasa dăduse o rezoluție prin care le permitea celor care nu acceptau unirea cu Roma să își păstreze vechea religie și, de asemenea, să numească noi preoți în locul parohilor suspectați de a fi îmbrățișat catolicismul¹¹.

Speranțele născute de aceste vești și incertitudinea prelungită în care îi lăsa tăcerea oficialităților au generat la rândul lor noi zvonuri. Unii dintre cei care participaseră la întrunirile în care fuseseră prezentate rezultatele favorabile obținute la Viena au lansat ideea că întârzierea confirmării pe canale oficiale era imputabilă dorinței Guvernului de a-i împiedica pe români să se folosească de drepturile lor¹². Sentimentul a fost întreținut și de faptul că personaje exterioare grupului revenit din capitala imperială au agitat în acele zile documente prezentate ca fiind textele autentice ale rescriptului adresat de împărăteasa Maria Tereza conducătorilor politici ai principatului, conținând, pe lângă libertățile amintite, și promisiunea restituirii amenizilor impuse până la acel moment comunităților răscolite¹³. De aceea, pentru a cere de o manieră fermă respectarea presupuselor angajamente luate de suverană, dar și pentru a da un nou semnal despre puterea protestatarilor, o mulțime de circa o sută de persoane s-a deplasat la reședința guvernatorului de la Sibiu în ziua de 23 decembrie, depunând o petiție prin care li se cerea autorităților să facă publică hotărârea imperială. O săptămână mai târziu, la termenul convenit pentru primirea răspunsului, delegații comunelor românești au fost arestați și supuși anchetelor ca instigatori ai revoltei¹⁴.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (în continuare: MOL), Erdélyi Kancelláriai levéltár, Erdélyi Kancellária regisztratúrāja, Acta generalia (în continuare: B 2), nr. 90/1749, f. 72r.

¹¹ *Ibidem*, f. 34v, 35v, 60r, 71v.

¹² *Ibidem*, f. 59v.

¹³ *Ibidem*, f. 22r, 52r, 71v–72r.

¹⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. I, p. 240–243, 400–402; K. Hitchins, *op. cit.*, p. 64.

Nerezolvate, aceleași teme au rămas de actualitate în întreg deceniul următor. La mijlocul lui, în primăvara anului 1755, locuitorii din satele scaunului Sebeș se ridicau împotriva preoților uniți, impulsionați de anunțurile lansate de Avram Oprian din Deal și Toma Maier din Răhău, potrivit cărora numirea unui episcop ortodox nu avea să mai întârzie și că aceasta semnifica și includerea lor între beneficiarii privilegiilor ilire¹⁵. Cu puțin înainte de publicarea oficială a decretului de toleranță, în 1759, autoproclamatul protopop Stan din Glâmboca își anunța credincioșii că Viena avea să permită comunităților să își păstreze preoții ortodocși, numind de asemenea pentru ei un episcop în persoana lui Partenij Pavlović, vicarul mitropolitului sârb. Totodată, el îi avertiza că fusese constituită o comisie imperială care să ancheteze afilierea confesională a românilor și că era, deci, momentul ca ei să rămână neclintii în declarațiile de părăsire a unirii¹⁶. Alături de informațiile care aveau să se dovedească în scurt timp reale, provenite probabil din anturajul mitropolitului Pavle Nenadović, care aflase pe căi ocolite rezultatul dezbaterilor din capitala imperială, erau prezente și elemente denaturate, referitoare la numele viitorului arhiepiscop, menite să genereze o așteptare în rândul publicului, ușor de transformat în revoltă atunci când ea nu ar fi fost împlinită. Dozajul echilibrat între cele două componente ale zvonului era esențial pentru a asigura receptarea lui, ca și pentru a amplifica prestigiul transmitătorului inițial – în acest caz, protopopul Stan – astfel ca el să fie perceput ca o sursă credibilă de informații pe mai departe.

În numeroasele situații când zvonurile se dovedeau însă false de la un capăt la celălalt, legitimarea lor s-a realizat prin citarea unor diplome imperiale contrafăcute. Același Stan din Glâmboca găzduise în mai 1759 o adunare populară la care preotul Ilie din Săcel dăduse citire în biserică unui document prevăzut cu sigiliu, despre care declarase că ar fi fost acordat românilor de împărăteasa Maria Tereza cu cinci ani mai devreme, dar regăsit abia atunci. Confiscat și trimis autorităților, textul vorbea despre libertatea de credință recunoscută ortodocșilor, care puteau din acel moment să îi repudieze pe parohii greco-catolici și să instaleze în locul lor preoți neuniți¹⁷. Fie că Ioan din Aciliu s-a aflat sau nu și în spatele acestei plastografii, după cum au presupus istoricii¹⁸, numele lui a rămas legat de folosirea în mod constant a unor false decrete în propaganda pe care a desfășurat-o în satele din sudul Transilvaniei. Cu o carieră deja remarcabilă până la acel moment, el intra în atenția autorităților în primăvara anului 1756, când se prezenta ca purtător al unui

¹⁵ A. Bunea, *op. cit.*, p. 99–100. Despre semnificația lor și utilizarea ca argument în propaganda religioasă din Transilvania, vezi Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1989, p. 274–278.

¹⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 124–125.

¹⁷ *Ibidem*, p. 123, 125–126. Ca dovadă a șocului pe care invocarea ei l-a stârnit, diploma a fost reprodusă chiar de un contemporan, Péter Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, în *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)*, ed. Ana Dumitran, Botond Gudor, Nicolae Dănilă, Alba Iulia, 2000, p. 420.

¹⁸ A. Bunea, *op. cit.*, p. 136; S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 126–128.

mesaj adus de la Viena și materializat sub forma unei patente imperiale, prin care celor care părăseau Biserica Unită li se promitea imunitatea¹⁹. După un scurt refugiu la Sremski Karlovci, unde a primit și hirotonirea, Ioan din Aciliu a revenit în 1758 în Transilvania, înarmat din nou cu o diplomă imperială pe care o arăta mulțimilor, sugerând, după caz, fie că era emisarul Mariei Tereza venit să îi apere pe ortodocși de persecuțiile catolice și să instaleze noi preoți, fie că documentul în cauză îi garanta libertatea în fața oricărei tentative de a-l întemnița²⁰.

Alteori, simpla menționare a unor scrisori oficiale putea fi un argument suficient, precum în cazul celui Ștefle Vătaful din Săliște, care, în septembrie 1755, încercase să răscoale poporul pentru alungarea preotului unit, spunând că acțiunea ar fi îngăduită de cuprinsul unor documente regale aflate în posesia lui²¹. Două luni mai târziu, episcopul Aron reușea să intercepteze o copie românească a unui text care circulase, într-adevăr, în Săliște și satele învecinate, anunțând cu același prilej că originalul latin sau german, întărit cu un sigiliu mare, imprecis identificat, rămăsese în mâna celor care se folosiseră de el pentru incitarea opoziției religioase, anume Constantin Petrica și Popa Cosma din Deal²². Ștefle ajungea din nou în centrul atenției peste doar un an, după ce, abia eliberat din închisoare, provocase mulțimea pentru a ocupa una dintre bisericile din Săliște, sub același pretext folosit, cum am văzut, și de Ioan din Aciliu, al unor ordine preaînalte primite în cursul unei călătorii în capitala imperială²³. O scrisoare a majestății sale, care îi îndreptătea să procedeze în forță, era invocată în 1756 și de grupul de contestatari ai protopopului unit al Sebeșului, care l-au scos din altar în timpul slujbei și au ferecat biserica cu un rând de lacăte²⁴.

Pe lângă împărăteasa Maria Tereza, numele cel mai des citat în anii 1750 ca argument de autoritate în sprijinul zvonurilor a fost cel al mitropolitului Nenadović, chiar dacă acesta, avertizat în mod repetat de la Viena să nu se amestece în disputele transilvănene, s-a demonstrat foarte reținut în a-și asuma direct încurajarea rezistenței ortodoxe. Unul dintre rarele documente autentice difuzate sub semnătură proprie, manifestul adresat la 8 decembrie 1751 românilor ardeleni, se rezema în parte pe informații neîntemeiate pentru a incita la părăsirea unirii cu Roma. Cerându-le credincioșilor de rit bizantin să își exprime cât mai vocal opoziția, el răstălmăcea sensul asigurărilor primite la curte, afirmând că autoritățile nu opreau formularea oricărei opțiuni confesionale și că voința locuitorilor țării era ascultată. De aceea, pentru a evita metamorfozarea în „neamți” (catolici), cei care se recunoșteau ca ortodocși erau îndemnați să ceară într-un singur glas numirea unui episcop supus mitropolitului sârb, care, de altminteri, era deja pregătit la Sremski

¹⁹ A. Bunea, *op. cit.*, p. 136–137.

²⁰ *Ibidem*, p. 137–138.

²¹ *Ibidem*, p. 102.

²² *Ibidem*, p. 103, nota 1.

²³ *Ibidem*, p. 112.

²⁴ *Ibidem*, p. 113–117 și nota 1.

Karlovcî²⁵. Recunoscut ca patron binevoitor al întregii mișcări, Pavle Nenadović avea să fie invocat în deceniul șase în contextele cele mai diferite, de la petițiile îndreptate către el de comunități, precum săliștenii, care aflaseră că îi fusese dată puterea de la patriarhii Răsăritului și de la împărăteasă de a numi un episcop pentru ei²⁶, până la militanții anti-unire, care se foloseau de renumele lui în căutarea legitimării²⁷.

Datorită amintirii pe care o lăsase după o păstorire de un deceniu și jumătate, chiar și un ierarh greco-catolic, Inocențiu Klein, a putut fi înrolat în lipsă sub stindardul rezistenței religioase. Un răspuns atribuit lui Nicolae Oprea în cadrul anchetei cu privire la petiția înaintată curții în 1749 afirma că, înainte de a fi silit să se retragă din scaun, fostul episcop ar fi recunoscut că unirea cu Roma schimbase confesiunea românilor și se angajase să lupte pentru restabilirea ei în formele tradiționale, altminteri urmând să demisioneze, element biografic care asigura credibilitatea întregii narațiuni²⁸. Șapte ani mai târziu numele lui putea încă să mobilizeze masele, fiind folosit de Ioan din Galeș în circulara prin care ceruse satelor din Sibiu până în Hunedoara să își trimită delegații la o întrunire unde urma să se decidă revenirea la vechea credință. Programată a se ține la Sibiu, aceasta era așezată sub oblăduirea noului episcop ortodox care avea să fie instalat în Transilvania, a altor doi eparhi sârbi invitați cu această ocazie, dar și a vlădicii Inocențiu Klein, potrivit denunțului prezentat organelor scăunale în 1756²⁹.

În funcție de priceperea și de imaginația colportorilor, zvonurile care beneficiau de aparența unei întăririi oficiale se puteau îmbogăți pe parcurs cu noi elemente. Cândva în cursul anului 1758, de când datează informarea ajunsă în dezbaterile conferinței ministeriale pentru afacerile ardelene, doi emisari din Țara Făgărașului, recent întorși de la Aciliu, aduseseră de acolo scrisori care afirmau că, mișcată de dorința supușilor ei, împărăteasa Maria Tereza le permitea românilor să îi alunge din parohii pe preoții uniți și să aducă în locul lor clerici noi. Mesagerii, Alexandru Helmacz și Ioan Orze, adăugaseră la acest mesaj, care descindea fără urmă de îndoială din propaganda protopopului Ioan, propria lor interpretare, potrivit căreia sătenii nu s-ar fi putut curăți pe deplin de urmele unirii decât prin arderea deasupra trupurilor lor a unor cantități de rășină, ceară și seu. Interogați, mai mulți martori declaraseră de asemenea că fuseseră supuși acestei purificări, înainte ca cele două căpetenii locale să pună în aplicare planul de a ocupa biserica și de a le interzice accesul preoților care slujiseră până atunci³⁰.

²⁵ *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, ed. Nicolaus Nilles, vol. II, Innsbruck, 1885, p. 600–602. Mai multe exemplare ale acestei proclamații au fost interceptate și confiscate de funcționarii civili și de organele ecleziastice, vezi MOL, B 2, nr. 94/4/1752, p. 371–374; una dintre variantele românești în MOL, B 2, nr. 232/1756, p. 95.

²⁶ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 45.

²⁷ Cel mai cunoscut dintre ei, Sofronie din Cioara, se intitula „vicar al sinodului din Sremski Karlovcî”, A. Bunea, *op. cit.*, p. 172; Gheorghe Gorun, *Reformismul austriac și violențele sociale din Europa Centrală: 1750–1800*, Oradea, 1998, p. 165.

²⁸ MOL, B 2, nr. 144/1749, f. 17v.

²⁹ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 50.

³⁰ MOL, Magyar Királyi Kancellária Registratúrāja, Ungarn und Siebenbürgen (în continuare: A 108), 52 db., 96 cs., f. 18r-v.

Cum opoziția religioasă i-a condus pe români să caute sprijin pentru cererile lor în afara canalelor acceptate de comunicare și întrucât această evoluție s-a suprapus peste perioada Războiului de Șapte Ani, zvonurile răspândite în rândul lor au căpătat pe alocuri tente politice deloc neglijabile. Ioan din Aciliu pare că s-a aflat, încă o dată, în anii 1758–1759, în mijlocul rețelei care întreținea știrile false. O informație înregistrată de istoricul Péter Bod îl arată citind mulțimilor o presupusă scrisoare a mitropolitului sârb, care le aducea la cunoștință românilor că generalii ruși aflați pe frontul din Silezia ca aliați ai Mariei Tereza au intervenit pe lângă suverană în favoarea lor și că aceasta acceptase să le redea libertatea cultului și, de asemenea, să numească pentru ei un episcop ortodox³¹. Cartea aceasta a sprijinului rusesc a fost jucată de altfel până la capăt de protopopul Ioan, ca unul care fusese el însuși la Moscova în anii precedenți. Lui i-a aparținut inițiativa de a face să circule în satele din sudul Transilvaniei o petiție care trebuia să fie semnată de locuitori, care potența impresia existenței unui patronat exercitat din afara monarhiei, capabil să le aducă recunoașterea drepturilor religioase sau, în caz contrar, să le permită emigrarea spre teritoriile Rusiei ortodoxe³². Amenințarea era reluată, în celălalt capăt al Transilvaniei, la Rebrîșoara, în iunie 1758, într-un context care amesteca nemulțumiri sociale și religioase, unde locuitorii declaraseră în fața inspectorilor sași că, dacă nu li s-ar face dreptate, se vor pune sub protecția altei regine, cu trimitere străvezie la țarina Elizaveta Petrovna³³.

Încrederea în adevărul vehiculat prin astfel de zvonuri era atât de puternică, încât ele ajungeau ulterior să fie invocate ca baze solide ale unor demersuri oficiale inițiate de comunități. Astfel, în toamna anului 1758, locuitorii ortodocși din Avrig și Săcădate solicitau printr-un memoriu adresat Guvernului ardelean să li se permită și lor să beneficieze de bunăvoința suveranei, despre care auziseră că îngăduise deja unor coreligionari să ia în stăpânire bisericile aflate până atunci în posesia uniților³⁴. Misiunile populare desfășurate de călugării din mănăstirea din Blaj se loveau în aceeași perioadă de reticența românilor de a le mai asculta predicile în favoarea unirii cu Roma, intransigența satelor din sudul principatului fiind consecința, măcar în parte, a încrederii într-o soluție favorabilă ortodoxiei, pe care diverse voci o anunțau ca deja adoptată³⁵. Evident, publicarea decretului de toleranță din 13 iulie 1759, care aducea confirmarea incontestabilă a tuturor zvonurilor de până atunci, a dat cea mai grea lovitură campaniei de recucerire a sufletelor purtată de elita greco-catolică³⁶. Efectele lui erau înregistrate cu dramatism de rapoartele

³¹ P. Bod, *op. cit.*, p. 421.

³² S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 106–110, 385.

³³ Virgil Șotropa, *Revolta districtului năsăudean: 1755–1762*, în „Arhiva someșană”, 1937, nr. 22, p. 158, 164. O discuție mai recentă, care integrează latura religioasă, la Florin-Valeriu Mureșan, *Satul românesc din nord-estul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2005.

³⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 102.

³⁵ Zenovie Păclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, pt. a II-a, 1752–1783, în „Perspective”, XIV–XVI, 1991–1993, nr. 53–60, p. 37–38; G.-M. Miron, *Biserica din comitatul Cluj*, p. 70–71.

³⁶ K. Hitchins, *op. cit.*, p. 68–69; Gh. Gorun, *op. cit.*, p. 162–165.

teologului iezuit Imre Pallovics, care arăta cum românii ortodocși fuseseră încurajați de lectura prea optimistă a textului să repună stăpânire pe bisericile din sate, dar începuseră totodată și strângerea de fonduri pentru a întâmpina cum se cuvine apropiata venire a episcopului care li se dăduse, care era așteptat la începutul lunii septembrie³⁷. În realitate, urmau să treacă mai bine de doi ani până la instalarea lui Dionisije Novaković la Brașov, perioadă care avea să fie marcată de reluarea pe scară largă a acțiunilor de protest.

Din momentul în care toleranța tereziană a făcut explicit compromisul pe care îl conținea, între admiterea libertății de credință a ortodocșilor și blocarea influenței mitropolitului sârb în Transilvania, confruntarea a erupt cu o amploare nemaivăzută până atunci. Perspectiva eliminării din joc a celui care depusese eforturile cele mai consistente pentru susținerea mișcării anti-catolice și crease astfel bazele succesului revendicărilor românești i-a mobilizat pe aderenții lui, care au reușit să mențină vie combativitatea comunităților. Într-un gest foarte rar de implicare directă, Pavle Nenadović s-a adresat ortodocșilor ardeleni printr-o proclamație la sfârșitul lui august 1759, în care se intitula „mitropolit al întregii Transilvanii” și îi anunța că episcopul dorit le va veni până de Crăciun, după trecerea unei comisii de anchetă, la ale cărei întrebări îi instruia cum să răspundă³⁸. Mesajul a fost preluat și multiplicat pe întreg teritoriul principatului în încercarea de a-i convinge pe români că toleranța promisă era lipsită de orice valoare câtă vreme nu primea garanția numirii unui episcop care să aibă aprobarea arhiereului devenit simbol al dreptei credințe. Nemaiputând evita coliziunea directă cu anunțul făcut de Habsburgi, zvonurile de la cumpăna deceniilor șase și șapte au oferit interpretări ale deciziilor imperiale, atribuite de această dată fără reținere conducătorilor locali ai opoziției. Centralizarea sub comanda călugărului Sofronie le-a pus acestora la îndemână o figură alternativă de la care să deducă legitimarea necesară, astfel că „scrisorile sofroniene” au fost o prezență constantă în parohiile vremii³⁹. Afirmatia cu cele mai importante consecințe, care a fost repetată cu fiecare prilej, privea posibilitatea românilor de a face o alegere în plan confesional și, de aici, instigarea lor să abandoneze unirea și să ceară un nou episcop. Ea conținea în fapt un neadevăr, întrucât decretul din iulie 1759 stabilise ca prag al declarării propriei opțiuni data publicării lui. Cu toate acestea, inducerea ideii de urgență în rândul credincioșilor, care aveau un termen limitat până la care să acționeze, a impulsionat declararea lor ca ortodocși și a permis mișcării să câștige permanent noi adepți. S-a ajuns astfel ca intențiile curții să fie răstălmăcite, iar proclamațiile oficiale folosite în scop contrar intențiilor declarate, pentru a atribui o justificare legală dezertărilor din Biserica Unită⁴⁰. În același timp, neputința autorităților de a stăvili răspândirea acestor mesaje,

³⁷ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 133–134.

³⁸ *Ibidem*, p. 189, nota 5; Z.I. Tóth, *op. cit.*, p. 214–215 și notele 5 și, respectiv, 1.

³⁹ O. Ghitta, *op. cit.*, p. 306, 312–317; G.-M. Miron, *Biserica din comitatul Cluj*, p. 86–87; eadem, *Viață parohială și diversitate confesională*, p. 90–97.

⁴⁰ O. Ghitta, *op. cit.*, p. 306–307; G.-M. Miron, *Biserica din comitatul Cluj*, p. 75–92; eadem, *Viață parohială și diversitate confesională*, p. 85–118.

care au atins punctul culminant odată cu fixarea agendei sinodului întrunit la Alba Iulia, în februarie 1761⁴¹, a pus presiune pe decidenții de la nivel central, care au trebuit să accepte în cele din urmă decalarea calendarului inițial, cu includerea azeziunilor exprimate în favoarea revenirii la ortodoxie până la 30 martie 1761⁴².

ADUNĂRILE PUBLICE: CLANDESTINITATE ȘI REPREZENTATIVITATE

Deși, în bună măsură, difuzarea rapidă și penetrantă a tuturor acestor zvonuri a stat în legătură cu faptul că circulația informațiilor s-a realizat în interiorul unor rețele informale, unde fiecare receptor a putut să funcționeze în paralel și ca transmițător, scurtcircuitând astfel nevoia unei infrastructuri comunicaționale complexe, totuși locul prin excelență al schimburilor verbale a fost acela al întrunirilor publice convocate de conducătorii revoltei. Ele întruchipează de o manieră incontestabilă acea sferă publică plebee afirmată în Transilvania în legătură cu protestele ortodoxe la mijlocul veacului al XVIII-lea. Într-o lume cu rate reduse de alfabetizare și lipsită de spațiile politice specific urbane din societățile euro-atlantice, adunările au funcționat atât ca sedii ale dezbaterii pe marginea subiectelor de interes comun, cât și ca loc predilect al transferurilor care aveau în centru comunicarea celor mai recente știri, ambele generând, de fapt, un tip de interacțiune definitiv pentru participarea politică la începuturile modernității⁴³.

Canalizarea protestelor în cei câțiva ani de dinainte și de după 1750 către forme non-violente de rezistență, în care acțiunile directe din plan local (cum erau îndepărtarea parohilor deveniți indezirabili și ocuparea bisericilor unite) au fost treptat înlocuite cu intervenții scrise pentru influențarea deciziilor cu referire la situația ortodocșilor din Transilvania, marchează căutarea de către liderii mișcării de opoziție a stabilirii unui dialog cu guvernarea de la vârful monarhiei. Reprimarea severă a disidenței, prin arestări, amenzi și încartiruirea de trupe în satele răsculate⁴⁴, le arăta celor dintâi că, pentru a fi durabilă, reinstituirea ortodoxiei trebuia să fie mai întâi negociată și acceptată la Viena. Deși ocupând o poziție insuficient definită, la limita expresiilor admisibile ale participării la mecanismul decizional, petițiile făceau totuși parte din arsenalul foarte vechi al comunicării

⁴¹ S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 182–186; Viorica Pop, *Sinodul de la Alba Iulia din 14–18 februarie 1761*, în „Apulum: Acta Musei Apulensis”, VIII, 1970, p. 120–125; Ioan Ranca, *Date noi privind mișcarea lui Sofronie (1759–1761)*, în „Apulum: Acta Musei Apulensis”, XVIII, 1980, p. 286; Gh. Gorun, *op. cit.*, p. 167–168.

⁴² Vezi, pentru condițiile sub care și-a desfășurat activitatea comisia însărcinată cu separarea celor două Biserici, A. Bunea, *op. cit.*, p. 213–214; S. Dragomir, *op. cit.*, vol. II, p. 243–268.

⁴³ Nancy Fraser, *Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy*, în *Habermas and the Public Sphere*, coord. Craig Calhoun, Cambridge, MA, 1992, p. 110.

⁴⁴ Vezi ordinele imperiale din 15 aprilie 1746 și instrucțiunile redactate pentru protectorii unirii la 20 iunie 1746, Z. Păclișanu, *op. cit.*, pt. I, 1697–1751, în „Perspective”, XVII, 1994–1995, nr. 65–68, p. 351–354.

politice dintre conducători și supuși. Chiar în sistemele cele mai absolutiste, locul lor era garantat de nevoia de a avea acces la o reflectare cât mai autentică a sentimentelor populare despre guvernare. În același timp, ele ofereau monarhilor și un instrument de presiune asupra centrelor de putere concurente, dar erau, deopotrivă, esențiale și pentru a ține sub control energiile violente din societate, alimentând mitul principelui atent la nevoile supușilor lui. Spre deosebire de izbucnirile de brutalitate care serveau apărării sau revendicării unor drepturi locale, jalbele către suveran implicau o agregare mai strânsă a comunității, printr-o organizare riguroasă pe fiecare palier de acțiune, de la compunerea lor și strângerea semnăturilor necesare, până la depunerea la picioarele tronului⁴⁵. Astfel, și în Transilvania, mulțimile adunate în jurul redactării și prezentării petițiilor sunt semnul peremptoriu al politizării categoriilor subordonate românești sub influența particulară a luptei pentru libertatea de credință. Totuși, dată fiind tensiunea nerezolvată între bunăvoința recomandat de a fi arătată umililor suplicanți și ostilitatea cu care puteau fi tratați aceiași, ca tulburători ai liniștii publice, memoriile și, implicit, reuniunile în care ele erau asumate de comunități au păstrat de-a lungul perioadei un caracter de clandestinitate, ceea ce a făcut ca participarea să fie supusă unor restricții, iar cei admiși în aceste conclavuri să se grupeze într-o elită de inițiați.

În vara și toamna anului 1748 satele din sudul Transilvaniei au fost traversate de o dublă undă de șoc. Veștile aduse de delegații comunelor sibiene reveniți de la Viena s-au intersectat atunci cu informațiile culese în Țara Românească de negustorii cu afaceri la sud de munți. Un anume Ioan Chirilă, locuitor în suburbiile Sibiului, comerciant de boi și porci, dar și colportor ocazional de cărți, stârnise interes prin relatarea întâlnirii sale cu fostul vicar greco-catolic Nicolae din Balomir, refugiat cu câteva luni mai devreme în Valahia ortodoxă. Deși a răspuns cu foarte mare prudență la întrebările precise ale anchetatorilor, negând o parte din acuzele care duseseră la arestarea lui, în ianuarie 1749, Chirilă a confirmat legătura cu un personaj cheie al întâmplărilor din acele luni, Bucur Sasul din Galeș, precum

⁴⁵ Beat Kümin, Andreas Würgler, *Petitions, 'Gravamina', and the Early Modern State: Local Influence on Central Legislation in England and Germany (Hesse)*, în „Parliaments, Estates & Representation/Parlements, états & représentation”, 17, 1997, p. 39–60; Lex Heerma van Voss, *Introduction*, în *Petitions in Social History*, coord. Lex Heerma van Voss, Cambridge, 2001, p. 1–10; Andreas Würgler, *Voices from among the 'Silent Masses': Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe*, în *Petitions in Social History*, coord. Lex Heerma van Voss, p. 11–34; Cecilia Nubola, *Supplications between Politics and Justice: The Northern and Central Italian States in the Early Modern Age*, în *Petitions in Social History*, coord. Lex Heerma van Voss, p. 35–56; Charles Tilly, *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*, Cambridge, 2004, p. 54–59. Vezi, de asemenea, și volumele editate în colaborare de Cecilia Nubola și Andreas Würgler, *Suppliche e «gravamina». Politica, amministrazione, giustizia negli Stati italiani e nel Sacro Romano Impero (secoli XIV–XVIII)*, Bologna, 2002; *idem*, *Forme della comunicazione politica in Europa nei secoli XV–XVIII. Suppliche, gravamina, lettere / Formen der politischen Kommunikation in Europa vom 15. Bis 18. Jahrhundert. Bitten, Beschwerden, Briefe*, Bologna, Berlin, 2004; *idem*, *Operare la resistenza: suppliche, gravamina e rivolte in Europa (secoli XV–XVIII) / Praktiken des Widerstandes: Suppliken, Gravamina und Revolten in Europa (1400–1800)*, Bologna, Berlin, 2006.

și participarea sa la o adunare – aparent spontană – ținută în Poiana, unde românii prezenți doriseră să afle detalii despre ajutorul pe care îl puteau aștepta de la fugarul Nicolae din Balomir⁴⁶. Mai puțin antrenat în subteranele întregului complot și, deci, având mai puține interese de protejat, diaconul sibian Ioan Maxim, năimit de Ioan Chirilă pentru aducerea unor porci la îngrășat în Transilvania, a făcut în schimb declarații complete. Potrivit acestuia, Ioan Chirilă primise de la Nicolae din Balomir sarcina de a aduna semnături din satele Galeș, Poiana, Rod și Jina pentru întoarcerea vicarului în fruntea diecezei pe care o părăsise, motivată prin lupta pe care o ducea pentru păstrarea religiei românilor. În ceea ce privea întâlnirea cu Bucur Sasul, aceasta nu fusese întâmplătoare, căci Ioan Chirilă îl căutase mai întâi la casa lui din Galeș, unde dăduse doar peste soția aceluia, de la care aflase că era plecat la Tilișca. Trimis în miezul nopții pe urmele lui, Ioan Maxim nu îl aflase nici în locul indicat, astfel încât cei doi se regăsiseră abia a doua zi, cu ocazia adunării din Poiana. Acolo se reuniseră cam 20 de reprezentanți ai celor patru sate amintite, ca urmare a unei invitații comunicate anterior, dar informatorul nu putea preciza nici temele dezbătute și nici hotărârile adoptate, întrucât trebuise să aștepte terminarea întâlnirii în afara localului în care avusese loc aceasta⁴⁷. Interogat la rândul lui cu privire la acea întrunire, Bucur Sasul a admis că fusese prezent la o consfătuire desfășurată în casa judeului din Poiana, la care participaseră delegați din mai multe sate și unde îl întâlnise pe Ioan Chirilă, dar a refuzat să ofere orice lămurire suplimentară asupra subiectelor discutate acolo⁴⁸.

Numele lui stabilea însă o legătură, care nu a scăpat anchetatorilor, și cu grupul de delegați tocmai întorși din capitala imperială, care îi cuprindea pe măcelarul Ion Oancea din Făgăraș și pe împuternicitul scaunului Săliște, Nicolae Oprea⁴⁹. Bucur Sasul dialogase cu amândoi înainte chiar ca ei să ia contact cu mulțimile și îi însoțise la marea adunare convocată în Săliște, unde fiecare sat își trimisese reprezentanții⁵⁰. Detaliile cele mai numeroase cu privire la începuturile acțiunii provin din mărturia făcută în arestul sibian de Ion Oancea, care a răspuns deschis întrebărilor asupra faptelor despre care nu avea o cunoaștere directă, în schimb s-a ferit să dea numele însoțitorilor săi ori detalii care să îl incrimineze suplimentar. Aflăm astfel că, deși stabilise primele contacte cu suplicanții din scaunele săsești abia la Viena, știa de la ei că Nicolae Oprea participase la o reuniune organizată de vicarul Nicolae din Balomir înainte de fuga acestuia. De asemenea, cunoștea unele detalii ale adunărilor publice premergătoare constituirii lor ca deputați, cu o primă consfătuire în cadru restrâns la Săliște, urmată de chemarea la Dobra a reprezentanților din fiecare sat din cele șase cercuri de sub munte. La revenirea în patrie,

⁴⁶ MOL, B 2, nr. 90/1749, f. 30v–31r.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 66r–68r.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 59v–60r.

⁴⁹ Prima semnalare a informațiilor conținute de ancheta care i-a avut ca subiect la K. Hitchins, *op. cit.*, p. 64.

⁵⁰ MOL, B 2, nr. 90/1749, f. 60r.

Oancea fusese invitat de sălișteni să le fie oaspete pentru două săptămâni, prilej pentru a face cunoscut mesajul de speranță pe care îl primiseră de la vârful monarhiei. De-a lungul drumului parcurs de la intrarea în Transilvania, prin Dobra, Orăștie și Sebeș, mulțimile curioase să afle veștile pe care le aduceau au primit același îndemn, să se strângă la Sibiu pentru a li se face cunoscută rezoluția imperială⁵¹.

Depoziția unui localnic, Stan Borcea, vătaful de plai din Săliște, completează declarația precedentă cu elementele lipsă, creionând tabloul așteptării generale care i-a însoțit pe delegații la Viena. Aflase despre întoarcerea lor din momentul sosirii lor în Galeș, nu departe de Săliște, veste comunicată de preotul Ioan din Galeș, care îi văzuse la casa lui Bucur Sasul și primise primele impresii pozitive ale acestora despre rezoluția care era așteptată din partea reginei. Două zile mai târziu, când Nicolae Oprea și Ion Oancea și-au făcut apariția în Săliște, o mare mulțime s-a adunat pentru a-i asculta. Pe lângă locuitorii satului, au venit atunci și trimișii comunelor din sudul Transilvaniei, începând din Dobra, pe care îi convocaseră în drumul lor, cerând desemnarea din fiecare comunitate a câte doi bătrâni care să ia parte la această adunare. După consumarea unei ceremonii religioase și citirea publică a falsului rescript imperial care le lăsa românilor libertatea de opțiune religioasă, un cerc mai restrâns de participanți s-au reunit în casa lui Nicolae Oprea, care a ținut o cuvântare menită să încurajeze rezistența, în vreme ce Ion Oancea le-a relatat primirea de care se bucurase expunerea lui în prezența Mariei Tereza. La îndemnul celui dintâi, mulțimea deja adunată avea să se îndrepte în ziua următoare spre Sibiu, pentru a cere, cum arătam anterior, publicarea neîntârziată a rescriptului imperial⁵².

Amănuntele organizatorice ale desfășurării acestor adunări succesive, care în cazul de față se lasă cu greu intuite în mărturiile celor implicați în mobilizarea participanților, sunt mult mai explicite în actele unei alte anchete, care a vizat un episod similar, petrecut trei ani mai târziu, ca urmare a intervenției mitropolitului Nenadović⁵³. Difuzarea în Transilvania a manifestului său din decembrie 1751, prin care românii erau impulsionați să revendice acordarea unui episcop ortodox, a fost opera unor mai vechi combatanți împotriva unirii cu Roma, printre ei Nicolae Oprea, stabilit în Banat, unde trăia ferit de ochii autorităților ardeleni⁵⁴. Motivate de acest apel al mitropolitului sârb, comunitățile românești din sudul Transilvaniei au început să agite perspectiva prezentării unei noi petiții la curte prin intermediul unor delegați recrutați din rândul lor. Preotul Vasile din Săliște a compus în acest sens un memoriu adresat guvernatorului ardelen în numele românilor locuitori în teritoriul dintre Dobra și Brașov, care cereau eliberarea unor pașapoarte pentru a

⁵¹ *Ibidem*, f. 43r–50v.

⁵² *Ibidem*, f. 71r–72v.

⁵³ Datorăm lui Ioan Lupaș, *Contribuții documentare la istoria satelor transilvane*, în idem, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 239–255, introducerea în circuitul istoriografic a documentelor referitoare la desfășurarea acestui protest și la ancheta care i-a urmat.

⁵⁴ MOL, B 2, nr. 94¹/₄/1752, p. 401.

putea merge la Viena în chestiunea numirii unui episcop dependent de scaunul de la Sremski Karlovci⁵⁵. Depunerea ei a luat forma unei veritabile demonstrații, la care au fost prezenți peste o sută de români din toate satele districtelor și scaunelor de pe granița sudică a Transilvaniei, adunați la Sibiu, în Piața Mare, pe 14 ianuarie 1752. Prezența lor în asemenea număr în centrul capitalei administrative a principatului, chiar sub ferestrele reședinței guvernatorului, a fost considerată un gest de o insolentă nemaivăzută, venit ca o contestare evidentă a autorității acestuia. Surpriza a fost atât de puternică, încât nu s-a reușit decât arestarea unuia dintre delegații însărcinați cu înmânarea petiției, Avram Oprian, și a altui participant, Dumitru Voinic, restul mulțimii risipindu-se în agitația dintr-o zi obișnuită de târg⁵⁶. Depozițiile persoanelor reținute, cărora le datorăm detaliile care urmează, sunt altminteri grăitoare pentru existența unor cercuri concentrice de adepți, cu acces diferențiat la cunoaștere, cei în cauză plasându-se la marginea exterioară a acestora. Ignoranța pe care răspunsurile lor o invocă în chip repetat nu pare să fi fost una jucată, căci este plauzibil ca cei aleși să se înfățișeze guvernatorului, cu riscul de a fi arestați, să fi fost selectați tocmai pentru că nu erau la curent cu dedesubturile întregii acțiuni și deci nu primejduiau în ansamblu rețelele opoziției religioase.

Avram Oprian primise mandatul de reprezentare a satului Deal din partea judeului sătesc cu numai câteva zile înainte de marșul spre Sibiu. Judele Maniu Gyiff era, evident, mult mai bine informat despre dezvoltarea de până atunci a mișcării, dar i-a comunicat delegatului său doar informațiile de bază pentru a ajunge la întâlnirea programată în Săliște, iar de acolo la Sibiu, îndemnându-l ca mai departe să se ia după ceilalți și să acționeze la fel ca ei⁵⁷. Deși zvonuri despre întrunirile frecvente care avuseseră loc în pregătirea acestui demers îi ajunseseră la urechi, el nu participase niciodată personal, recunoscându-se prea sărman și needucat pentru a fi invitat la ele⁵⁸. Pe lângă bărbați, femeile au jucat un rol deloc neglijabil în toată această mobilizare. Potrivit aceluiași Avram Oprian, o femeie fusese cea care adusese în Deal vestea că sosise clipa declanșării acțiunii plănuită, înainte ca judele Maniu să îi dezvăluie misiunea încredințată. De asemenea, primirea delegaților în Săliște s-a făcut la casa unei anume Stana, în absența bărbatului ei, detalii onomastice și de biografie care sugerează că ar fi putut fi vorba despre soția exilatului Nicolae Oprea, ceea ce accentuează o dată în plus importanța rețelelor care au contribuit la construirea revoltei⁵⁹. În orice caz, convocarea lansată de jude, care i-a dat și o sumă de bani de cheltuială, a funcționat ca un ordin asupra lui Avram Oprian, acesta pornind de îndată la drum, în ciuda înserării care se lăsa și a celor 72 de ani pe care declara că îi împlinise. El și-a găsit destul de repede un

⁵⁵ A. Bunea, *op. cit.*, p. 63–64; S. Dragomir, *op. cit.*, vol. I, p. 277. O traducere latină a ei, MOL, B 2, nr. 94¼/1752, p. 378.

⁵⁶ A. Bunea, *op. cit.*, p. 64 și nota 2.

⁵⁷ MOL, B 2, nr. 94¼/1752, p. 358.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 357, 360. Pentru identitatea de nume, vezi S. Dragomir, *op. cit.*, vol. I, p. 258.

tovarăș de călătorie, în persoana lui Ion Crăciun din Cărpiniș, pe care îl cunoștea dinainte și despre care aflate că urma să meargă la Sibiu punând o simplă întrebare în satul acela, dovadă că informațiile despre adunare deveniseră la acel moment de domeniul public⁶⁰. Pe de altă parte, scopurile întrunirii par să fi rămas mai puțin limpezi pentru unii dintre cei prezenți. Analfabet, Avram Oprian nu știa să spună cu exactitate ce conținea petiția pe care fusese ales să o prezinte, astfel că doar din spusele mulțimii cunoștea că ea fusese compusă de preotul Vasile din Săliște și că era destinată guvernatorului Haller. Tot din auzite mai știa că nemulțumirile priveau persoana episcopului Aron și că umbla zvonul că urma să vină în locul lui un episcop ortodox sârb⁶¹.

La rândul său, Dumitru Voinic din Poiana a mărturisit că primise dispoziția de a pleca la Sibiu din partea judeului și a doi bătrâni ai satului, urmând să îl însoțească pe Bucur Nicoară, consăteanul lui, care era cel care știa ce trebuia făcut acolo. Dacă existaseră și alte adunări premergătoare venirii în capitala principatului, el, în orice caz, nu fusese chemat să ia parte la ele⁶². Întrebat despre felul în care s-a deplasat, Dumitru Voinic oferea un răspuns care atestă mai clar caracterul conspirativ al întregului demers. La fel ca Avram Oprian, și el pornise tot pe înserat, se oprise în Galeș, iar de acolo își continuase drumul într-un grup mai mare către Săliște în ziua următoare, dar abia la lăsarea întinericului. Cum au ajuns, în miez de noapte, au tras direct la casa popii Vasile, unde au găsit o mulțime adunată, care discuta pe marginea petiției care urma să îi fie adresată guvernatorului ardelean. Același preot a așternut textul pe hârtie, iar apoi a citit-o în auzul tuturor, dar martorul nu își mai amintea conținutul exact, știa doar că era negată autoritatea spirituală a episcopului unit și că fusese menționat un oarecare episcop sârb. Tot atunci se citise și o scrisoare venită din Banat, a cărei descriere seamănă izbitor cu manifestul mitropolitului Nenadović, iar printre cele câteva nume citate ca sprijinitori ai acțiunii lor fusese și cel al lui Nicolae Oprea⁶³, două indicii concludente ale surselor de la care și-au tras inspirația organizatorii protestului.

Eșecul înregistrat la Sibiu nu i-a descurajat pe ortodocșii ardeleni, mai ales că arestările decise de guvernator nu reușiseră să decapiteze mișcarea contestatară. În ciuda măsurilor mai stricte de control instituite în satele din sudul principatului începând din martie 1752⁶⁴, câțiva emisari, între care preotul Ioan din Galeș, care își va câștiga celebritatea în cursul confruntărilor religioase din anii următori, au scăpat supravegherii și s-au deplasat în Banat, unde au intrat în contact cu Nicolae Oprea și cu un alt conațional, preotul Moise Măcinic din Sibiel. Reputați pentru experiența lor combativă, celor doi le-a fost încredințată spre a fi prezentată la curtea imperială o petiție transpusă în germană, prin care credincioșii neuniți solicitau

⁶⁰ MOL, B 2, nr. 94¹/₄/1752, p. 356, 361–363.

⁶¹ *Ibidem*, p. 366–367.

⁶² *Ibidem*, p. 398.

⁶³ *Ibidem*, p. 399–401.

⁶⁴ A. Bunea, *op. cit.*, p. 65–66 și nota 1.

acordarea libertății de cult și numirea unui episcop propriu, supus scaunului mitropolitan de la Sremski Karlovci, ori, în caz contrar, permisiunea de a migra în state mai favorabile religiei lor⁶⁵. Purtătorii ei aveau să fie de această dată arestați la Viena, îndată după înfățișarea doleanțelor românești, cu prilejul unor audiențe acordate de împărăteasa Maria Tereza și cancelarul Kaunitz, și urmau să își petreacă restul zilelor închiși în temnița de la Kufstein⁶⁶.

Deși interogatoriul la care au fost supuși nu a scos la iveală detalii semnificative despre preliminariile memoriului și alcătuirea acestei noi delegații, totuși suma plătită lui Nicolae Oprea pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie – cinci ducați de aur, echivalentul salariului anual al unui servitor călare ori prețul a 15–20 de oi⁶⁷ – trădează efortul comun al satelor românești care a stat la baza colectării banilor, cu toate implicațiile organizatorice care pot fi deduse de aici. Întrebat dacă știa de ce pașapoarte se folosiseră deputații ardeleni pentru a ajunge la el în Banat, același Oprea răspundea că își imaginase că cei care îl căutaseră trebuiau să se fi aflat în posesia unor pașapoarte valabile, din moment ce era interzis să ieși din Transilvania pe căi nelegale. Precizarea lui suplimentară, că aceștia veniseră însoțind turmele de oi aduse la pășunat în câmpiile bănațene, oferă cheia pentru înțelegerea pretextului fals sub care se strecuraseră cei în cauză, cu atât mai credibil dată fiind originea lor din satele Mărginimii Sibiului⁶⁸. De un subterfugiu identic se folosiseră, de altminteri, și delegații la curte, Nicolae Oprea și Moise Măcinic, care obținuseră pașaportul pentru a călători la Szegeed și de acolo mai departe, către Buda, în calitate de păstori, însoțindu-i, probabil, cu această identitate de împrumut, pe cei doi proprietari autentici de turme de oi originari din Hunedoara care apăreau menționați alături de ei⁶⁹.

Întemnițarea lor marchează, într-un fel, finalul a ceea ce putem numi perioada „memorandistă” a protestelor ortodoxe din Transilvania. La capătul a aproape patru ani de petiții îndreptate către curte și către administrația provincială, refuzul Habsburgilor de a accepta dialogul inițiat din direcția satelor ardeleni și reprimarea brutală a încercărilor românilor de a se folosi de acest canal de comunicare politică a impus o nouă schimbare de strategie. Chiar dacă memoriile scrise nu au încetat să facă parte din arsenalul luptei pentru libertatea religioasă, ele au vizat după această dată obiective punctuale, cum era eliberarea celor reținuți, sau au evitat complet să se mai adreseze autorităților imperiale, găsind în schimb patroni în afara cercurilor de putere ale monarhiei, la Sremski Karlovci și la Moscova. După câțiva ani de acalmie, s-a revenit treptat la ocuparea violentă a bisericilor și la expulzarea

⁶⁵ MOL, B 2, nr. 312/1752, p. 495–496.

⁶⁶ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 249–250.

⁶⁷ MOL, B 2, nr. 312/1752, p. 497. Pentru valoarea banilor în epocă, vezi limitația editată de József Koncz, *Az 1744. évi Erdélyi árszabás*, în „Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle”, 2, 1895, p. 186–195.

⁶⁸ MOL, B 2, nr. 312/1752, p. 497.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 498–499, 503–504.

preoților uniți, ca forme locale de rezolvare a conflictului, în absența întrezăririi oricărei soluții globale.

Adunările publice convocate în a doua jumătate a deceniului al șaselea și mai ales la sfârșitul lui și începutul celui următor, la îndemnul sau sub influența lui Sofronie din Cioara, au făcut obiectul unor analize atente din partea istoricilor în ultima perioadă. Deși o serie de elemente s-au păstrat neschimbate față de epoca anterioară, finalitatea lor s-a modificat radical. Intrarea într-un timp al acțiunii a transformat natura acestor întruniri, care au devenit cadrul propagandei dirijate de agitatori din afara comunităților participante, chemate să se revolte împotriva unirii cu Roma, fără a mai lăsa loc dezbaterii și inițiativelor pornite din interior. Așa cum s-a observat, extinderea geografică a adunărilor în preajma anului 1760 desenează o hartă a contagiunii disidenței religioase, cu fixarea unor capete de pod în regiunile până atunci netulburate de la nord de Mureș și înaintarea graduală către zonele periferice ale diecezei transilvane⁷⁰. Cu toate acestea, ele au continuat să fie în majoritatea cazurilor rezultatul unei participări selective. O convocare lansată în vara anului 1758 de preotul Ioan din Vale, prin care făcea apel la satele din Țara Făgărașului să își trimită reprezentanți la sinodul care urma să aibă loc în Săliște, limita invitația la câte un preot și doi bătrâni din fiecare comunitate⁷¹. Doi ani mai târziu, în toiul revoltei conduse de Sofronie din Cioara, acesta îi chema pe românii ortodocși la Zlatna, pentru zilele de 30 și 31 iulie, de o manieră ordonată însă, fiecare sat trebuind să își trimită preotul sau cantorul, în absența celui dintâi, împreună cu doi sau trei mireni, selectați dintre cei mai pricepuți⁷². Similar proceda în comitatul Cluj și Ioan din Sadu, într-o circulară prin care anunța ținerea unui sobor la Frata, pe 17 iulie, unde erau așteptați câte șase delegați din fiecare sat pentru a-și exprima atașamentul față de dreapta credință⁷³. La fel par să fi stat lucrurile și în cele câteva situații mai bine cunoscute din teritoriile nordice ale eparhiei, deși emisarii lui Sofronie exploataseră aici cu abilitate și zilele de târg, mult mai populate, pentru a-și răspândi mesajele⁷⁴. Era conștientizată, așadar, nevoia de personaje credibile și cu autoritate în comunitățile de origine pentru a difuza îndemnurile și pentru a incita mulțimile. Chiar dacă apelurile scrise care au circulat sugerează că organizatorii acestora au devenit mai îndrăzneți pe măsura curgerii timpului, astfel că adunările au abandonat aura conspirativă care le

⁷⁰ O. Ghitta, *op. cit.*, p. 302–330; G.-M. Miron, *Biserica din comitatul Cluj*, p. 74–93; eadem, *Viață parohială și diversitate confesională*, p. 88–97.

⁷¹ MOL, A 108, 52 db., 96 cs., f. 14r.

⁷² S. Dragomir, *op. cit.*, vol. I, p. 547.

⁷³ *Ibidem*, p. 545–546.

⁷⁴ O anchetă ordonată la Craidorolț, în decembrie 1760, arătase că, din partea târgului amintit, participaseră la adunarea desfășurată anterior la Santău cei patru curatori ai bisericii, O. Ghitta, *op. cit.*, p. 305; pentru reuniunea convocată la Corni, în martie 1761, viceprotopopul Gavrilă Papp solicita fiecărui sat trimiterea unei delegații formate din șapte laici, *ibidem*, p. 314. Vezi și cazurile analizate de G.-M. Miron, *Biserica din comitatul Cluj*, p. 75–77.

caracterizase la începutul deceniului precedent, totuși autoritățile au continuat să fie luate prin surprindere de succesul reuniunilor. Relatările lor se referă aproape întotdeauna *post factum* la evenimente și înregistrează consecințele dramatice pentru Biserica Unită, fără a menționa decât cu rare excepții ocaziile în care să se fi reușit blocarea din vreme a vreunei astfel de întruniri publice⁷⁵.

CONSIDERAȚII FINALE

La capătul prezentului demers se conturează cu mai multă claritate un tipar al acțiunilor revendicative ortodoxe din Transilvania la mijlocul secolului al XVIII-lea, având ca axe principale manipularea zvonurilor pentru mobilizarea mulțimilor, existența unor centre locale ale disidenței și a unor rețele de agitatori relativ stabile în timp, precum și profilarea unei ierarhii generate de accesul diferențiat la informație al participanților din prima linie. Succesul masiv al propagandei anti-catolice gestionate de ierarhia ortodoxă sârbă a stat în legătură cu șocul provocat de dezvăluirea semnificației reale a unirii religioase în interpretarea lui Visarion Sarai și a continuatorilor săi. În acele comunități care au intrat în contact cu discursul lor, pierderea de credibilitate a Bisericii Unite a fost imediată, iar monopolul deținut până la acel moment de clerul greco-catolic a fost înlocuit de căutarea unor alternative. Revolta spontană a credincioșilor împotriva parohului lor, caracteristică mijlocului deceniului al cincilea, a fost substituită de la finele anilor 1740 de proteste organizate pe scară largă, care i-au adunat sub același stindard pe ortodocșii din localitățile din sudul Transilvaniei.

Zvonurile, diversele întruniri, marșurile, demonstrațiile și petițiile adresate elitelor politice ale monarhiei Habsburgilor au reprezentat tot atâtea elemente prin care s-a manifestat capacitatea de acțiune a ortodocșilor din Transilvania. Transmise oral, călătorind la adăpostul întunericului și pe drumuri ocolite ori folosind mesageri secreți, informațiile și oamenii au scăpat controlului statului, ale cărui autorități au fost derutate de amploarea rezistenței. Împreună, ele relevă o cultură a protestului nu mai puțin complexă decât în alte spații europene, fondată însă pe elementele organizaționale specifice unei lumi rurale, slab alfabetizate. Personajele cheie, așa cum a reieșit în numeroase ocazii, au fost tocmai acelea care au permis trecerea de la scriere la oralitate, care au mediat între text – fie el citit sau doar invocat – și mulțimile participante la revoltă. Studiile viitoare vor putea preciza mai exact structurile sociale pe care s-a sprijinit extinderea opoziției religioase, astfel încât sondarea strategiilor mobilizatoare și a formelor participării politice să coboare analiza de la nivelul liderilor protestelor către cel al disidenței afirmate în epocă în fiecare dintre satele Transilvaniei.

⁷⁵ Pentru circulația acestor convocări și strategiile adoptate de cei care le lansau, vezi O. Ghitta, *op. cit.*, p. 312–317, 323–324. De altfel, în Sătmăr, comitele Károlyi a fost ceva mai eficient decât colegii săi ardeleni, reținându-i pe instigatorii care se pregăteau să deschidă lucrările unui sinod ortodox la Craiovorolț, *ibidem*, p. 328.

HOW TO START A REVOLT IN THE EIGHTEENTH CENTURY: ACTIVISM,
PUBLIC MEETINGS AND PROPAGANDA IN THE ORTHODOX
COMMUNITIES IN TRANSYLVANIA (1740–1760)

Abstract

The decades in the mid-eighteenth century have been a time of violent conflict among the Romanians in Transylvania because of the diverging confessional options that had split them in two opposing camps one generation earlier. The followers of Byzantine orthodoxy took up a struggle in defense of their freedom of religion, as they refused to accept ecclesiastical union with Rome preached by church and state officials. The protest movement, which began with some minor incidents in 1744, grew rapidly over the following decade and a half, despite the efforts made by the Habsburg authorities to suppress all the voices in the opposition. In the years leading up to its climax, in 1761, the religious revolt gained the support of most Romanians in the province, while it refined its leadership and put together more coherent claims. Overwhelmed by the resistance of its subjects, Vienna eventually surrendered to their requests, granting the Orthodox in Transylvania limited toleration and reinstating a distinct bishop for the community.

The history of these disputes has made the object of particular research interest over the last century, but the focus has mainly been on the chronology of the events and on the direct consequences on the religious membership of those involved. Part of a larger project aimed at reassessing the Orthodox protest movement from a socio-political perspective, my article studies the mechanisms behind the spread of dissent. The investigations conducted by the Habsburg administration against those accused of inciting religious opposition provide historians with fundamental data on the militant practices used to encourage resistance. From the conventicles assembled at night fall to the marches that involved hundreds of participants in midday and from the agitators who traveled the villages disseminating rumors to the letters through which more distant addressees were urged to take up direct action, the records touch on the whole range of elements that made an early modern culture of protest, ready to be recovered and analyzed. This culture of protest was no less complex than in other European countries, but was based on the organizational elements specific to a rural, poorly literate population. The key players in these protests were precisely those who enabled the shift from written documents to oral knowledge, who mediated between the text – whether real or fictional – and the crowds participating in the revolt.

Keywords: religious dissent; protest movement; early modern public; rumors; clandestine rallies; Eastern Orthodox Church; Transylvania; Habsburg Monarchy

FAMILIE: CĂSĂTORII ȘI NAȘTERI

„ÎMPREUNĂ CU MAȘTIHA NOASTRĂ”: FAMILIILE RECOMPUSE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE (SECOLUL AL XVIII-LEA)

CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU*

Biserica Ortodoxă din Principatele Dunărene accepta și tolera atât recăsătoria, cât și divorțul. Prima căsătorie se oficia cu fast și cu urmărirea unui șir de ritualuri menite a binecuvânta noul cuplu și a introduce mireasa în familia soțului. La a doua căsătorie, fastul se mai diminua, ritualurile nu mai aveau în centru mireasa-fecioară, iar mirii trebuie să fi trecut prin penitență și să fi câștigat bunăvoința preotului pentru a primi binecuvântarea. A treia căsătorie părea și mai greu de imaginat, festinul nupțial aproape că lipsea, nunta fiind redusă la ceremonia religioasă¹. A patra căsătorie se oficia cât mai departe de privirile curioșilor și la adăpostul secretului. Biserica Ortodoxă interzicea cea de-a patra căsătorie, judecând-o ca fiind „fără de lege și fără de pravilă”². Din acest șir de recăsătorii rezultau un număr important de proenituri, legate prin diferite afinități de sânge sau artificiale. O privire în *Genealogia Cantacuzinilor*, istoria neamului Cantacuzino, scrisă de Mihai Cantacuzino la 1787, dădea seama despre această încrângătură de părinți vitregi, frați vitregi, copii cu un părinte comun care ajungeau la un moment dat într-o rezidență comună. Om politic important, Mihai Cantacuzino (1723–1790) scrie despre sine și familia sa, oprindu-se atent asupra altor familii nobiliare care s-au înrudit la un moment dat cu Cantacuzinii³.

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; cvintilaghitulescu@gmail.com.

¹ Biserica Ortodoxă din Țara Românească și Moldova acceptă a doua căsătorie după doi ani de penitență, iar a treia căsătorie după cinci ani de penitență. Pentru legislație vezi *Îndreptarea legii* (1652), București, 1962, glava p. 205–206, 824, 825; *Cartea românească de învățătură* (1646), București, 1961, p. 108–116.

² Aceasta era sentința dată în cazul Ilincăi din București, măritată a patra oară. Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), Fond Manuscrise, MS 139, f. 233v, 20 februarie 1742. Arhivele judiciare păstrează documente cu a patra căsătorie, oficiată, cel mai adesea, sub argumentul văduviei succesive. La 7 iulie 1781, Zamfira își denunța soțul că se afla la a patra căsătorie. Ancheta declanșată de tribunalul ecleziastic reconstitua cu minuțiozitate cele trei căsătorii anterioare. Tribunalul ecleziastic desfacea cea de-a patra căsătorie și pedepsea cu caterisirea pe preotul care o oficiase fără să se informeze. Biblioteca Academiei Române (în continuare: BAR), Fond Manuscrise, MS 637, f. 61. Pentru comparație vezi și cazurile judecate de Biserica Ortodoxă Rusă, care interzicea, la rândul ei, a patra căsătorie. Vezi Gregory Freeze, *Bringing Order to the Russian Family: Marriage and Divorce in Imperial Russia, 1760–1860*, în „The Journal of Modern History”, 62, 1990, 4, p. 724–725.

³ Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. Nicolae Iorga, București, 1902.

Studiul nostru își propune să examineze relațiile din interiorul familiilor reconstituite. Analiza se întemeiază în mare parte pe surse inedite. Din acest motiv, ne-ar fi greu (în această etapă a cercetării) să furnizăm statistici pentru a aprecia dimensiunea fenomenului. Mai trebuie adăugat că nu există, până în acest moment, nicio cercetare în această direcție care să ne ajute în evaluarea fenomenului sau în analiza impactului remariajului asupra conviețuirii comune. Istoriografia română a neglijat acest subiect⁴, deși de aproape două decenii relațiile dintre frați și surori⁵, dintre frații vitregi au revenit în centrul cercetărilor internaționale dedicate istoriei familiei⁶.

Întrebările noastre se vor îndrepta asupra manierei în care membrii unei familii reconstituite reușesc (sau nu) să supraviețuiască tensiunilor interne, încercând să observăm faptele, acțiunile, cuvintele care duc la conflict. De asemenea, ne vom strădui să detașăm imaginea mamelor vitrege, a taților vitregi, a fraților și surorilor vitrege, pentru a oferi câteva ipoteze cu privire la experiențele cotidiene. Care este statutul mamei vitrege în interiorul unui menaj reconstituit? Dar statutul tatălui vitreg? Își extinde el puterea părintească și asupra copiilor vitregi? De ce drepturi se bucurau copiii din aceste familii reconstituite? Ce tip de relații dezvoltau între ei?

FAMILIILE RECONPUSE DE-A LUNGUL SURSELOR

Pentru Țara Românească și Moldova, sursele sunt destul de diverse: testamente, foi de zestre, catagrafii de avere după deces, arhive judiciare care înregistrează conflictele familiale. Toate aceste documente private sau judiciare trec prin cancelaria ecleziastică. Bisericele Ortodoxe din Valahia și Moldova ocupă un loc major în societatea românească, având controlul asupra familiei și moravurilor. Multe dintre conflictele familiale ajungeau la curțile de judecată care funcționau pe lângă Mitropoliile din București și Iași, în timp ce testamentele, foile de zestre sau cataografiile de avere erau redactate de către preoți, întărite de către mitropoliți și păstrate în condicile bisericesti sau mănăstirești.

Scrierile individuale sau „ego-documentele” sunt destul de rare și aproape inexistente pentru secolul al XVIII-lea⁷. Registrele parohiale se află în aceeași situație, fiind o practică târzie demarată abia din 1831, prin obligația instituită de Regulamentele organice de a se ține condici de către preoții parohiali care să

⁴ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Aimer son frère, haïr sa sœur: sentiments et patrimoine dans la société roumaine (1700–1830)*, în „Revue des études sud-est européennes”, LI, 2013, 1–4, p. 211–220.

⁵ *Frères et sœurs du Moyen Âge à nos jours / Brothers and Sisters from the Middle Ages to the Present*, ed. Fabrice Boudjaaba, Christine Dousset, Sylvie Mouysset, Berlin, 2016; Giulia Calvi, Carolina Blutrach-Jelin, *Sibling Relations in Family History: Conflicts, Co-operation and Gender Roles in the Sixteenth to Nineteenth Centuries. An Introduction*, în „European Review of History”, 17, 2010, 5, p. 695–704.

⁶ Vezi recent apăruta colecție de studii *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*, ed. Lyndan Warner, London, New York, 2018.

⁷ Vezi în acest sens Gabriella Erdélyi, *Stepfamily Relations in Autobiographical Writings from Seventeenth-Century Hungary*, în *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*, ed. Lyndan Warner, p. 146–168.

înregistreze date cu privire la nașterea, căsătoria și moartea enoriașilor. Recensămintele populației sunt practici fiscale de secolul al XIX-lea, introduse odată cu ocuparea Moldovei și Valahiei de către armata rusă, în perioada 1806–1812, pentru a fi reluate sub o nouă ocupație rusă din anii 1828–1834⁸. În această situație, cercetarea noastră se bazează în mare parte pe arhivele judiciare și arhivele familiale care înregistrează atât litigiile din interiorul familiilor recompuse, cât și practicile de transmitere a patrimoniului (catagrafii de avere, testamente, foi de zestre) fără a conține neapărat un conflict.

FAMILIILE RECOMPUSE: MOD DE CONSTITUIRE

Văduvia și practicarea divorțului au drept efect reconstituirea unei familii în mai multe etape, astfel încât copiii din diverse relații ajung să conviețuiască. Roderick Phillips consideră că „moartea unuia dintre soți” constituie principalul factor în recăsătorirea și reconstituirea unor noi familii în Vest⁹. Același lucru este observat și de Lyndan Warner în introducerea la volumul despre *Stepfamilies in Europe*¹⁰. O cercetare atentă asupra surselor din veacul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea ne arată că familiile recompuse sunt o trăsătură importantă a societăților moldave și valahe. Multe dintre aceste familii recompuse sunt formate din bărbați și femei divorțați, în condițiile în care Biserica Ortodoxă (din Țara Românească și Moldova) acceptă și tolerează separarea cuplurilor, chiar dacă impun anumite restricții¹¹. După divorț, teoretic, ambii parteneri reintră pe piața matrimonială, în timp ce copiii lor îi urmează în funcție de aranjamentul elaborat de curtea de judecată. Rata mortalității în rândul femeilor tinere este un alt factor care contribuie la reconstituirea unei familii prin recăsătorirea bărbaților văduvi¹². Destrămarea familiei fie prin divorț, fie prin moartea unuia dintre parteneri are implicații emoționale, dar și economice. Fiecare membru al unui cuplu juca un

⁸ Recensământul din 1838 are rubricile cele mai detaliate cu privire la familie, menaj și corezidență. Dar nici acesta nu menționează înrudirea artificială. Vezi Bogdan Mateescu, *Compoziția familiei și a menajului în târgurile din Prahova și Săcuieni în recensământul general din 1838*, în *Orașe vechi, orașe noi în spațiul românesc. Societate, economie și civilizație urbană în prag de modernitate (sec. XVI – jumătatea sec. XIX)*, ed. Laurențiu Rădvan, Iași, 2014, p. 249–282.

⁹ Roderick Phillips, *Stepfamilies from a Historical Perspective*, în „Marriage & Family Review”, 26, 1997, 1–2, p. 7.

¹⁰ Moartea unuia dintre soți (și recăsătorirea persoanelor văduve) apare ca fiind principalul factor în constituirea familiilor recompuse în Europa de Vest. Vezi Lyndan Warner, *Introduction: Stepfamilies in the European Past*, în *Stepfamilies in Europe, 1400–1800*, ed. Lyndan Warner, p. 1–28.

¹¹ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Autour du divorce: disputes et réconciliations au tribunal (Valachie, 1750–1830)*, în „Annales de démographie historique”, 2009, 2, p. 77–99.

¹² De pildă, Pârvu Cantacuzino se căsătorește de trei ori ca urmare a morții premature a primelor două soții; în timp ce Safta Cantacuzino divorțează de primul soț, rămâne văduvă după a doua căsătorie și se mărită a treia oară cu „un om bătrân” și doar „pentru bogăție”, după cum notează ironic Mihai Cantacuzino. Safta rămâne iarăși văduvă după șase luni. M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 119, 324–325.

rol capital în economia familială. Istoricii au arătat cum moartea unuia dintre parteneri avea efecte dramatice asupra economiei familiei¹³. Bărbații și femeile, văduvi sau divorțați, invocau decizia de a constitui o nouă familie pentru a se reabilita din punct de vedere economic¹⁴. După citirea și analizarea acestor motivații, femeia părea să fie cea mai afectată atât de moartea soțului, care o lăsa fără sprijin economic și ajutor în administrarea patrimoniului, cât și de divorț, care o lăsa (cel mai adesea) fără zestre, risipită în timpul mariajului. Văduva săracă făcea pași repezi către recăsătorie, considerată un ajutor indispensabil în supraviețuirea economică¹⁵. Totuși, conform cutumei Bisericii Ortodoxe, o văduvă avea obligația de a păstra anul de doliu înainte de a purcede către o nouă căsătorie¹⁶. Presiunea familiei și aceea a comunității erau deseori citate printre argumentele care au convins o persoană văduvă să se recăsătorească¹⁷. Copiii încă minori se aflau, de asemenea, printre argumentele invocate de bărbații văduvi sau divorțați pentru recăsătorire¹⁸. Am enumerat mai sus câteva ipoteze cu privire la remariaj și la constituirea familiilor recompuse așa cum reies din analiza documentelor din arhivele judiciare. În absența unor statistici, nu putem oferi deocamdată o clasificare procentuală a acestor tendințe.

„MAȘTIHA NOASTRĂ”: O TERMINOLOGIE

„Împreună cu maștiha noastră, Anița, eu Ion și cu soru-mea Ioana, feciorii lui Vasile Grosul, vindem o bucată de loc în Iași.” Așa se scria la 2 iulie 1782 într-un document în care copiii vitregi apar alături de mama lor vitregă, în absența tatălui, probabil deja decedat¹⁹. La aceeași dată, tot în Iași, Ilinca, numită în document

¹³ R. Phillips, *op. cit.*, p. 8.

¹⁴ Vezi motivația Stancăi, care, fiind văduvă de cinci ani, cerea voie mitropolitului să se căsătorească pentru a scăpa de sărăcie. BAR, MS 634, f. 99r, 3 februarie 1767.

¹⁵ *Ibidem*, MS 644, f. 106v–108r, 24 aprilie 1802. Anna Bellavitis susține că bărbații văduvi se recăsătoreau mult mai repede decât femeile văduve. Vezi Anna Bellavitis, *Identité, mariage, mobilité sociale. Citoyennes et citoyens à Venise au XVIIIe siècle*, Rome, 2013, p. 209.

¹⁶ „Muiarea căreia-i va muri bărbatul, aceea nu este volnică să ia alt bărbat până nu va trece jalea 1 an”, scrie Pravila. Legea justifică necesitatea acestui an prin respectul datorat bărbatului mort, dar și pentru a se asigura că femeia văduvă nu era însărcinată. Legislația nu face nicio referire cu privire la situația soțului văduv. Vezi *Îndreptarea legii*, p. 264–265. În practică, se vede că văduvul care nu respecta anul de doliu era sancționat de către comunitate. Vezi documentul din 27 iulie 1736, în care un văduv este apostrofat că nu ar fi respectat anul de doliu, căsătorindu-se la câteva luni după moartea soției: „s-ar fi căzut, după cum ne poruncește Sfânta Pravilă, să jăluiască anul acel dă’ntâi dăplin ca pe o soție a lui”, scrie tatăl nemulțumit de graba fostului ginere. Vezi Alexandru Ștefulescu, *Gorjul istoric și pitoresc*, Târgu Jiu, 1937, p. 38.

¹⁷ Ilie văduv mărturisește că s-a căsătorit cu Nița văduvă din București sub presiunea și la recomandarea tovarășilor săi de negoț. ANIC, MS 140, f. 67v–68v.

¹⁸ Mușat săpunarul din București povestește că s-a însurat „de al doilea” cu Ilinca, având el deja copii din prima căsătorie, printre care și o „copilă de țâță”, care avea nevoie de grija și supravegherea unei „mame”. BAR, MS 637, f. 186v, 3 septembrie 1787.

¹⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. Ioan Caproșu, vol. VIII, Iași, 2006, p. 140–141.

„hiastră”, se alătura mamei vitrege la vânzarea unui petic de pământ²⁰. Documentele de proprietate consemnează o situație de fapt fără a intra în amănuntele unei familii recompuse. Am putea specula că sintagma „maștiha noastră” ar ascunde relații apropiate între mama vitregă și cei doi copii vitregi cu care va fi petrecut vreme îndelungată și de care se va fi fost legat sufletește. Dar toate acestea ar fi doar o ficțiune stârnită de apropierea unor cuvinte. În schimb, în literatura populară, mama vitregă era un personaj negativ. Ea era asemuită cu o „zgripturoică” în stare de orice pentru a-și susține și favoriza propriile odrasle în dauna celorlalți copii. În proverbe, distincția apărea destul de evident: bunătatea aparținea mamei, răutatea era de partea mamei vitrege. Copiii ajunși să aibă o mamă vitregă erau compătimiți de comunitate. „Ca o mamă vitregă” se spunea despre cineva care dovedea răutate sau „muma vitregă mai rea decât orice fiară rea”. Răutatea acestei mame vitrege se propaga asupra copiilor chiar și după moarte. O altă zicere din epocă recomanda celor care au fost crescuți de mame vitrege să ocolească chiar și mormântul acestora²¹. Aceeași imagine malefică îi era atribuită mamei vitrege prin intermediul poveștilor populare, care subliniau relațiile tensionate din interiorul familiilor recompuse. Dacă figura mamei vitrege apărea peste tot, figura tatălui vitreg abia de se întrevedea.

Terminologia completează tabloul negativ schițat de literatura populară. Adjectivul *vitreg* (lat. *vitricus*) se folosește pentru a desemna rudenie rezultată în urma unei recăsătorii: tată vitreg, mamă vitregă, frate vitreg, soră vitregă, copii vitregi. Termenul are însă și un sens figurativ destul de important: *vrăjmaș*, *ostil*, *dușmănos*, sens care ajunge să devină predominant astfel încât o relație de rudenie „vitregă” să fie conotată încă de la început drept „nefavorabilă”. Termenul *mașter*, utilizat pentru a-l desemna pe tatăl vitreg, trece prin aceleași prefaceri. El este folosit peiorativ pentru un bărbat „crud”. Femininul de la *mașter*, *mașteră*, desemnează mama vitregă, dar și acest termen este conotat negativ de poveștile populare. Maștera ajungea să se contopească cu vrăjitoarea și zgripturoaica cea rea²². Se adaugă termenul de *fiastru* (*hiastru*) (lat. *filiaster*), regăsit în documente atât în Moldova, cât și în Valahia. În sursele documentare, termenul *vitreg* era recurent și apărea cu precădere în arhivele judiciare atunci când tensiunea unui conflict evidențiază natura relațiilor de rudenie. În testamente sau în jalbele pentru divorț termenii folosiți erau, mai degrabă, neutri: „că sunt 14 ani de când s-au luat ei în căsătorie de-al doilea”²³, „soția mea ce-am luat-o de-al doilea”²⁴, „fiind eu văduvă, sunt doi ani și jumătate de când m-am luat în căsătorie cu Stoian iarăși văduv”²⁵, „tânăr fiind, am luat întru căsătorie o văduvă trecută, având ea și doi copii”²⁶.

²⁰ *Ibidem*, p. 280–281. Vezi și Vasile Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, București, 1966.

²¹ Iuliu Zanne, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, București, 1899, vol. IV, p. 471, 480, vol. VIII, p. 372.

²² Această imagine negativă se regăsește și în alte părți ale Europei. Vezi R. Phillips, *op. cit.*, p. 12.

²³ BAR, MS 640, f. 189v.

²⁴ *Ibidem*, MS 637, f. 186v.

²⁵ *Ibidem*, MS 644, f. 106v.

²⁶ ANIC, MS 140, f. 77r-v.

Am arătat mai sus că termenul de *vitreg* era conotat negativ de literatura din epocă. Vom încerca să aflăm cum sunt privite familiile recompuse în ansamblul lor, atât prin prisma discursurilor actorilor contemporani regăsite în arhivele judiciare, cât și cu ajutorul discursurilor oficiale ale Bisericilor Ortodoxe din Țara Românească și Moldova. Mihai Cantacuzino consemna cu naturalețe văduviile, divorțurile și recăsătoriile din neamul său, dar fără să insiste asupra detaliilor din viața de zi cu zi. Misiunea boierului era aceea de a oferi arborele genealogic al Cantacuzinilor, în care diferitele spițe colaborează spre propășirea neamului²⁷.

Totuși, analiza arhivelor relevă situații diverse, oglindind solidaritatea, ajutorul reciproc, iubirea, chiar dacă tensiunea părea a fi mult mai prezentă în interiorul familiilor recompuse. De altminteri, cultura populară propaga imaginea familiei vitrege bânuite de conflicte și tensiuni între părinți și copii, dar și între frații proveniți din diferitele căsătorii. În ceea ce urmează, vom încerca să grupăm, pe categorii, conflictele și tensiunile din interiorul familiilor recompuse, așa cum au fost ele regăsite în documentele de arhivă. Imaginea transmisă de aceste arhive nu reprezintă tabloul general, ci oferă doar o parte a poveștii, care nu poate fi ignorată. Vom observa că familia este un teritoriu de negociere în care regulile și cutumele se adaptează și se rescriu în permanență.

FAMILII RECOMPUSE

Lyndan Warner face o trecere în revistă a diferitelor situații din Europa, așa cum apar în legea scrisă și în practica cotidiană, cu privire la soarta copiilor, atunci când un văduv sau o văduvă vor să se recăsătorească²⁸. În Țara Românească și Moldova, legea stabilea obligația părinților de a fixa un tutore (*ispravnic*) care să se ocupe de copiii minori în cazul morții unuia dintre ei. Acest tutore avea în grijă copilul și parte din patrimoniul care i-ar fi revenit după vârsta de 14 ani în cazul băieților și 12 ani în cazul fetelor. Legea nu preciza dacă tutoratul se aplica în cazul remariajului sau intra în funcțiune doar în cazul văduviei unuia dintre părinți²⁹. La 1780, odată cu alcătuirea unui nou cod de legi, apăreau noi precizări și noi termeni pentru tutelă. *Epitropia* desemna instituția tutelei, iar *epitropul* se referea la tutore. *Epitropie* și *epitrop* pătrund în limba română pe filieră greacă și revin deseori în vocabularul juridic al secolului al XVIII-lea. *Epitropia* se instituia acolo „unde este moștenire”³⁰. Epitropii trebuiau să fie aleși din rândul rudelor cu sarcina clară de a se îngriji de averea copiilor orfani, averea pe care trebuiau să o administreze asigurând traiul zilnic al copiilor. Astfel, codul de legi specifică faptul că mama avea drept de *epitropie* (tutelă) asupra copiilor minori atâta timp cât păstra văduvia și nu avea

²⁷ M. Cantacuzino, *op. cit.*

²⁸ Lyndan Warner, *Stepfamilies in Early Modern Europe: Paths of Historical Inquiry*, în „History Compass”, 14, 2016, 10, p. 481–483.

²⁹ *Îndreptarea legii*, p. 278. Vezi Maria Magdalena Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*, în „Arhiva genealogică”, IV, 1997, nr. 1–2, p. 84–85.

³⁰ *Pravilniceasca condică (1780)*, București, 1953, p. 108.

copii dintr-o altă căsătorie. Ea asuma administrarea întregii averi rămase de pe urma defunctului ei soț, în numele copiilor minori³¹. Văduva avea obligația de a alcătui inventare (în dublu exemplar) în care să fie catalogată averea defunctului soț; inventarele se depuneau la Mitropolie astfel încât, la majorat, copiii, moștenitorii de drept, să poată primi averea tatălui. Administrarea patrimoniului, în numele copiilor, presupunea, de asemenea, păstrarea unor evidențe contabile scrise³². Codul de legi menționa și faptul că deși „pravila îndepărta pe muieri a nu fi epitroape”, acest drept era totuși acordat mamelor³³. Această formă de tutelă are în primul rând o componentă economică: protejarea averii părinților decedați și conservarea ei pentru a sluji creșterii și căsătoririi copiilor moștenitori³⁴. Capitolul de lege nu face nicio referire la punerea sub tutelă a copiilor minori, rămași orfani după moartea unuia dintre părinți. Vom arăta mai jos – cu ajutorul cazurilor studiate – că această formă legală de tutelă nu îndepărtează părinții supraviețuitori de copiii lor. O altă prevedere a Pravilei statua că tatăl vitreg era (și trebuia să se comporte ca) un tată adevărat pentru copiii celei de a doua soții³⁵. Această prevedere, precum și anchetele etnografice de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor au dus la ipoteza că, prin remariaj, copiii vitregi se integrau în noul cămin, fiind parte cu drepturi egale a familiei compozite³⁶. Analiza documentelor ne îndreaptă către nuanțarea acestei ipoteze. În plus, se pare că aceste legi erau mai puțin urmate în practica cotidiană; părinții și familiile se adaptau în funcție de interese și nevoi imediate. Nu este o situație specifică țărilor române, iar Lyndan Warner arată cum multe dintre legile Europei de Vest sunt ignorate de către familiile recompuse, fie prin necunoaștere, fie printr-o adaptare a acestor legi la interesele lor imediate³⁷.

Copiii își urmau mama (văduvă sau divorțată) în noul cămin, împărțind același acoperiș cu tatăl vitreg. Mama primea drepturi depline asupra creșterii și educării copiilor. Ea își pierdea aceste drepturi doar în cazul unui divorț pentru adulter și numai dacă tatăl copiilor cerea în mod expres îndepărtarea de copii. „Las toată casa și copiii acestor boieri epitropi din neamul meu”, scrie la 9 aprilie 1793 stolnicul Răducan Filipescu în diata sa. Doi unchi și un frate alcătuiau epitropia

³¹ *Ibidem*. Îndepărtarea mamei de la tutelarea propriilor copii trebuia motivată foarte temeinic.

³² *Ibidem*. Prevederea este una generală, aplicabilă oricărei persoane care ar fi preluat tutela copiilor minori. La 1803, Maria Bărbătescu, rămasă văduvă și aflată pe patul de moarte, încredința tutela fiului ei minor unui frate vitreg. Catastifele păstrate arată scrupulozitatea cu care acest frate vitreg și-a îndeplinit misiunea. Vezi Ștefan Grecianu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. II, București, 1911, p. 60–97.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Acest lucru reiese și din documentul de organizare a Epitropiei cu atribuțiile economice și administrative în diferite alte domenii (spitale, oraș etc.).

³⁵ *Pravila ritorului Lucaci (1581)*, București, 1971, p. 167.

³⁶ Andrei Rădulescu, *Organizarea tutelei minorilor în dreptul românesc*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. a III-a, 24, 1941–1942, p. 119–341; M.M. Székely, *op. cit.*, p. 107.

³⁷ Lyndan Warner, *Stepfamilies in Early Modern Europe*, p. 481–482.

celor patru copii minori ai boierului Filipescu. Mama, Maria Văcărescu, era îndepărtată din casă și de lângă copii din cauza comportamentului „desfrânat”, zestrea ei fiind confiscată. Maria Văcărescu se comportase ca o „mamă crudă”³⁸, abandonându-și copiii și furând din avutul lor pentru un amor pasager³⁹.

Cazurile de divorț se terminau întotdeauna cu o sentință în care soarta copiilor era clar precizată: ce părinte urmau, cine s-ar fi ocupat de creșterea, educarea, înzestrarea și căsătorirea lor⁴⁰. Această precizare era una generală și imediată fără a intra în particularitatea unei noi recăsătoriri. În cazul unei recăsătorii, urma acestor prevederi se pierdea și apare rareori menționată în cadrul altor procese.

La rândul lor, practicile testamentare ne ajută să observăm cum gândesc părinții viitorul copiilor lor minori în cazul unei morți subite. Tații preferau să își pună copiii sub protecția mamei lor în favoarea căreia testau întreaga avere și pe care o numeau *epitropă*. Este o practică majoritară și rareori se condiționa epitropia asupra bunurilor (nu și a copiilor) prin păstrarea văduviei. Se întâmplă însă și situații în care tatăl testator considera că soția supraviețuitoare trebuia ajutată în administrarea averii fie de către fratele său (adică de cumnatul ei), fie de un grup de alte rude (bunici, unchi, rareori prieteni apropiați) care alcătuiau epitropia. Același lucru poate fi observat și în rândul femeilor testatoare: ele testau averea în favoarea soțului și a copiilor majori sau minori, cu o singură observație notabilă: soția testatoare nu cerea constituirea unei epitropii nici asupra averii, nici asupra copiilor dacă soțul se afla încă în viață.

O preocupare instituțională cu privire la soarta copiilor orfani se înregistra târziu, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea⁴¹. Într-un amplu proiect de reformă instituțională, domnul fanariot Alexandru Ipsilanti (1774–1782) înființa Epitropia Obștească (1775) și Orfanotopia. În cadrul Epitropiei Obștești funcționa un departament special care se ocupa de „tutela orfanilor (cu rude) și administrarea averii lor”⁴².

³⁸ Termenul este deja consacrat de studiile Giuliei Calvi și ale Christianei Klapisch-Zuber. Vezi Giulia Calvi, ‘Cruel’ and ‘Nurturing’ Mothers. *The Construction of Motherhood in Tuscany (1500–1800)*, în „L’Homme”, 17, 2006, 1, p. 75–92; Christiane Klapisch-Zuber, *La «mère cruelle». Maternité, veuvage et dot dans la Florence des XIVe–XVe siècles*, în „Annales”, 38, 1983, 5, p. 1097–1109. Soțul scria în testamentul său că mama „și-a năpăstuit copiii”, abandonându-i „fără milă”.

³⁹ În timpul războiului ruso-austro-turc (1787–1792), Maria Filipescu (născută Văcărescu) își părăsise casa, soțul și copiii pentru o aventură cu un ofițer austriac. Maria Filipescu contesta această decizie testamentară, câteva luni mai târziu, cerând nu epitropia copiilor, ci zestrea adusă în casă sub argumentul că soțul i-a iertat comportamentul și moartea acestuia a prins-o în căminul conjugal. Un tribunal mixt, format din mitropolit și câțiva boieri ai divanului, hotărâ ca Maria Filipescu să primească „rodul” acestei zestre pentru a se întreține. Zestrea urma a fi împărțită copiilor. ANIC, Fond Manuscrise, MS 143, f. 139–141.

⁴⁰ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, 2011, p. 22–104.

⁴¹ Pentru o perspectivă comparativă a se vedea Sylvie Perrier, *The Blended Family in Ancien Régime France: A Dynamic Family Form*, în „The History of the Family”, 3, 1998, 4, p. 459–471.

⁴² V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. VII, București, 1894, p. 61. Fiind doar un departament în cadrul unei instituții care se ocupa de multe alte spețe administrative, Epitropia Orfanilor nu are o arhivă proprie. Multe dintre documentele departamentului se regăsesc în arhivele departamentelor de judecată și au fost incluse în această analiză.

Numeroasele dispute din jurul tutelei, înregistrate mai ales în rândul boierimii, vor duce la înființarea Epitropiei Evghenișilor Orfani (1824). Instituții de sine stătătoare vor fi organizate abia la 1831, sub numele de Obșteasca Epitropie (câte una pentru fiecare principat); acestea inventariau situația tuturor minorilor orfani cu rude de pe întreg teritoriul Valahiei și Moldovei. Activitatea acestor instituții nu a fost cercetată pentru secolul al XVIII-lea⁴³; ea este doar parțial cunoscută pentru începutul secolului al XIX-lea⁴⁴.

FAMILIILE RECOMPUSE ÎN VIAȚA DE ZI CU ZI

În partea a doua a acestui studiu vom încerca să analizăm cazurile furnizate de arhivele familiale și judiciare care se referă la familiile recompuse. Ele sunt relevante pentru constituirea unor ipoteze de lucru deoarece analiza unui litigiu subliniază relația dintre norme și cutume în definirea relațiilor de rudenie artificiale. În plus, arhivele judiciare scot în evidență ceea ce este îndeobște cunoscut drept *obiceiul pământului*. Cutuma nu a fost niciodată consemnată în scris. Doar invocarea ei în cadrul acestor procese ne ajută să înțelegem nu numai cum funcționau familiile recompuse, ci și conținutul cutumelor care le structurau⁴⁵.

Tensiunile din interiorul familiilor recompuse apăreau deseori printre motivele conflictelor familiale. Ele erau invocate în jalbele pentru divorț, arătând natura relațiilor din interiorul familiilor. Acomodarea părea destul de dificilă, iar pragul de toleranță era mai ușor de trecut în cazul familiilor recompuse decât în cazul unei familii normale. De pildă, Iana din mahalaua Flămânda, București, se revolta atunci când cei cinci copii vitregi cereau ca sora lor vitregă (fiica Ianei dintr-o căsătorie anterioară) să participe „la lucrul al viii, al casii și la secere”. Iana, „văduvă de doi bărbați”, se mărita a treia oară cu Ghionea văduv. Ea avea o fiică din prima căsătorie, el avea „3 fete și doi feciori”. După opt ani de conviețuire, Iana înainta jalbă la Mitropolia din București, plângându-se de comportamentul unuia dintre fiii vitregi: „Manea, fiul bărbatului meu, este om rău și de aceea nu este trai în casa noastră.” Asmuțiți de acest Manea, ceilalți frați și surori vitregi, avându-l de partea lor pe tată, o agresau atât pe mama vitregă, cât și pe sora lor vitregă. Motivul neînțelegerilor se învârtea în jurul împărțirii sarcinilor domestice. Părțile, ajunse în

⁴³ Ligia Livadă-Cadeschi, *De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea*, București, 2001, p. 214–216.

⁴⁴ Nicoleta Roman, *Orfanii evgheniști ai familiei Oteteleşanu în Valahia primei jumătăți a veacului al XIX-lea*, în Mihail Dim. Sturdza. *Omăgiu la 80 de ani*, ed. Mircea Ciubotariu, Lucian-Valeriu Lefter, Iași, 2014, p. 877–918; *Orphans and Abandoned Children in European History Sixteenth to Twentieth Centuries*, ed. Nicoleta Roman, Abingdon, Oxon, New York, 2017.

⁴⁵ Raportul dintre legea scrisă și obiceiul pământului nu a fost niciodată clar fixat. Vezi în acest sens C.A. Spulber, *Basiliques et coutume roumaine*, în „Académie roumaine. Bulletin de la Section historique”, XXVI, 1945, 1, p. 54–137; Valentin Al. Georgescu, *La place de la coutume dans le droit des états féodaux roumains de la Valachie et de la Moldavie jusqu'au milieu du XVIIe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, VI, 1967, 4, p. 553–583.

fața tribunalului ecleziastic, acceptau un compromis: mama se angaja să își trimită fiica „la un lucru de pliveală al viii, la grădină la pliveală și la lucru casii”, în timp ce tatăl vitreg promitea că va încerca să fie un tată bun și imparțial⁴⁶. Împărțirea treburilor domestice era un subiect comun de dezbateră în orice familie, munca copiilor contribuind la supraviețuirea menajului. Totuși, apelul la o terță persoană în negocierea sarcinilor domestice se făcea rareori pentru că autoritatea tatălui nu era pusă la îndoială sau contestată așa cum se întâmpla în cazul familiilor recompuse. Din alte cazuri putem observa că părinții vitregi erau uneori acuzați, de cele mai multe ori bănuți, că erau mult mai apropiați de copiii lor biologici, oferindu-le întreaga grijă și atenție⁴⁷.

Natura relațiilor dintre frații vitregi, frații cu un părinte comun, frații trăind în aceeași rezidență fără nicio legătură de sânge era diferită, trecând prin tensiuni, iubiri incestuoase sau ajutor reciproc. Gheorghe și Maria din satul Ștefanda (județul Vlasca) erau frați vitregi și trăiau într-o astfel de familie recompusă. Deveniți adulți, ei au fugit împreună la Giurgiu (1786), unde s-au căsătorit. La Giurgiu, cuplul se așază pentru cinci ani, având și un copil. Giurgiu se afla la acea vreme în Imperiul Otoman, așadar în afara autorității religioase a Bisericii Ortodoxe din Țara Românească; ceremonia religioasă a fost oficiată de un preot local, care nu a cunoscut (și nici nu a cercetat) natura relației lor. La 3 noiembrie 1791, săraci și spășiți, frații vitregi (deveniți soți) au revenit în Țara Românească și au cerut iertare pentru încălcarea preceptelor Bisericii. Conform legilor canonice ale Bisericii Ortodoxe, o astfel de legătură era considerată drept un mare păcat, inventariat în Pravilă la categoria „amestecare de sânge”⁴⁸. Prin sfaturile oferite de soborul Bisericii, Gheorghe și Maria se despărțeau și erau încurajați să intre cât mai repede în rândul lumii prin încheierea unor căsătorii legitime⁴⁹.

Maria Sterie din București rămânea să îi poarte de grijă fiului ei vitreg, Constantin, după moartea celui de-al doilea soț. Fiul vitreg își pierduse mințile, rătăcind „necuviincios” pe ulițele mahalalelor, drept pentru care Maria cerea ajutor pentru internarea lui într-o mănăstire, angajându-se să plătească pentru „hrana și îmbrăcămintea lui” din averea părintească⁵⁰. La aceeași epocă, Ioan seimen spătăresc cerea domnului eliberarea din slujba spătăriei, fiind bătrân, neputincios și sărac, supraviețuind prin mila fiicei sale vitrege, „care muncea să-l hrănească și pe el”⁵¹.

Căsătoriile succesive aduceau în aceeași rezidență copii din mai multe generații și neamuri diferite. Documentele vorbesc de frați de „un tată și două mume” sau „surori de o mamă și de doi tați” pentru a preciza legăturile de sânge care îi legau

⁴⁶ BAR, MS 638, f. 19r, 10 iulie 1783.

⁴⁷ Acuzația este una comună, întâlnită și în altă parte. Sylvie Perrier, *Coresidence of Siblings, Half-Siblings, and Step-Siblings in Ancien Régime France*, în „The History of the Family”, 5, 2000, 3, p. 308.

⁴⁸ *Îndreptarea Legii*, p. 198, 205, 210, 217.

⁴⁹ BAR, MS 640, f. 39r. Fata minoră rămâne în grija mamei cu obligația tatălui de a plăti atât pentru creșterea ei, cât și pentru constituirea unei zestre la măritiş.

⁵⁰ V.A. Urechia, *op. cit.*, vol. VIII, București, 1897, p. 215, 21, 28 ianuarie 1802.

⁵¹ *Ibidem*, p. 238, 13 februarie 1802.

pe frații din corezidență. Tot din documente aflăm că timpul petrecut împreună de acești frați este deseori limitat la câțiva ani, din cauza morții premature a unuia dintre părinți, ceea ce face ca acești copii să schimbe rezidența și să intre într-o altă relație de rudenie artificială, alături de alți „frați” aflați în aceeași situație ca și ei. De pildă, un oarecare Mihai scria la 1789 că a trecut succesiv prin mai multe custodii: a tatălui după moartea mamei sale, a mamei vitrege după moartea tatălui și a unui unchi după moartea mamei vitrege⁵².

Pare destul de dificil de sesizat autoritatea de care se bucura tatăl vitreg în interiorul unei familii recompuse. Societatea românească a secolului al XVIII-lea era una patriarhală, acordând prerogative importante tatălui și soțului asupra copiilor și soției. Controlul asupra familiei a constituit întotdeauna o miză foarte importantă. Biserica ordona printr-o serie de legi, canoane, pitace, nizame cercul de reguli și regulamente în care trebuiau să se înscrie formarea unui cuplu și comportamentul membrilor unei familii. Ordinea domestică era controlată prin intermediul tatălui, astfel încât el căpăta atât din partea Bisericii, cât și din partea domniei puteri sporite în controlul exercitat asupra familiei sale: autoritate deplină asupra soției și fiicelor, autoritate deplină asupra fiilor până la căsătorie, dar care se putea prelungi în cazul nerespectării „normelor” minime de comportament social. Susținerea autorității tatălui (șefului) familiei avea loc atât prin confirmarea autorității acestuia, cât și prin sancționarea lui atunci când se dovedea „slab”, incapabil să își controleze familia⁵³. În ce măsură această autoritate paternă putea fi exercitată asupra copiilor vitregi? Oare copiii vitregi recunoșteau autoritatea tatălui vitreg? Putea Biserica să îl tragă la răspundere pe tatăl vitreg pentru faptele copiilor săi vitregi? La 24 octombrie 1784, Nițu din București promitea următoarele: „copila și copilul ei să nu-i bat și să nu-i tânjesc [măhnesc, întristez], ci ca pe niște fii ai noștri să-i chivernisesc până va ajunge în vârstă.” Angajamentul era intermediat de *soborul* de preoți ai Mitropoliei, la cererea Ancuței, a treia soție a acestui Nițu. Cei doi erau căsătoriți doar de un an, ea fiind văduvă, iar el aflându-se la a treia căsătorie, ea având doi copii, el fiind fără copii, iar noua familie se acomoda destul de greu⁵⁴. Mediarea *soborului* (care funcționează ca o curte de judecată) este o evidență clară a diminuării autorității șefului familiei. Am văzut și mai sus că era nevoie de intervenția aceluiași *sobor* pentru a negocia împărțirea sarcinilor domestice. Cazul vine în sprijinul acestei idei: autoritatea tatălui vitreg era deseori pusă în discuție în interiorul familiilor recompuse.

UN MORT ȘI MAI MULȚI MOȘTENITORI

Practicile succesoriale creau adesea tensiuni în rândul tuturor tipurilor de familii. Familiile recompuse se evidențiau poate printr-o subliniere accentuată a rudeniei

⁵² *Ibidem*, vol. III, București, 1892, p. 582, 2 decembrie 1789.

⁵³ Pentru comparație a se vedea Sandra Cavallo, *Family Relationship*, în Sandra Cavallo, Silvia Evangelisti, *Cultural History of Childhood and Family*, vol. 3, *The Early Modern Age*, Oxford, New York, 2010, p. 1–13.

⁵⁴ BAR, MS 637, f. 150.

artificiale. Diata boierului Răducan Filipescu este un foarte bun indicator pentru surprinderea manierei în care o persoană interpreta și înțelegea natura raporturilor de rudenie. Am văzut mai sus cum Răducan Filipescu își excludea soția adulterină de la accesul la patrimoniu, preferând să își încredințeze averea unui frate și unor unchi. În partea a doua a testamentului, Răducan Filipescu descrie natura relației sale cu acest frate mai mare: „cu fratele meu, Dinu, n-am nici o încurcătură, nici să-mi dea, nici să-i dau. Ci mă rog, frățioare, să-ți fie milă de copilașii miei.” Rugămintea nu este întâmplătoare, din moment ce Dinu Filipescu era însărcinat cu tutela copiilor minori ai acestuia. Nu aceeași intimitate se observă în raporturile cu fratele vitreg, care nu se regăsește printre membrii epitropiei: „Cu fratele nostru Ioniță *cel vitreg* n-avem nici o încurcătură, dumnealui și-au luat amândouă moșiile de la maică-sa și viia de la Sărata; de la părintele nostru n-au avut ce să ia.” Introducerea acestui frate vitreg în patrimoniul familiei s-a făcut prin voința expresă a tatălui, care i-a dat bani celei de a doua soții să cumpere moșia Filipești, județul Prahova, în numele acestui fiu vitreg. Chiar dacă își exprima nemulțumirea, Răducan Filipescu respecta voința și, implicit, autoritatea tatălui, care, „ca un părinte ce au fost, cum au vrut așa au făcut”⁵⁵. Prevederile testamentare din diata prezentată mai sus ne introduc în practicile succesoriale întâlnite în secolul al XVIII-lea. Mama constituia cuvântul cheie care arăta drepturile acestor copii vitregi. „Și-au luat amândouă moșiile de la maică-sa”, scrie Răducan Filipescu atunci când se referă la Ioniță, fratele vitreg. Și alte documente atestă că averea și zestrea mamei constituie patrimoniul pe care îl moștenesc de drept copiii ei, accesul la averea și patrimoniul tatălui vitreg fiind doar un act de voință exprimat explicit prin intermediul unui testament. În absența unei astfel de prevederi explicite, copiii din familiile recompuse moștenesc pe linia „rudeniei de sânge”, cum se exprimă același Răducan Filipescu.

În cazul copiilor vitregi, cu un părinte comun, se aplicau legile succesoriale specifice perioadei: fetele primeau zestre la măritișul lor, băieții moșteneau, în părți egale, patrimoniul părintesc. *Pravila* da dreptul fetelor să intre la moștenire, prin raportarea zestre⁵⁶. Această prevedere funcționa însă aleatoriu și ținând cont de statutul social al persoanelor. Părțile puteau invoca cutuma (*obiceiul pământului*), care îndepărta fetele înzestrate și măritate de la moștenire. Judecătorii pendulau între legea scrisă și cutumă în funcție de context, calitatea persoanelor, locul lor în ierarhie și alte elemente adăugate pe parcursul litigiului. Acest lucru poate fi înțeles doar prin cercetarea atentă a arhivelor judiciare, pentru a observa argumentele și interpretările oferite de judecători pentru normele și cutumele în practica succesorală.

La 21 decembrie 1777, Catrina Deleanu cerea în numele fiului ei, Constantin, să stăpânească întreaga avere lăsată de defunctul soț, Grigore Vâlsănescu, prin

⁵⁵ ANIC, MS 143, f. 139–141. Pentru neamul Filipeștilor a se vedea Irina Hoinărescu, *Contribuții la istoria familiei Filipescu în veacurile XVI–XVIII*, în „Arhiva genealogică”, V, 1998, nr. 1–2, p. 295–296 și 1998, nr. 3–4, p. 171–198.

⁵⁶ *Îndreptarea legii*, p. 195.

îndepărtarea fiicelor vitrege, măritate și înzestrate. La rândul lor, Zoița și Bălașa, fiicele vitrege, cereau parte egală cu Constantin din moștenirea tatălui comun, prin raportarea zestrei la masa succesorală. Tribunalul (care îi avea în frunte pe mitropolitul Valahiei și pe primii trei mari boieri ai divanului) scotea în evidență atât primatul cutumei (*obiceiul pământului*), cât și întâietatea legăturilor de sânge: „după pravilă, măcar că au dreptate fetele a cere moștenire din casa tatălui lor împreună cu alți frați ce ar mai fi, dar *obiceiul pământului*, care se ține aici în țară, depărtează porunca pravilii și rămâne fata ce să mărită de un părinte numai cu hotărârea zestrii ei ce să îndură tată-său a-i da, iar mai mult într-altă moștenire nu intră, osebi numai când se îndură tatăl lor, dă-i lasă cevași parte la moarte prin diiată.” Cu alte cuvinte, întreaga avere îi rămânea fiului minor, Constantin (și implicit mamei lui, care exercita tutela, așa cum fusese stabilit prin testamentul tatălui). Surorile vitrege își primiseră partea de moștenire odată cu înzestrarea; singurul lucru care le era recunoscut – și pe care mama vitregă trebuia să îl predea imediat – era zestrea mamei acestor fete vitrege, zestre rămasă în „casă părintească”. Această zestre urma a fi aleasă și livrată fiicelor, în numele legăturilor de sânge⁵⁷. Exemplul de mai sus sugerează că relațiile din această corezidență se sfârșeau odată cu moartea tatălui⁵⁸. Zoița, Bălașa și Constantin avuseseră în comun un nume, un patrimoniu și un părinte (tatăl), împărțiseră aceeași casă (numită în document „casa părintească”) și se aflaseră sub grija și supravegherea unei „mame”. Tatăl, legătura comună, reușise să mențină un echilibru. Apoi fetele au fost îndepărtate prin măritiș, pentru ca ruptura totală să se producă odată cu moartea tatălui biologic. Decesul părintelui biologic, cel care ținea legătura între părinții vitregi și copiii vitregi, între frate și surorile vitrege, între neamuri, în ultimă instanță, accentuează „înstrăinarea”. Cazul de mai sus este un bun exemplu, mai ales că beneficiază și de alte documente care să ne ajute să înțelegem funcționarea unei corezidențe. Imediat după această dispută, Bălașa murea, în chinurile facerii, odată cu copilul ei. Lăsa, cu „limbă de moarte”, ca întreaga ei zestre să îi revină soțului. Dar Catrina Deleanu, mama vitregă, se credea îndreptățită să adune tot din casa Bălașei în numele fiului ei, pe care îl considera moștenitorul direct al surorii vitrege, invocând „legătura de sânge”, dată de tatăl comun. Și de data aceasta, apelul la judecata mitropolitului Ungrovlahiei este necesar, iar intervenția lui ne oferă o interpretare justă a legăturilor dintre mama vitregă și copiii vitregi, dintre frații vitregi. Iată ce spune mitropolitul Grigorie în rezoluția sa: Catrina, „fiind vitregă, nu i se cade a lua cevași dintr-această zestre, chiar dacă are și copil făcut cu tatăl răposatei [Bălașa]”; același lucru îl spune și despre fratele vitreg: „fiind vitreg cu răposata, adică de un tată și de 2 mume”, nu are niciun drept asupra acestei zestre. Dimpotrivă, Zoița, „ce este bună și de tată și de mamă”, ar avea

⁵⁷ *Acte judiciare din Țara Românească 1775–1781*, ed. Gheorghe Cronț, Alexandru Constantinescu, Anicuța Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Tegăneanu, București, 1973, p. 511–512.

⁵⁸ Sylvie Perrier observa că relațiile dintre frații vitregi se sfârșeau adesea „brusc”, odată cu moartea părintelui biologic. See Sylvie Perrier, *Coresidence of Siblings*, p. 307.

dreptul să ceară zestrea surorii moarte din casa soțului. Voința Bălașei exprimată în fața martorilor („limba de moarte”) are întâietate, aranjând moștenirea în favoarea soțului supraviețuitor⁵⁹.

Moartea imprevizibilă constituia una dintre cele mai mari probleme pentru familiile recompuse. În absența unui testament, moștenitorii reușeau rareori să se înțeleagă cu privire la „rămasurile părintești”. Pentru a se ajunge la un compromis se profilează două soluții: apelul la medierea unei terțe persoane sau cel la o curte de judecată. Soluțiile nu se excludeau și apăreau în documente succesiv în funcție de pretențiile celor implicați în împărțirea moștenirii. Apelul la un mediator local lăsa urme destul de sumare, pentru că nu era întotdeauna însoțit și de o procedură scrisă. Lumea rurală folosea mediatorii locali (preotul sau altă notabilitate locală) pentru a-i împăciui pe moștenitori și a stinge astfel un conflict local. Lumea urbană apela la instituții mai degrabă decât la persoane, ceea ce avea avantajul constituirii unei arhive scrise. Procedura decurgea astfel: potențialii moștenitori se adresau unei instanțe (domnul, divanul domnesc, mitropolitul, episcopii), urma catagrafierea averii defunctului, înfățișarea moștenitorilor în fața instanței, compararea probelor (catagrafii mai vechi, acte de proprietate, foi de zestre, alte documente scrise referitoare la patrimoniu), împărțirea moștenirii în funcție de sex, vârstă, relațiile de rudenie cu defunctul. Această împărțire a patrimoniului, prin medierea unei terțe părți, se raporta la pravilă sau la cutumă în funcție de calitatea persoanelor.

Moartea lui Stanciu vâtaf din București este un bun exemplu. Stanciu lăsa în urmă trei femei: două fiice din căsătorii diferite și pe cea de-a doua soție. La cererea Stancei, fiica din prima căsătorie, curtea ecleziastică, prezidată de mitropolitul Valahiei, trecea la catagrafierea întregii averi rămasă de la Stanciu, la prețuirea zestre primite de această fiică, Stancea, la prețuirea zestre adusă de cea de-a doua soție. Judecătorii aveau grijă ca fiica încă minoră (Sanda) să primească aceeași zestre⁶⁰ ca și sora vitregă deja înzestrată și măritată, iar soția a doua (Ilinca) să recupereze tot ceea ce se risipise din zestrea ei. Patrimoniul rămas era apoi împărțit în patru părți: fiecare femeie primea o parte egală, cea de-a patra parte era dedicată comemorării mortului. „Partea sufletului” era o obligație pentru fiecare muritor și reprezenta porțiunea din avere care trebuia folosită pentru punerea în practică a riturilor funerare de comemorare. În cazul de față, fiica cea mare primea această „parte a sufletului” cu obligația de a ține o evidență scrisă cu sumele cheltuite pe ritualuri și pomeniri. Evidența urma a fi verificată de mama vitregă și de judecători. Totodată, Ilinca văduva primea tutela asupra fiicei sale minore, Sanda, cu dreptul de a administra partea din patrimoniu care îi revenise acesteia din urmă în urma succesiunii⁶¹.

⁵⁹ *Acte judiciare din Țara Românească*, ed. Gheorghe Cronț *et al.*, p. 507–508, 21 decembrie 1777.

⁶⁰ Judecătorii stabileau ca zestrea acestei fiice minore să fie alcătuită din „lucruri stătătoare” pentru a nu se risipi până la măritiș. Ei recomandau înlocuirea trusoului cu trei pogoane de vie, un bun care rămânea și producea în același timp.

⁶¹ BAR, MS 640, f. 112–113v, 5 iulie 1783. Vezi alte exemple BAR, MS 637, f. 38r–39v, 9 noiembrie 1784; ANIC, Fond Documente Muntenești, CXIII/27, 8 decembrie 1775.

ZESTREA MAMEI

Am observat în cazurile studiate până aici că zestrea femeii revine deseori în procedurile legale, practicile succesoriale sau practicile testamentare. Zestrea aparținea femeii și o urma oriunde: într-un prim mariaj, într-un al doilea mariaj, la mănăstire, dacă dorea să se călugărească, sau în văduvie. În timpul căsătoriei, soțul avea drept de uzufruct, dar nu beneficia de drept de proprietate asupra zestreii aduse în casă de către soție. Soțul nu putea vinde nimic din zestre fără acordul soției și era dator, în caz de divorț, să îi restituie zestrea în integralitate⁶². În caz de văduvie, rudele soțului decedat nu puteau invoca dreptul de moștenire decât după restituirea zestreii. Văduva ieșea din casa soțului decedat cu zestrea și darurile de nuntă și primea, drept recompensă (pentru că „au suferit iuțimea durerilor, întristăciunilor și primejdiile vieții din facerea de copii”), o treime din averea soțului, chiar dacă alegea să se recăsătorească⁶³. Cazul familiilor recompuse ne ajută să întărim ipotezele studiilor noastre asupra zestreii femeii prin informațiile suplimentare oferite. Zestrea mamei era legată indisolubil de copiii ei; ea constituia elementul care ținea vie prezența mamei în orice tip de relație. Zestrea mamei era restituită copiilor ei, așa cum fusese adusă în casă. Tatăl vitreg era obligat să o reconstituie și să o restituie copiilor vitregi. Când, la 1776, un fiu cerea zestrea mamei sale moarte din casa tatălui vitreg, instanța decidea restituirea ei în integralitate așa cum a primit-o. Tatăl vitreg se văita că zestrea „a cheltuit-o cât au trăit amândoi în viață”, iar averea i se vindea la mezat pentru „multele datorii”. Instanța hotăra ca din averea vândută să se restituie fiului „zestrea mamei” și abia apoi să se acopere datoriile din suma rămasă⁶⁴. Astfel de cazuri sunt destul de numeroase și arată că zestrea femeii era apărată de orice datorii ale soților tocmai pentru a reveni moștenitorilor ei direcți⁶⁵.

FAMILIILE RECOMPUSE BOIEREȘTI

Famiiliile boierești valorifică fiecare membru în constituirea de alianțe. Văduvia și divorțul scoteau persoana dintr-o alianță, dar îi ofereau libertatea. Neamul se folosea de această persoană „liberă”, reintroducând-o într-o nouă strategie, construind o nouă alianță. Cu ajutorul fiicei divorțate sau văduve, tatăl (sau fratele) constituia o nouă alianță. Boierul vădov sau divorțat se reorienta și el

⁶² Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Mariage et parenté à travers les actes dotaux roumains (1700–1865)*, în „Annales de démographie historique”, 2011, 1, p. 141–160. Criticile aduse de Maria Bucur la adresa ipotezelor mele documentate ar trebui revizitate și rescrise fără patimă feministă și după o atență survolare a arhivelor, pe care, din păcate, nu le cunoaște. Vezi Maria Bucur, *To Have and to Hold: Gender Regimes and Property Rights in the Romanian Principalities before World War I*, „European History Quarterly”, 48, 2018, 4, p. 601–628.

⁶³ *Pravilniceasca condică*, p. 102.

⁶⁴ *Acte judiciare din Țara Românească*, ed. Gheorghe Cronț et al., 65, 6 mai 1776. Cazul este judecat de o instanță laică, avându-l totuși în frunte pe mitropolitul țării.

⁶⁵ Vezi și documentele din 17 decembrie 1777, *ibidem*, p. 503.

către o nouă alianță mai ales atunci când nu existau moștenitorii doriți. A avea moștenitori reprezenta unul dintre motoarele recăsătoririlor succesive. De altminteri, Biserica își da acordul la a treia căsătorie doar dacă potențienții aveau până în 40 de ani și nu avuseseră copii din relațiile conjugale anterioare⁶⁶. Sursele mult mai numeroase ne îngăduie să observăm mai bine relațiile țesute în cadrul familiilor boierești recompuse.

Ne vom folosi de câteva exemple pentru a observa ce se întâmplă în interiorul familiilor recompuse boierești. Gavril Miclescu, boier cu dregătorii importante în sfatul domnesc moldav (mare vornic și mare logofăt), rememorează în testament situația sa matrimonială: „au dat Dumnezeu de me-au fost casa premenită și am avut cu femeia dintâi doi feți și două fete și cu femeia al doilea trei feți și două fete.” Trăind până la 90 de ani, tatăl a reglat întotdeauna relația dintre „copiii cei mari” și „copiii cei mici”, împărțindu-le patrimoniul cu „dreptate”, căsătorindu-i și înzestrându-i. Totuși, teama că acest echilibru s-ar putea destrăma odată cu moartea sa se strecoară în testament: „de vor face vreo gâlceavă feciorii cei mari copiilor acestora mici [...] să fii de rușine și să fie de Dumnezeu și de mine afurisiți și blestemați.”⁶⁷

Solidaritatea familială acționează mult mai bine în cazul familiilor boierești decât în cazul familiilor sărace, mobilizând resursele economice necesare preluării orfanilor. Fraza „și a fost crescut de moșu-său” revenea deseori în istoria lui Mihai Cantacuzino cu privire la copiii rămași orfani în cazul morții unuia dintre părinți. De fapt, Mihai Cantacuzino consemna o practică curentă: implicarea familiei (neamului) în creșterea și îngrijirea copiilor atunci când survenea decesul unuia sau al ambilor părinți⁶⁸. Dar ce se întâmpla atunci când murea unul dintre părinți? Care era soarta văduvei și a copiilor ei? Tutela poate fi mai bine documentată, fiind instituită mult mai des în cazul familiilor boierești, datorită existenței unui patrimoniu. La 1796, Păuna rămânea văduvă după moartea soțului ei, Pantazi Băjescu. Obșteasca Epitropie decidea să îi încredințeze pe cei doi băieți minori (Iordache de 15 ani și Ioniță de 12 ani) mătușii lor (sora tatălui) și soțului acesteia spre creștere. Fata minoră rămânea în grija și sub tutela mamei. Tutela rudelor pare să nască tensiuni ca și în cazul unei familii recompuse. Chiar dacă acceptau să preia custodia asupra copiilor, unele dintre rude îi așezau pe orfani în rândul slugilor⁶⁹, neglijându-și atribuțiile asumate prin contractul de tutelă și ignorând relația de rudenie. Aceasta se întâmpla și în cazul orfanilor Băjescu; ei erau biciuiți, insultați, agresați fizic și verbal de unchi și de mătușă⁷⁰. După doi ani, băieții se

⁶⁶ *Îndreptarea legii*, p. 824.

⁶⁷ Se pare că temerile tatălui erau întemeiate: unul dintre „fii cei mici” avea să fure diata tatălui din „lada părințească”, ținând-o ascunsă o vreme. Vezi documentele din 22 noiembrie 1741 și <1782>. *Documentele familiei Miclescu*, ed. Petronel Zahariuc, Lucian-Valeriu Lefter, Iași, 2014, p. 159–163, 192–194.

⁶⁸ M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 340–353.

⁶⁹ Teodor Vârnav povestește, în memoriile sale, experiențele nefericite ale copilăriei petrecute în familiile diferitelor rude la care ajunge după moartea tatălui său. Vezi Teodor Vârnav, *Istoria vieții mele. Autobiografie din 1845*, Iași, 2016.

⁷⁰ Este vorba de casa medelnicerului Ioniță Brezoianu.

răzbunau dând foc casei mătușii lor (1798); iar mama era deferită justiției (de către cumnata ei), cerându-i-se să plătească pagubele incendiului. Incidentul arată destrămarea relației cu rudele paterne, văduva și copiii ei fiind treptat, treptat îndepărtați de către rudele soțului decedat. Bănuim că acesta este momentul care o determină pe văduvă să se recăsătorească, gândind că un bărbat i-ar fi de ajutor în creșterea celor trei copii. La 1799, Păuna Băjescu se căsătorește a doua oară cu Constantin Filipopolitul. Din această căsătorie rezultau alți doi copii (Iancu și Zinca). Din documentele familiei, aflăm că al doilea soț a fost un tată vitreg bun pentru băieții rebeli, cu care va păstra legătura și după moartea mamei lor (†1820). Ioniță își petrece adolescența alături de cei doi frați vitregi: Iancu și Zinca, în timp ce Iordache, fratele cel mare, părăsea casa prin mariaj. Această conviețuire comună „cu multe binefaceri”, cum avea să mărturisească Ioniță, îl va determina să îi ofere fratelui vitreg (Iancu) „sticlada neamului”, adică dreptul de a purta numele Băjescu⁷¹. Băjescu era o familie boierească destul de veche și importantă, în timp ce Filipopolitul prinsese rădăcini în Valahia prin căsătoria cu Păuna Băjescu. Venit de nicăieri⁷², Constantin Filipopolitul s-a inserat în rețeaua boierească mai întâi prin căsătorie, apoi prin adoptarea numelui soției, care îi da dreptul, prin intermediul fiului său, să își moștenească fiii vitregi în caz de deces⁷³. Timpul petrecut împreună de acești frați semi-vitregi și vitregi era relevant pentru dezvoltarea unor relații. Cazul de mai sus arată că frații vitregi conviețuiesc destul de puțin în aceeași rezidență. Practic, ei încep să aibă o relație bună abia după ce ies din corezidență și mai degrabă la vârsta adultă.

Dintr-un alt exemplu, aflăm cât de importantă este vârsta în atenuarea tensiunilor. La 1783, Ianache Văcărescu se căsătorește pentru a treia oară (cu Ecaterina Caragea), având deja trei copii născuți din primul mariaj cu Elena Rizo⁷⁴. Cele două fete (Ecaterina și Maria) erau măritate și ieșite din casa părintească, în timp ce băiatul avea 16 ani. Alecu Văcărescu (n. 1767) nu a avut timp să își cunoască mama vitregă și nici pe cei trei frați vitregi născuți din această uniune. Ianache Văcărescu s-a aflat mai tot timpul pe drumurile diplomației și ale exilului, uneori fiind urmat de noua sa familie, la Nicopole și Rhodos. Astfel, Nicolae (n. 1786) avea să copilărească și mai apoi să dezvolte o frumoasă și afectivă prietenie cu Iancu Văcărescu (n. 1792), fiul fratelui său vitreg, Alecu Văcărescu; așadar Iancu era nepotul acestui Nicolae. Prietenia lor, care a durat o viață, se oglindește într-o bogată corespondență⁷⁵.

⁷¹ Are loc o anchetă care investighează vârsta acestui Ioniță Băjescu și dreptul lui de a oferi numele neamului său altcuiva din afara spiței.

⁷² Era probabil aromân venit cu negoț în Valahia.

⁷³ Ștefan Grecianu, *op. cit.*, vol. I, București, 1911, p. 92–94.

⁷⁴ La 1762, Ianache Văcărescu se căsătorește cu Elena Rizo, fiica diplomatului otoman Iacov Rizo. Aceasta moare la 2 septembrie 1780. Ianache Văcărescu se căsătorește a doua oară cu Elena Caragea, fiica dragomanului Iordache Caragea, care murea un an mai târziu. Se căsătorește a treia oară cu fiica domnului fanariot Nicolae Caragea (1782–1783), Ecaterina Caragea. Vezi Cornel Cârstoiu, *Ianache Văcărescu: Viața și opera*, București, 1974, p. 52–56.

⁷⁵ Ion Vărtosu, *Correspondența literară între Nicolae și Iancu Văcărescu, 1814–1817*, București, 1938.

Prietenia se dezvoltă în ciuda conflictului dintre Alecu Văcărescu și mama vitregă, Ecaterina Caragea. Conflictul explodează odată cu moartea lui Ianache Văcărescu (1797), legătura care ținuse până atunci tensiunile sub control⁷⁶.

Pentru elitele politice, sursele vizuale reprezintă o pista importantă în exploatarea relațiilor din interiorul familiilor recompuse⁷⁷. Boierii și negustorii bogați au fost importanți ctitori de lăcașuri de cult pe tot parcursul secolului al XVIII-lea. Ctitorii și membrii familiilor lor erau pictați în pronaosul bisericilor și mănăstirilor ctitorite. Ar fi interesant de analizat locul ocupat de membrii unei familii recompuse în ierarhia familială din interiorul acestor tablouri votive. De pildă, boierul Șerban Cantacuzino apare în pronaosul mănăstirii Cozia, alături de părinții săi, cele două soții și fiica născută din primul mariaj. Ele îl urmează după cum l-au urmat și în viață: alături de el se află cea de-a doua soție, Andriana, în viață în momentul reprezentării picturale, urmată de prima soție, Maria, care murise între timp (†1696) și care o ținea în brațe pe fiica ei⁷⁸.

O altă imagine susține ideea de unitate a neamului care trebuie propagată spre exterior, indiferent de tensiunile din interiorul familiei. Boierul Mihai Cantacuzino (†1716) era pictat în pronaosul Mitropoliei din Târgoviște alături de două dintre soțiile sale și de cei 19 copii. Căsătorit de trei ori, boierul avea șase copii⁷⁹, ceilalți 13 copii aparținând ultimelor două soții și conviețuind împreună sub acoperișul neamului Cantacuzino. Ca atare, ei sunt înfățișați împreună. Aceste reprezentări au, în primul rând, o funcție comemorativă: să păstreze memoria familiei-ctitor. Boierii Cantacuzino transmiteau imaginea unei familii unite și solidare, prin intermediul acestor tablouri votive, păstrând secretul asupra momentelor de tensiune. De altminteri, unul dintre membrii familiei Cantacuzino avea să transmită fiilor exact acest demers al solidarității care ar fi trebuit să îi lege indiferent de numărul soțiilor și indiferent de natura legăturilor de rudenie: „să luați pildă de la frații mei, unchii voștri, cum au petrecut în streinătate, că au luat până la 3 muieri și între dâșii niciodată nu s-au auzit vrajbă”, scrie Constantin Cantacuzino în testamentul său, adresându-se celor șase fii ai săi⁸⁰.

⁷⁶ Ianache Văcărescu murea subit la 1797, lăsând în urmă o imensă avere. El avea trei copii din prima căsătorie cu Elena Rizo, majori și căsătoriți la această dată; din a doua căsătorie cu Elena Caragea nu a avut moștenitori. Din a treia căsătorie, cu Ecaterina Caragea, rezultaseră cinci copii, din care doar trei minori în viață la moartea tatălui lor: două fete și acest Nicolae. Urmează doi ani de procese și contestări, care îi vor avea ca personaje principale pe fiul vitreg, Alecu Văcărescu, și pe mama vitregă, Ecaterina Caragea. V.A. Urechia, *op. cit.*, vol. VII, p. 97, 191, 359.

⁷⁷ Lyndan Warner, *Remembering the Mother, Presenting the Stepmother: Portraits of the Early Modern Family in Northern Europe*, în „Early Modern Women Journal”, 6, 2011, p. 93–125.

⁷⁸ Andriana rămâne văduvă în 1709 și se recăsătorește la rândul ei pentru a doua oară. Vezi M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 109–110.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 345–350.

⁸⁰ Mihai Dim. Sturdza, *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. III, *Familia Cantacuzino*, București, 2014, p. 101.

CONCLUZII

Sursele de arhivă analizate în acest material arată o diversitate de situații regăsite în sânul familiilor recompuse; în plus, ele sunt evidențe prețioase cu privire la practicile familiale deseori departe de discursul normativ. Legea scrisă și obiceiul pământului reglează funcționarea familiilor, indiferent de natura lor. Aplicarea acestor reglementări legislative și cutumiare se face deseori ținând cont de starea socială a actorilor, de gen, de locul ocupat în ierarhia politică. Prima observație se referă la ubicuitatea acestor familii recompuse: părinții vitregi, frații vitregi, „frați de un tată și de două mame” sau „surori de o mamă și de doi tați” sunt pretutindeni: în familiile boierești, negustorești, ale țăranilor și ale artizanilor de prin orașe.

A doua observație are legătură cu maniera de reprezentare a acestor familii. Tatăl vitreg era o figură centrală a familiilor recompuse, într-o societate în care divorțul era o practică curentă. În caz de divorț, mama primea tutela asupra copiilor, punându-i sub autoritatea tatălui vitreg într-un nou mariaj. Totuși, tatăl vitreg primește prea puțină atenție din partea surselor de arhive, fiind ignorat de legislația vremii. Deși apare ca personaj negativ în literatura populară, mama vitregă se dovedește mai puțin „zgrițuroaică” și mai degrabă umană, prinsă în jocurile de supraviețuire ale epocii. La rândul lor, frații vitregi dezvoltă propriile lor relații, diferite de cele ale părinților, transformând legătura de rudenie artificială fie în prietenie, fie în alianțe de folos pe scena socială. Patrimoniul reprezintă mărul discordiei, regăsindu-se în tensiunile și conflictele familiale. Aici intervine Biserica; ea se poziționează în mediator, sfătuitor, judecător, îndrumător pentru toți cei care îi treceau pragul. Aproape toate cazurile prezentate de noi în această analiză au o legătură cu Biserica, care a fost un important „jucător” în societatea românească a secolului al XVIII-lea. Prin intermediul soborului (curtea ecleziastică), Biserica Ortodoxă din Valahia și Moldova au intervenit activ în controlul familiilor, impunând reguli, consfințind practici, interpretând norme și cutume, sancționând comportamente.

“WITH OUR STEPMOTHER”: BLENDED FAMILIES IN THE
DANUBIAN PRINCIPALITIES (18TH CENTURY)

Abstract

The present paper explores family relations captured in the judicial archives of the civil and ecclesiastical courts of Wallachia and Moldavia in the eighteenth century. A simple perusal of archival documents reveals a number of ethnic groups and confessions trying to build a future for themselves, utilizing the economic, social and institutional resources of their host countries (Wallachia and Moldavia).

New families were recomposed through divorce and remarriage. Judicial and family archives, largely unpublished, are a goldmine for analyzing this topic across ethnic and religious groups. Personal documents, such as last wills, dowry lists, and probate inventories are supplemented by the significant number of trial records (divorces, family courts, bigamy trials, seduction and rape trials). They all represent a crucial basis for investigating the discourses surrounding recomposed families.

Keywords: blended family; stepsibling; stepparent; Wallachia; Moldavia

MOAȘĂ „DIPLOMATĂ” SAU MOAȘĂ „PRICEPUTĂ”? DESPRE MOAȘE ȘI MOȘIT ÎNTRE LEGISLAȚIE ȘI TRADIȚIE ÎN DISTRICTUL NĂSĂUD (1861–1876)

CLAUDIA SEPTIMIA SABĂU*

INTRODUCERE

Ideea realizării unui studiu despre moașe și moșit a apărut în contextul cercetării unor documente din fondul districtului autonom românesc al Năsăudului păstrat la Arhivele Naționale din Bistrița. Districtul Năsăud a fost o entitate teritorial-administrativă formată din 44 de sate localizate în partea de nord-est a Transilvaniei și aflate astăzi, în cea mai mare parte, pe teritoriul județului Bistrița-Năsăud. Acesta a funcționat între anii 1861 și 1876, suprapunându-se peste arealul geografic al fostului Regiment II românesc de graniță (1762–1851).

Documentele identificate, în mare majoritate inedite, au fost emise atât de autoritățile centrale ale provinciei (ordine ale guvernului), cât și de cele locale, din district (acte administrative și bisericești, protocoale și hotărâri ale autorităților locale). Acestea fac referire la moașe, la necesitatea școlarizării femeilor care practicau moșitul, la modul în care erau remunerate, la implicarea lor în procesele de avort și la pedepsirea femeilor „pricepute” care asistau nașterea. La o primă vedere se evidențiau două categorii de moașe: moașa „diplomată” (cu studii) și moașa „empirică” (femeia pricepută, cu experiență „de viață”). Inevitabil mi-am pus o serie de întrebări. De ce autoritățile erau atât de interesate de soarta moașelor și solicitau constant comunităților să trimită femei la studii? Cum au reacționat comunitățile locale la aceste demersuri oficiale prin care se urmărea impunerea moașelor cu diplomă într-o lume care părea dominată de moașele „empirice”? Care era statutul social al celor două categorii de moașe? Cine moșea de fapt în satele districtului Năsăud?

În căutarea răspunsurilor la întrebările enunțate mai sus, într-o primă fază, m-am aplecat asupra istoriografiei referitoare la districtul Năsăud, mai exact asupra volumelor de documente publicate relativ recent care conțin acte administrative în care sunt și scurte referiri la această categorie socială. Acestea au fost emise de autoritățile locale năsăudene în 1861–1876 și conțin protocoale de ședință, rapoarte și conspecte statistice, hotărâri ale primăriei localității Năsăud¹. În paralel am

---

* Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Direcția Patrimoniu Cultural Universitar; claudiaseptimia.sabau@gmail.com.

¹ *Districtul Năsăud (1861–1876). Contribuții documentare*, ed. Simion Lupșan, Adrian Onofreiu, Năsăud, 2003; *Poruncile Primăriei Năsăud 1863–1867*, ed. Simion Lupșan, Adrian Onofreiu, ed. a II-a, Năsăud, 2006.

identificat în istoriografia română lucrări și studii dedicate istoriei medicinei și istoriei copilăriei, în care subiectul moașelor și al moșitului în Transilvania în secolele XVIII–XIX a fost abordat, din păcate, doar tangențial. Regăsim astfel sumare referiri privind legislația din secolul al XVIII-lea², modul de organizare a învățământului dedicat moașelor la nivelul provinciei³ și, respectiv, definirea profilului moașei „pricepute” și a competențelor sale⁴.

Datele obținute din sursele enumerate mai sus mi-au oferit răspunsuri parțiale, însă rămânea neclară proporția nașterilor asistate de moașele cu diplomă comparativ cu nașterile asistate de moașele „pricepute”. Pentru a găsi un răspuns la această dilemă am restrâns cercetarea exclusiv la localitatea Năsăud.

În perioada studiată, Năsăudul era cea mai importantă localitate din district, fiind centrul administrativ, juridic, economic și cultural al zonei. Drept urmare era comunitatea cu cel mai însemnat număr de intelectuali: profesori, medici, personal juridic și administrativ ș.a. Probabil din această cauză este și singura așezare unde se păstrează documente oficiale din cuprinsul cărora rezultă cu certitudine identitatea (numele) și numărul moașelor cu studii în cei 16 ani de funcționare a districtului. De exemplu, în fișele de reconstituire familială întocmite cu prilejul realizării recensământului din anii 1869–1870, la rubrica unde s-au înregistrat ocupațiile sunt menționate și moașele. Pe lângă informațiile legate de profesie, în aceste fișe s-a consemnat și adresa unde locuia persoana recenzată, structura casei (numărul de camere și numărul total de locuitori), anul nașterii, religia, starea civilă, locul nașterii, gradul de alfabetizare (dacă știa să scrie și să citească) și numărul de animale deținute⁵. În cazul celorlalte localități cuprinse în district, am găsit doar mențiuni despre existența sau inexistența moașei cu studii în comunitate, fără alte detalii privind identitatea și statutul social al acesteia.

Știind astfel cu certitudine numele moașelor cu „diplomă”, pentru a afla cu exactitate numărul nașterilor asistate de acestea în comunitatea Năsăud am analizat datele cuprinse în registrele parohiale de stare civilă dedicate botezaților (completate de preoții fiecărei confesiuni din comunitate și păstrate în zilele noastre în Arhivele Naționale). Pentru anii 1861–1876 se păstrează astfel de registre pentru două confesiuni din localitate: greco-catolică (majoritară) și romano-catolică. Am extras numărul total de nașteri din cei 16 ani, precum și numele tuturor femeilor care au moșit și care au fost consemnate într-o rubrică specială. Cunoscând numele moașelor cu diplomă, precum și numărul de nașteri asistate de acestea am putut formula concluzii cu privire la proporția nașterilor asistate de moașele cu diplomă, comparativ cu a celor asistate de moașele „empirice” în rândul populației celor

² V.L. Bologa, G. Brătescu, B. Duțescu, Șt. M. Milcu, *Istoria medicinei românești*, București, 1972.

³ Augustin Santai, *Contribuțiuni la istoricul practicei și învățământului moșitului în Transilvania*, Cluj, 1927.

⁴ Luminița Dumănescu, *Universul copilăriei la românii din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Cluj, 2008.

⁵ *Familiile din Năsăud în anul 1869. Contribuții de demografie istorică*, ed. Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Viorel Rus, Cluj-Napoca, 2010.

două confesiuni. Consemnările făcute de preoți în altă rubrică, cea în care era trecut numele părinților copilului născut și botezat, respectiv referirile privind pregătirea profesională și poziția socială a tatălui în comunitate (intelectual sau țăran) mi-au permis să enunț și o serie de concluzii legate de categoriile sociale care au făcut apel în epocă la ajutorul moașei instruite.

CÂTEVA CONSIDERAȚII GENERALE PRIVIND MOAȘELE DIN TRANSILVANIA LA JUMĂTATEA SECOLULUI AL XIX-LEA

Spre deosebire de spațiul românesc, istoria și evoluția problematicii moașelor și a moșitului, precum și rolul jucat de medicină în acest sens, în special pentru a doua parte a secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, sunt foarte bine documentate în istoriografia țărilor din vestul Europei și din Statele Unite ale Americii. Istoricii sunt unanim de acord că începând din secolul al XIX-lea s-au produs o serie de schimbări pozitive privind atitudinea, concepția și obiceiurile legate de naștere și alăptare, scopul major fiind reducerea mortalității infantile⁶.

În perioada analizată, provincia Transilvania era parte a Imperiului Habsburgic (din 1867 Imperiul Austro-Ungar), fiind condusă de un guvern (Guberniu) subordonat Cancelariei Aulice de la Viena. Pe teritoriul Transilvaniei trăiau mai multe etnii de diverse confesiuni, vorbind limbi diferite (români, maghiari, sași ș.a.), populația română de confesiune greco-catolică fiind majoritară.

Începând din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și până în a doua parte a veacului următor, serviciul sanitar din Transilvania a funcționat sub influența reformei sanitare din Austria, încercând să adopte două importante legi cu privire la sănătate: *Planum regulatoris in re sanitatis* (1755) și *Generale normativum in re sanitatis* (1770)⁷. Capitolul IV al ordonanței din 1770 reglementa activitatea moașelor și cel mai mare progres indus de acest act a fost instituirea unui învățământ regulat pentru moașe și crearea posturilor de moașe de plasă (structuri administrative grupând mai multe localități) și comunale⁸. Astfel, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, administrația habsburgică a adoptat mai multe măsuri salutare, înființând posturi de medici, chirurgi și moașe, delimitând cu precizie

⁶ Printre cele mai reprezentative contribuții menționăm: Jane McDermid, Anna Hillyar, *Midwives of the Revolution. Female Bolsheviks and Women Workers in 1917*, London, 1999; *Birth by Design. Pregnancy, Maternity Care, and Midwifery in North America and Europe*, ed. Raymond De Vries, Sirpa Wrede, Edwin van Teijlingen, Cecilia Benoit, New York, London, 2001; *Midwives, Society and Childbirth. Debates and Controversies in the Modern Period*, ed. Hilary Marland, Anne Marie Rafferty, London, 2003; Susan L. Smith, *Japanese American Midwives. Culture, Community and Health Politics, 1880–1950*, Chicago, 2005; *Collected Works of Florence Nightingale*, vol. VIII, *Florence Nightingale on Women, Medicine, Midwifery and Prostitution*, ed. Lynn McDonald, Waterloo, 2005.

⁷ Pentru detalii privind legislația sanitară din Transilvania la sfârșit de secol XVIII – început de secol XX, vezi Sechel Teodora Daniela, *Healthcare Policy and the Social Discipline Promoted by the Habsburgs in Transylvania (1740–1830)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2008.

⁸ V.L. Bologa, G. Brătescu, B. Duțescu, Șt. M. Milcu, *op. cit.*, p. 128.

drepturile și îndatoririle personalului sanitar. În anul 1774, în fruntea Comisiei centrale recent înființate pe lângă Guberniul transilvan a fost numit un protomedic, iar la nivelul comitatelor au fost organizate sub-comitate sanitare⁹.

Pentru instruirea moașelor vor fi înființate, tot în a doua parte a secolului al XVIII-lea, două instituții care vor asigura școlarizarea acestora la Cluj și Sibiu. Acestea vor funcționa neîntrerupt și pe parcursul secolului al XIX-lea¹⁰. Până în 1851, cursurile care durau cinci luni au fost doar teoretice. După înființarea, în același an, a unui institut de nașteri în Cluj au fost și practice, desfășurându-se în limbile maghiară, germană și română¹¹.

Toate aceste inițiative nu au rezolvat absența moașelor instruite la nivelul provinciei, îndeosebi în mediul rural, unde moșeau prioritar femeile „pricepute”. Acestea beneficiau de cunoștințe medicale empirice, dar prin statut și experiență induceau o stare de siguranță în rândul comunității. În anul 1803, Ignatius Farkas, „maistru chirurg și obstetrician” din Cluj, publica o broșură în limba germană în care se plângea că în satele transilvănene nu erau moașe cu școală și, în consecință, femeile nașteau singure, îngrijite numai de babele din vecinătate, ajutoarele date de acestea fiind „iraționale și stricăcioase”¹².

Totuși, încet, dar sigur, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, numărul moașelor instruite crește, fiind în strânsă legătură cu fenomenul de modernizare a sistemului medical transilvănean. Potrivit recensământului personalului sanitar din anul 1807, în Transilvania erau menționate 142 de moașe. Patruzeci de ani mai târziu, în 1847, istoricul László Kövári semna un număr de 888 de moașe pentru o populație care se ridica la aproximativ 2 milioane de locuitori¹³.

În perioada 1849–1867, în Ardeal nu s-a produs nicio schimbare fundamentală în domeniul sanitar. După încheierea dualismului, prin noua constituție, Ardealul, încorporat Ungariei, intră sub regimul legilor sanitare ale Ungariei și, conform lui Valeriu Bologa, după această dată s-a produs o „schimbare bruscă și hotărâtoare și în învățământul medical de la noi”. Din 1872 școala medico-chirurgicală de la Cluj s-a desființat, locul ei fiind luat de Facultatea de Medicină maghiară¹⁴.

Primele legi sanitare cu caracter modern au apărut abia în perioada ulterioară instaurării dualismului, cea mai importantă fiind legea sanitară din anul 1876, aceasta rămânând în vigoare până la finalul Primului Război Mondial. În conținutul acesteia erau stabilite cu claritate atât atribuțiile moașelor, cât și obligația autorităților

⁹ József Spielmann, *Restituiri istorico-medicale. Studii de istoria științei și culturii*, București, 1980, p. 374.

¹⁰ Gavril Kusztos, *Meșteșugul chirurgiei și al moșitului în secolele XVI–XVIII în fosta Ungarie*, Cluj, 1935, p. 18; A. Arz, *Istoricul școlii de moașe și al maternității din Sibiu*, în „Revista medicală”, an VIII, 1962, nr. 2, p. 234–237.

¹¹ V. Bologa, *Vrăji, babe și moașe azi și odinioară*, în „Revista sănătății. Organ de profilaxie sanitară”, an I, 1921, nr. 4, p. 114–118.

¹² *Ibidem*, p. 116.

¹³ József Spielmann, *op. cit.*, p. 306–307.

¹⁴ Valeriu L. Bologa, *Contribuțiuni la istoria medicinei din Ardeal*, Cluj, 1927, p. 18.

locale de a le angaja, ponderea moașelor fiind diferită în funcție de potențialul demografic al comunelor¹⁵.

DISTRICTUL NĂSĂUD – SCURT ISTORIC

Districtul Năsăud a fost înființat în anul 1861 ca urmare a reformei administrative și a aplicării noii formule de guvernare, liberale, adoptată în Imperiul Habsburgic la începutul deceniului șase al secolului al XIX-lea. A fost desființat în anul 1876 în urma unei noi reorganizări administrative a Transilvaniei, fiind cuprins în comitatul Bistrița-Năsăud.

Evoluția istorică a ținutului este una aparte și este strâns legată de funcționarea în acest areal geografic, în anii 1762–1851, a unui regiment de graniță (Regimentul II românesc de graniță). Acesta a fost înființat de împărăteasa Maria Tereza ca parte a sistemului austriac de frontieră format din 17 astfel de regimente, răspândite în întreg imperiul.

Noua structură administrativă apărută în anul 1861 s-a suprapus peste teritoriul acestui regiment, în timpul existenței căruia viața locuitorilor a fost reglementată în cele mai mici amănunte, sub toate aspectele: economic, școlar, sanitar ș.a. Puternicul spirit comunitar al locuitorilor și remarcabilul grad al disciplinării sociale au avut ca rezultat un număr incomparabil mai mare de intelectuali la nivelul elitei și de „știutori de carte” la nivelul oamenilor de rând, în comparație cu restul provinciei. Toate aceste aspecte au avut un puternic ecou în mentalitatea și comportamentul locuitorilor din acest spațiu și după desființarea instituției militare.

Modul de organizare și de conducere a districtului Năsăud a fost dovada persistenței cadrelor mentale modelate și formate în timpul regimului militar. În cadrul noii entități politico-administrative au fost creionate instituții specifice în toate domeniile principale: economic, social, juridic, cultural, care, toate la un loc, au arătat capacitatea de administrare și dezvoltare a unei zone preponderent românești¹⁶.

Din punct de vedere administrativ teritoriul a fost împărțit în șase cercuri (fiecare cerc cuprindea un număr variabil de sate, între cinci și nouă), conduse de juzi de cerc, în frunte cu un căpitan districtual și un comitet reprezentativ. Conform recensământului din 1857, viitorul district avea o populație de aproximativ 43.000 de locuitori¹⁷.

Este necesar și important să explicăm mecanismul de funcționare a aparatului administrativ din district. Toate hotărârile adoptate la nivelul provinciei de către Guvernul erau transmise căpitanului districtului prin ordine (ordonanțe). Acesta, după ce le primea și le analiza, în funcție de problematica enunțată, le direcționa

¹⁵ Oana Habor, *Incursiuni pe tărâmul medical transilvănean (1876–1914)*, Cluj-Napoca, 2015, p. 60–62.

¹⁶ Pentru mai multe detalii despre districtul Năsăud, vezi Adrian Onofreiu, *Districtul Năsăud (1861–1876)*, Cluj-Napoca, 2010.

¹⁷ *Districtul Năsăud*, ed. Simion Lupșan, Adrian Onofreiu, p. 124–125.

mai departe către conducătorii instituțiilor districtuale sau spre juzii (conducătorii) cercurilor administrative, precizând clar ce trebuia făcut și termenul de executare sau de răspuns. Juzii cercuali aveau în subordine mai multe sate conduse de juzi comunali (primari). În fiecare săptămână, de obicei sâmbăta, judele de cerc organiza o întâlnire (ședință), numită în epocă „raport”, cu toți juzii comunali pentru a le transmite noutățile și informațiile primite de la autoritățile districtuale. Juzii comunali aveau datoria de a nota într-o condică toate aceste informații și, după ce se reîntorceau în satele lor, de obicei duminica, după slujba de la biserică, le făceau cunoscute oamenilor din sat. După cum vom vedea, acesta era traseul de transmitere a informației de la nivelul guvernului provincial și până la nivel comunitar, valabil și în cazul înștiințărilor care fac referire la moașe și moșit.

MOAȘELE „DIPLOMATE” DIN DISTRICTUL NĂSĂUD

În perioada studiată, categoria moașelor diplomate din districtul Năsăud cuprindea: *moașa districtuală*, aleasă de autoritățile districtuale, salarizată, cu un statut clar definit în rândul funcționarilor districtului, și *moașa comunală* (din sate), fără un statut în rândul funcționarilor locali și nesalarizată. Un caz special era localitatea Năsăud, unde locuiau și își desfășurau activitatea atât moașa districtuală, cât și moașa comunală.

MOAȘA DISTRICTUALĂ

Din punct de vedere organizatoric, în cursul anului 1861 au fost schițate și propuse spre aprobare guvernului transilvănean principalele instituții districtuale. În acest context, în rândul propunerilor de funcții în sectorul sanitar o regăsim și pe cea de „moașă districtuală” cu un salariu de 100 de florini (moneda austriacă a timpului) pe an, ea fiind subordonată medicului principal al districtului („physicului”). Pentru acest post s-au înscris trei candidate: Ana Mischinger, Josefina Scheidel și Docea Cîtiu. Comitetul reprezentativ al districtului a ales-o, în unanimitate, pe Ana Mischinger și ea și-a păstrat această calitate în toți cei 16 ani de funcționare a entității teritorial-administrative analizate¹⁸. Singura modificare în perioada în care a ocupat această funcție a fost din punct de vedere financiar, deoarece din anul 1870 salariul ei se micșorează la 80 de florini pe an. În comparație, medicul principal din district avea un salariu de 700 de florini anual.

Cine era Ana Mischinger? Singurele informații despre aceasta le-am descoperit în fișele familiale din Năsăud, întocmite pentru recensământul din 1870. Moașa districtuală locuia în Năsăud pe strada Dindărăpt la numărul 267, într-o locuință care consta din parter cu două camere, o cămară și un antreu. Era localnică, născută în anul 1810, de religie romano-catolică, văduvă și mamă a șase copii. Ca o curiozitate, primul copil l-a avut la vârsta de 16 ani și ultimul la 46 de ani. Nu avea

---

¹⁸ *Ibidem*, p. 156, 164.

animale în proprietate, singura sursă de venit fiind salariul¹⁹. O posibilă explicație pentru alegerea în funcția de moașă districtuală a Anei Mischinger, localnică, de religie romano-catolică, pentru o populație majoritară de o altă confesiune (greco-catolică) poate avea legătură și cu experiența acesteia. Ea moșește pentru prima dată la Năsăud în data de 20 aprilie 1850²⁰. Se stinge din viață la vârsta de 76 de ani, în 12 martie 1886, din cauza „slăbiei”²¹.

Din păcate documentele depistate în arhivă până în acest moment nu oferă alte detalii despre viața sa. Registrele parohiale de stare civilă ale botezaților din localitatea Năsăud, analizate în ultima parte a cercetării, oferă doar informații despre numărul total al nașterilor asistate de aceasta în perioada 1861–1876 și categoriile sociale care apelau la serviciile ei.

Aparent poziția de moașă districtuală era o continuare a poziției de moașă a regimentului, care existase înainte de înființarea districtului, în timpul funcționării regimentului de graniță. Ocuparea acestei funcții de moașă a regimentului fusese strict reglementată prin hotărâri ale autorităților militare și bisericești. Printre condiții se numărau, de exemplu, apartenența la statutul militar (doar fiice și soții de grăniceri), necesitatea de a absolvi cursul de obstetrică de la Cluj, obligativitatea de a învăța de la preoți cum să boteze nou-născutul în caz de nevoie și, în fine, obligația de a moși numai la creștini. În sate mai erau și moașele de companie (structuri militare ale regimentului grupând mai multe sate), subordonate moașei regimentului²².

MOAȘELE „DIPLOMATE” DIN LOCALITĂȚILE DISTRICTULUI

Din cuprinsul unui document semnat de căpitanul districtului aflăm că în data de 15 ianuarie 1863 în cele 44 de comunități erau *13 moașe cu studii* (calificate), fără însă a se preciza numele lor sau al localităților în care profesau²³.

După cum am văzut mai sus, funcția de moașă districtuală a fost propusă de către comitetul reprezentativ al districtului și aprobată de guvern, fiind clar formulată în statutul de funcții districtuale. Inevitabil m-am întrebat: care a fost situația celorlalte moașe menționate în anul 1863? Cum devenea moașă calificată o femeie dintr-un sat din district în deceniile analizate? Avea vreun venit asigurat de autoritățile locale pentru munca sa? Documentele de arhivă m-au ajutat să găsesc un răspuns la aceste întrebări și să reconstitui etapele în urma cărora o femeie simplă devenea moașă cu diplomă. Din punct de vedere birocratic, traseul documentelor, în cazul problematicii legate de moașe, era identic cu acela explicat anterior: guvernul transilvănean – autorități districtuale – juzi cercuali – juzi locali – comunități.

¹⁹ *Familiile din Năsăud*, ed. Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Viorel Rus, p. 293.

²⁰ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Bistrița-Năsăud (în continuare: SJANBN), Colecția registrelor parohiale de stare civilă, reg. inv. 776, f. 64.

²¹ *Ibidem*, reg. inv. 785/1885–1914, nr. curent 42, f. 7.

²² Valeriu Șotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj-Napoca, 1975, p. 187.

²³ SJANBN, fond Sedria Generală a districtului autonom românesc al Năsăudului, dosar XCVI/34, f. 2.

În fiecare an, spre final, guvernul transilvănean trimitea un ordin (înștiințare) către autoritățile din întreaga provincie – inclusiv către districtul Năsăud –, în care se anunța organizarea, la începutul anului următor, a unui nou curs de moașe la Cluj, la Institutul Obstetrico-Chirurgical. Școlarizarea se făcea contra cost. Totuși, pentru a încuraja înscrierea, îndeosebi a femeilor din mediul rural lipsite de posibilități financiare, guvernul aloca, anual, un număr de 24 de burse („stipendii”) pe „spesele fondului țării” (decontate din bugetul provincial). Conform conținutului unui astfel de act emis în 25 august 1862, deși în Transilvania numărul moașelor cu diplomă creștea anual cu 40–50 de persoane, totuși „experiența arată că aceste moașe instruite se îngrămădesc să se stabilească mai ales în orașe și în localitățile mai mari, chiar dacă sunt mai multe decât ar fi necesar, în schimb, în multe localități nu există nicio moașă cu diplomă”. De aceea femeile însărcinate erau nevoite să apeleze la ajutorul unor „bătrâne ignorante, pline de prejudecăți și superstiții”. Astfel, „deseori se întâmplă ca din cauza lipsei de ajutor sau a tratamentului greșit, mamele să moară împreună cu fătul lor, să sufere de boli îndelungate sau să facă hernie, prolaps uterin, probleme ale sistemului urinar și alte asemenea boli de cele mai multe ori incurabile, care apar din cauza asistenței greșite la naștere și care cauzează handicap permanent. O asemenea soartă nefericită îl paște și pe noul-născutul adus pe lume cu un ajutor atât de nepriceput și de multe ori pruncul fragil moare, face infecție la ochi sau uneori chiar paralizează.”²⁴

Cursul de moașe începea la Cluj în data de 1 martie a anului următor și dura cinci luni, până la finalul lunii iunie, limbile de predare fiind româna, maghiara și germana. Anunțul viza prioritar comunele mai sărace unde nu existau moașe cu studii. Condițiile pe care trebuiau să le îndeplinească potențialele candidate erau: starea civilă (căsătorite sau văduve), reputația bună și vârsta (între 25 și 45 de ani), acceptarea fetelor fiind făcută doar în situații excepționale. În plus, femeia trebuia să obțină un atestat de la primăria din comuna natală în legătură cu averea sa, „purtarea morală” și un certificat de naștere („carte de botez”). Candidatelor li se promitea decontarea drumului „cu trăsura” din localitatea natală până la Cluj și înapoi (52 de creșteri pe milă), plata zilnică a unei sume de 26 de creșteri (subunitate a florinului) și eliberarea gratuită a unei diplome de moașă la finalul cursului.

Ordinul avea atașat un „conspect” (tabel). Acesta avea un format standard și era împărțit în mai multe rubrici, care trebuiau completate de către juzii cercuali, cuprinzând următoarele informații despre candidată: comuna și cercul de care aparținea, vârsta, religia, profesia, locul nașterii și al locuinței sale, dacă știa să scrie și să citească, dacă vorbea și altă limbă în afara limbii materne și distanța în mile de la Cluj până în localitatea de baștină²⁵.

Candidatele trebuiau să se prezinte cu toate actele enumerate mai sus în fața autorităților districtuale, în cursul lunii decembrie sau cel târziu în luna ianuarie,

²⁴ *Ibidem*, f. 1.

²⁵ Idem, fond Districtul autonom românesc al Năsăudului, dosar 60/1862, f. 27, 29. Ordine cu conținut similar se păstrează și pentru anii 1868 (dosar 1/1868, f. 121v) și 1869 (dosar 12/1869, f. 1–2).

pentru a putea beneficia de „stipendiile” promise de guvern. Dacă depășeau termenul de înscriere, puteau urma cursul de la Cluj, dar pe propria cheltuială.

După ce primea un astfel de ordin, căpitanul districtual îl analiza, adăuga propriile opinii și îl trimitea – specificând obligativitatea de a primi un răspuns scris la această solicitare, într-un interval clar de timp – către juzii de cerc, care la rândul lor îl făceau cunoscut juzilor comunali²⁶. Cel mai probabil, duminică, după slujba de la biserică, comunitatea era informată despre această oportunitate.

Răspunsurile provenite din localități (identificate până acum doar pentru anii 1861–1863) au fost, cu două excepții, negative. Nu se găseau femei interesate de cursul de moașe. În 1862 în actele districtuale este menționată o candidată, Daraban Parasca Spaimoc, din localitatea Sângeorz²⁷. Se precizează că acestea i se vor deconta cheltuielile promise, cei 52 de creștari pe milă pentru drumul dus-întors și diurna zilnică de 26 de creștari. Odată ajunsă la Cluj, femeia trebuia să se prezinte cu actele care îi atestau identitatea la directorul Institutului Obstetrico-Chirurgical²⁸. În 1863 aflăm numele unei alte candidate, din localitatea Rebrîșoara, Nastasia Gavrilă Palage, care, după ce a îndeplinit toate condițiile solicitate, a primit acordul autorităților districtuale pentru a se deplasa la cursul organizat în Cluj²⁹.

De ce exista această lipsă de interes? Sunt posibile mai multe explicații. Pe de-o parte, nu cred că la nivel mental comunitatea simțea nevoia unei schimbări pentru un fenomen care se desfășura netulburat din cele mai vechi timpuri, adică moșirea femeilor de către alte femei din familie sau din comunitate. Inițial am presupus că, în cei aproape 100 de ani de militarizare, prezența moașei regimentului și a moașelor de companii avea să determine o serie de schimbări la nivel mental, în sensul conștientizării nevoii de a avea persoane special instruite în această meserie. Dar atât răspunsul comunităților, cât și proporția nașterilor întâmplare cu moașa „diplomată”, comparativ cu a celor desfășurate cu „moașa empirică” – după cum vom vedea mai jos – mi-au certificat faptul că, la nivel mental, câștigătoare, detașat, era moașa „pricepută”.

O altă explicație privind lipsa de interes poate fi și teama de a părăsi localitatea natală și de a merge, timp de cinci luni, la mai bine de 100 de km (distanța din zilele noastre), în cel mai mare oraș al Transilvaniei pentru a învăța o meserie. În acele timpuri, în mediul rural femeile nu făceau școală pentru a învăța o meserie, cel mult frecventau câteva clase la școala din sat pentru a învăța să scrie și să citească. Doar atât. În plus, ar fi trebuit să își părăsească gospodăria și familia și, în condițiile în care vorbim de o societate preponderent agricolă, care trăia din munca fizică și din creșterea animalelor, o absență atât de îndelungată putea afecta semnificativ viața de familie. Deci ce ar fi putut motiva o femeie să plece de acasă și să urmeze acest curs, în condițiile în care dacă era „pricepută” era acceptată de comunitate și fără studii?

²⁶ *Ibidem*, dosar 1/1866, f. 121v, 44.

²⁷ Azi Sângeorz-Băi, județul Bistrița-Năsăud.

²⁸ SJANBN, fond Districtul autonom românesc al Năsăudului, dosar 60/1862, f. 1.

²⁹ *Ibidem*, dosar 40/1864.

Ajungem astfel la o a treia explicație, lipsa unei salarizări la nivel de comunitate pentru aceste moașe cu studii. Cu toate că ele nu plăteau costurile de drum, școlarizarea, aveau o sumă de bani pentru traiul zilnic și primeau o diplomă de studii la finalul cursului, după aceea nu aveau decât perspectiva de a se reîntoarce în satul natal și de a moși fără niciun fel de salarizare. Era o situație contradictorie. Pe de-o parte, femeile erau încurajate și chemate să facă studii pentru o meserie pe care puteau să o practice chiar și fără studii, iar, pe de alta, autoritățile nu păreau dispuse să le ofere în schimb o minimă salarizare, care le-ar fi oferit confortul material necesar practicării acestei meserii.

Afirmația mea este confirmată de același act menționat mai sus, redactat de căpitanul districtual în 15 ianuarie 1863 și trimis judeului cercual din Năsăud. În cuprinsul acestuia, face referire la ordinul dat de Guvern în 25 august 1862 referitor la moașe³⁰. Conform acestuia, pentru a se evita „nenorocirile” provocate de absența moașelor cu studii din comune, se solicita ca în fiecare comună să existe o moașă cu diplomă sau să se ia măsuri ca două sau trei comunități să se unească și, „în funcție de avuția lor și de numărul populației”, să îi plătească un salariu anual, după mărimea comunei, între 25 și 30 de florini, bani care trebuiau luați din impozitul comunal. În schimb, moașele comunale cu diplomă erau obligate „să acorde pentru toată lumea ajutor și sfaturi la naștere și în perioada lăuziei”.

Dar, cu certitudine, în satele districtului năsăudean, această ordonanță nu a fost pusă în practică imediat, deoarece căpitanul se plânga de lipsa mare de moașe din district și în consecință le cerea juzilor comunali să găsească femei apte pentru a urma cursul de la Cluj. Aceștia aveau chiar libertatea de a le numi „din oficiu” pe cele pe care le considerau potrivite, deoarece în caz contrar Guvernul amenința că va trimite în comune moașe străine.

Un an mai târziu, în continuare, această inițiativă rămăsese fără ecou în satele din district. Dovada este reprezentată de cererea pe care moașa „diplomată” din Năsăud, Docea Cîtiu, a adresat-o în 17 februarie 1864 autorităților comunale din localitate. În cuprinsul acesteia, femeia solicita plata unui salariu din bugetul primăriei, fundamentându-și cererea pe decizia adoptată de guvern în acest sens. Pe lângă plata unui salariu, moașa Cîtiu solicita autorităților să nu mai permită femeilor care nu au absolvit cursul de moașă să asiste nașterile și să le pedepsească pe cele care încălcau dispoziția. Argumentul suprem al femeii a fost că atâta timp cât în Năsăud sunt două moașe diplomate, oamenii de rând nu se pot scuza că nu au moașe învățate³¹. Nu știm dacă cererea ei de salarizare a fost aprobată, dar cunoaștem cu certitudine că primăria din Năsăud a reacționat prompt, cel puțin la nivel declarativ, la solicitarea moașei de a nu mai permite femeilor fără studii să moșească. În 21 februarie, în cuprinsul unei „porunci” a primăriei, se solicita „foarte aspru” ca nicio femeie care nu a învățat moșia, cu excepția moașelor cu

³⁰ Idem, fond Sedria Generală a Districtului autonom românesc al Năsăudului, dosar XCVI/34, f. 1.

³¹ Idem, fond Districtul autonom românesc al Năsăudului, dosar 40/1864, f. 1–2.

diplomă, să nu meargă la femeile care nasc prunci. Cele care nu respectau decizia „se vor pedepsi aspru”³².

Din păcate nu am găsit alte informații despre moașa Docea Cîtiu. Nu apare în cuprinsul recensământului din 1869–1870, deoarece încetează din viață în 18 iunie 1869 la vârsta de 39 de ani. Locuia pe Strada cea Mare, în piață, la numărul 197, soțul său fiind Ion Cîtiu. La cauza morții scrie „de rîndu” (normală, obișnuită)³³. După dispariția ei, așa cum rezultă din registrul botezărilor confesiunii greco-catolice, poziția de moașă comună pare să fie luată de Maria Zevoian. Conform recensământului din 1869–1870, Maria Zevoian era născută în 1841, era văduvă, de religie greco-catolică, nu avea copii, era localnică și nu deținea animale³⁴.

Informații despre salarizarea unei moașe din bugetul local la Năsăud apar abia în anul 1873. În Statutul de organizare al comunității aprobat în acest an, în rândul personalului sanitar, pe lângă postul de medic comună (cu un salariu de 50 de florini) era prevăzut și un post de moașă, plătită cu 30 de florini anual. Atribuțiile moașei comunale erau clar stabilite în paragraful 49 al Statutului. Aceasta avea obligația de a ajuta în cazul nașterilor și de a anunța neîntârziat medicul comună în cazul vreunui pericol: „Este datoare a da mână de ajutor la cazurile de naștere și de cumva se arată la acele ceva periclu, are numai decât a chema medicul întru ajutor, căror medici comunali dânsa este imediat supusă.” De asemenea avea îndatorirea, dacă era solicitată pe cale oficială, să își dea părerea „în sfera sa” pentru „deslușirea conștiințioasă” (opinie avizată, specializată)³⁵.

De exemplu, pentru că în epocă avortul era faptă penală, atunci când exista vreo suspiciune legată de acest gest, moașa trebuia să anunțe neîntârziat autoritățile și să colaboreze cu acestea pe durata anchetei. Un astfel de caz l-am întâlnit într-o altă localitate din district, Feldru, în anul 1868. Moașa din acest sat, Savinca Tițieni, a fost solicitată de o femeie din sat pentru a-i consulta fata, care nu se simțea bine. După consult, pentru că moașa constată avortul și găsește ascuns fătul avortat, ea îl anunță pe preotul local, care la rândul lui îl anunță pe judele de cerc. Acesta informează autoritățile juridice districtuale, care declanșează urmărirea penală a fetei, moașa Savinca Tițieni fiind chemată să depună mărturie în timpul procesului³⁶.

Constatăm așadar că, în perioada studiată, atât autoritățile provinciale, cât și cele districtuale au fost preocupate de reglementarea activității moașelor, încercând să impună în localitățile districtului moașe cu pregătire medicală în detrimentul femeilor „pricepute”, dar fără a le asigura o minimă salarizare. Singura excepție identificată până acum a fost în cazul localității Năsăud, unde din 1873 este prevăzută plata moașei comunale. Cel mai probabil, din această cauză, în ciuda apelurilor repetate din partea autorităților pentru înscrierea la cursul de moașe organizat la Cluj,

³² *Poruncile Primăriei Năsăud*, ed. Simion Lupșan, Adrian Onofreiu, p. 165.

³³ SJANBN, Colecția registrelor parohiale de stare civilă, reg. inv. 784, f. 4, 18 iunie 1869.

³⁴ *Familiile din Năsăud*, ed. Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Viorel Rus, p. 432.

³⁵ *Districtul Năsăud*, ed. Simion Lupșan, Adrian Onofreiu, p. 520–534.

³⁶ SJANBN, fond Sedria Generală a Districtului autonom românesc al Năsăudului, dosar 63/II/1868.

documentele reflectă interesul scăzut al femeilor din arealul cercetat. Concluzia este susținută și de creșterea nesemnificativă a numărului moașelor cu diplomă din district înregistrată în decurs de șapte ani. Dacă în anul 1863 erau 13 moașe cu studii, într-un document din anul 1870, cuprinzând date statistice privind populația districtului și înzestrarea gospodăriilor, găsim un total de 15 moașe, fără alte mențiuni despre identitatea acestora³⁷.

Și în spațiul rus în secolele XVIII–XIX, majoritatea femeilor aduceau pe lume copii, acasă, ajutate de alte femei, rude de sex feminin, prietene ale mamei sau de o „măicuță bătrână”. Aceasta era o femeie în vârstă, de obicei căsătorită, având propriii copii. În Rusia secolului al XIX-lea, această femeie, pe lângă faptul că era o bună cunoscătoare a ritualurilor din lumea satului, era dispusă să ajute la treburile gospodăriei câteva zile în preajma nașterii. Din acest motiv, aceste femei erau preferate în detrimentul moașelor educate sau cu diplomă³⁸.

În societatea turcă a celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, din dorința de a limita gradul ridicat de mortalitate infantilă, de care erau considerate vinovate moașele empirice, statul a luat măsuri ferme pentru reglementarea și controlarea activității acestora, definind clar atribuțiile moașelor educate de stat (în anul 1842 la Istanbul s-a deschis prima școală de moașe). În ciuda eforturilor de a educa și licenția moașele, pentru a îmbunătăți condițiile în care se desfășura nașterea, și în a doua parte a secolului al XIX-lea femeile turce au continuat să nască acasă ajutate de moașele fără studii³⁹.

CINE MOȘEA DE FAPT ÎN NĂSĂUD ÎN 1861–1876, MOAȘA „DIPLOMATĂ” SAU „MOAȘA EMPIRICĂ”?

După cum am menționat și mai sus, în perioada analizată, Năsăudul a fost cea mai importantă localitate a districtului cu același nume. Conform recensământului din anii 1869–1870, din totalul populației de 2.445 de locuitori, 1.941 erau de confesiune greco-catolică, 213 erau de confesiune mozaică (evrei), 167 – romano-catolici, 71 – evanghelici, 30 – reformați, 23 – ortodocși⁴⁰. Pentru perioada studiată, în Arhivele Naționale se păstrează registrele parohiale de stare civilă ale botezaților doar pentru confesiunile greco-catolică și romano-catolică.

Plecând de la numărul total al nou-născuților botezați consemnați de preoții celor două confesiuni și cunoscând numele moașelor cu studii din localitate, în cele două tabele am încercat să evidențiez proporția nașterilor asistate de moașele cu diplomă.

³⁷ *Districtul Năsăud*, ed. Simion Lupșan, Adrian Onofreiu, p. 610–611.

³⁸ Colin Heywood, *O istorie a copilăriei: copiii în Occident, din Evul Mediu până în epoca modernă*, București, 2017.

³⁹ Gülhan Balsoy, *Admonitions to Pregnant Women. Advice Books for Expectant Mothers and the Medicalization of Pregnancy in Late Nineteenth Century Ottoman Society*, în *Medicine within and between the Habsburg and Ottoman Empires. 18th–19th Centuries*, ed. Teodora Daniela Sechel, Bochum, 2010, p. 154.

⁴⁰ *Familiiile din Năsăud*, ed. Ioan Bolovan, Adrian Onofreiu, Viorel Rus, p. 35.

Tabelul 1
Totalul botezaților în localitatea Năsăud – confesiunea greco-catolică

An	Total nașteri	Ana Mischinger	Docea Cîtiu	Maria Zevoian	Procent moașe diplomate
1861	54	0	1	–	1,85%
1862	47	0	4	–	8,51%
1863	40	4	5	–	22,5%
1864	64	8	4	–	18,75%
1865	38	7	9	–	42,10%
1866	48	6	7	–	27,08%
1867	81	11	16	–	33,33%
1868	64	3	16	–	29,68%
1869	59	13	5	2	33,89%
1870	55	4	–	4	14,54%
1871	62	8	–	17	40,32%
1872	56	3	–	11	25%
1873	62	8	–	5	20,96%
1874	60	4	–	14	30%
1875	66	2	–	16	27,27%
1876	53	2	–	3	9,43%

Tabelul 2
Totalul botezaților în localitatea Năsăud – confesiunea romano-catolică

An	Total nașteri	Ana Mischinger	Procent
1861	7	6	85,71%
1862	10	5	50%
1863	6	5	83,33%
1864	6	1	16,66%
1865	9	6	66,66%
1866	8	6	75%
1867	4	–	0%
1868	17	8	47,05%
1869	9	4	44,44%
1870	9	5	55,55%
1871	4	2	50%
1872	6	2	33,33%
1873	5	4	80%
1874	6	2	33,33%
1875	7	–	0%
1876	3	–	0%

În cazul *confesiunii greco-catolice* observăm că doar în doi din cei 16 ani proporția nașterilor asistate de moașele cu diplomă depășește 40%. În rest, proporția oscilează între 20 și 33%, ceea ce demonstrează cu certitudine că marea majoritate a nou-născuților veneau pe lume asistați de moașe fără studii. Este evident că unele dintre ele erau experimentate, având în vedere că figurează cu mai mult de o naștere într-un an (de exemplu, în intervalul 1861–1866, Raveica Ștefan Pop asistă între două și șapte nașteri pe an). Condițiile pe care trebuia să le îndeplinească o astfel de femeie erau: vârsta (niciodată nu era tânără); domiciliul (obligatoriu era localnică); statutul (întotdeauna „era din neam bun”); moralitatea (familistă convinsă și cu reputația nepătată); experiența (mai important decât orice calificare medicală) și prestigiul.

În cazul nașterilor asistate de moașele cu diplomă observăm preferința pentru moașa comunală, de confesiune greco-catolică, față de Ana Mischinger (de confesiune romano-catolică). Doar în doi din cei 16 ani, moașa districtuală a avut un număr mai mare de nașteri asistate, în marea majoritate a situațiilor femeile asistate provenind din familii de intelectuali. Sunt cel puțin două posibile explicații. Pe de-o parte, reținerea comunității, în special a oamenilor simpli, față de o moașă de altă confesiune, iar, pe de alta, poziția ei ca moașă districtuală, care îi permitea să aleagă și să trieze solicitările, în condițiile în care oamenii aveau alternativa de a apela la moașa comunală. Moașa districtuală pare să fi fost moașa elitelor.

În comparație, în cazul *comunității romano-catolice*, procentele demonstrează altă realitate, respectiv preponderența nașterilor asistate de moașa cu studii (Ana Mischinger). Astfel, în opt dintre cei 16 ani, numărul nașterilor asistate de aceasta depășește 50%, în patru ani depășind 75%. Este cert că în acest caz apartenența moașei la confesiunea romano-catolică a făcut diferența în ceea ce privește gradul de acceptare a moașei cu studii. De asemenea, în evaluarea datelor trebuie ținut cont de numărul mult mai mic al membrilor comunității și implicit al nașterilor, fapt care, în teorie, i-ar fi putut permite Anei Mischinger să asiste mai multe femei. Nu putem exclude însă nici varianta că membrii comunități erau mai instruiți (majoritatea erau comercianți, meseriași, funcționari), fapt care este o premisă pentru acceptarea ajutorului medical de specialitate și renunțarea la prejudecăți și practici empirice. Specificul de comunitate mică, închisă m-a făcut să mă gândesc inclusiv la faptul că disponibilitatea de a accepta o moașă de altă confesiune era scăzută.

CONCLUZII

Dispozițiile autorităților districtuale în legătură cu problematica moașelor și a moșitului, eminate în parte de la forul suprem decizional din Transilvania (Guberniu), în parte de la comitetul reprezentativ districtual, ne ajută să înțelegem mai bine cum s-a autogovernat această structură teritorial-administrativă, care au fost și cum se aplicau hotărârile ei, cum se respecta și se pedepsea încălcarea lor, cum își

îndeplineau oamenii obligațiile față de stat, față de jurisdicția administrativă, față de comună însăși.

În cuprinsul cercetării am discutat despre criteriile impuse de autoritățile centrale ale provinciei și de cele districtuale pentru acele femei care doreau să fie moașe. Fără urmă de îndoială, atât la nivel provincial, cât și la nivel districtual, autoritățile au urmărit să rezolve problema lipsei moașelor cu studii, deoarece femeile din mediul rural nașteau în casa lor, asistate de o femeie pricepută, fără o îngrijire adecvată din punct de vedere sanitaro-igienic, cu toate consecințele care decurgeau din această situație.

Prin înființarea și salarizarea funcției de moașă districtuală, problema a fost rezolvată parțial și mai degrabă în plan teoretic decât practic. Moașa districtuală exista, asista nașteri, dar o făcea preponderent doar pentru femeile din rândul elitei. În plus, putem presupune că gradul de acceptare a acesteia în rândul comunității a fost influențat și de confesiunea ei.

Însă la nivelul comunităților locale materializarea preocupărilor autorităților rămâne un deziderat. În practică, inițiativele acestora se vor izbi atât de ermetismul mental al oamenilor simpli, cât și de condiționările de natură familială (rolul esențial al femeii în familia tradițională) și financiară (lipsa salarizării). Din punct de vedere financiar, guvernul provinciei și-a asumat exclusiv responsabilitatea salarizării moașei districtuale, pasând responsabilitatea salarizării moașelor din localități în sarcina autorităților locale. Cu excepția localității Năsăud, unde abia din 1873 moașa comunală este retribuită, pentru restul localităților nu au fost identificate documente care să ateste salarizarea moașelor comunale.

Dacă în cazul celei mai importante localități a districtului, unde activau două moașe cu studii, inclusiv cea districtuală, ponderea nașterilor asistate de acestea era inferioară, putem presupune, fără teama de a greși, că situația era similară și în cazul celorlalte localități. Revenind la întrebarea fundamentală care a orientat studiul de față – a fost preferată moașa „diplomată” sau moașa „empirică”? – pe baza documentelor de arhivă identificate până acum și a analizei cantitative a nașterilor asistate de moașele cu diplomă din localitatea Năsăud, putem afirma că, în ciuda demersurilor autorităților, pe durata funcționării districtului, moașele „empirice” au continuat să fie preferate pentru a asista actul nașterii.

“CERTIFIED” OR “SKILLED” MIDWIFE? ABOUT MIDWIVES AND MIDWIFERY BETWEEN LEGISLATION AND TRADITION IN THE NĂSĂUD DISTRICT (1861–1876)

Abstract

In Transylvania, during the entire 19th century, civil authorities implemented special provisions for controlling the activity of midwives by trying to impose

medically trained midwives especially in villages, to the disadvantage of the so-called “skilled” women. The latter ones benefited from empirical medical knowledge, and given their status and experience, they were inducing a feeling of safety in the members of their communities. But who was assisting in fact births in the world of the Transylvanian villages in the second half of the 19th century, the medically trained midwives or those lacking medical instruction but possessing life experience? Our attempt to answer this question has led to research that focuses on a well-delimited geographic region – the Năsăud District – an administrative territorial unit consisting of 44 villages (the majority of these are today included in the Bistrița-Năsăud County) that functioned in the north-eastern part of Transylvania in 1861–1876, with the town of Năsăud as its capital.

By analyzing and interpreting mostly unpublished documents of the Năsăud District (judicial and civil ones) kept at the National Archives, the Bistrița-Năsăud County Service (abortion trials, official notifications, meeting protocols, local community decisions, etc.) we have tried to reveal the profile of the “certified” midwife as well as that of the “skilled,” “empirical” one. At the same time, we have attempted to identify the status of the midwife in the community microcosm, the way she was seen and accepted by communities and local authorities. The conclusions confirm the fact that in the studied villages, the birth act was primarily assisted by the “empirical” midwife, lacking medical studies and fulfilling the following requirements clearly defined in the mentality of the people of Năsăud living in the second half of the 19th century: age (she was never young), domicile (she had to be a local), status (she always belonged to an honorable family), morality (a convinced family woman with unstained reputation), experience (more important than any other medical qualification) and local prestige.

Keywords: midwife; midwifery; Năsăud District; Transylvania; second half of the 19th century

PERSONALITĂȚI, DESTINE, TRIBULAȚII

REFUGIUL REGELUI SUEDEZ CAROL AL XII-LEA PE MELEAGURILE LOCUITE DE ROMÂNI (1709–1713). INTERFERENȚE ROMÂNNO-SUEDEZE

ROBERT R. DENNDORF*

INTRODUCERE

Totul a început cu mulți ani în urmă cu acel drum fără întoarcere când, în încercarea de a frâna uitarea, m-am apucat să strâng imagini ale meleagurilor copilăriei mele. Dintre acestea m-au fascinat îndeosebi litografiile și gravurile topografice ale secolelor trecute. Fiecare achiziție îmi întărea sentimentul că o părticică din patria străbună se află în nemijlocită apropiere. Examinând stampele, am căutat, printre altele, răspuns la întrebarea de ce reprezentările aceleiași localități s-au schimbat radical într-un interval istoric scurt. În acest scop am analizat reprezentările, textele însoțitoare și am citit cronicile în care au apărut. Toate acestea l-au ajutat și pe un neprofesionist ca mine să facă descoperiri, cum a fost cazul cetății moldovenești Tighina, denumită de turci Bender. Dacă până în anul 1709 nu sunt cunoscute gravuri, în perioada 1709–1714 au apărut mai multe care arată numeroase urbanizări în afara zidurilor cetății. Începând cu anul 1715, puținele gravuri apărute nu mai înfățișează acele urbanizări. Explicația acestei evoluții se găsește chiar în textele stampelor, care povestesc despre crâncena bătălie de la Poltava între armata regelui suedez Carol al XII-lea și cea a țarului Petru I al Rusiei. După nouă ani plini de victorii neîntrerupte, armata suedeză a fost nimicită și nevoită să capituleze la Perevolotcna. Pentru a-și salva viața și pe cea a oamenilor care îi mai rămăseseră, regele a fost nevoit să se refugieze în Imperiul Otoman, unde va rămâne peste cinci ani. Cea mai mare parte a exilului regele îl va petrece lângă zidurile cetății Bender, unde Poarta i-a permis să își construiască un orașel, pe care regele l-a numit „Stockholmul Meu”, iar turcii „Noul Bender”. Sosirea regelui a făcut ca acel loc să devină pentru câțiva ani *de facto* noua capitală a Suediei, unde au fost luate toate deciziile importante pentru acest regat¹. Această descoperire mi-a stârnit curiozitatea

---

* Hamburg; Robert@denndorf.com.

¹ A se vedea discursul ținut de dr. Per Sandin Senior, curatorul Tezaurului Coroanei Suedeze, cu ocazia expoziției *Când Suedia a fost condusă din Moldova*. (<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2108&artikel=746360>; *König Karl XII. Geheimnisvoller schwedischer Archetyp*; <http://srii.org/content/upload/documents/d06be154-0153-4ded-a14a-ad0dad0ae011.pdf>; <http://srii.org/page/when-sweden-was-ruled-from-moldova>.

să afli cât mai multe despre evenimentul respectiv. Regele a preferat raiaua Bender ca loc de refugiu față de Crimeea, aflată la capătul opus al Europei, unde ar fi fost rupt de țara lui și complet incapabil să influențeze evenimentele. La Bender însă, poate i-ar fi putut convinge pe turci să facă o alianță, să îi asigure o armată care să îi permită să continue războiul împotriva lui Petru I. De acolo, regele putea să ajungă mai lesne în Polonia, unde își lăsase o parte din trupe, pentru ca apoi, cu forțe unite, ajutat și de turci, să își ia revanșa și să se întoarcă onorabil și nu ca un înfrânt în Suedia. Vasile Mihordea arăta: „Venirea lui Carol al XII-lea în cuprinsul hotarelor otomane, la Tighina, pe pământ românesc, după pierderea bătăliei de la Poltava, n-a fost o simplă căutare de adăpost în pribegie, ci continuarea unui plan strategic. Dovada o face însăși prelungirea așa de mult timp a voitei lui captivității. De la Tighina a putut mai bine ca de oriunde conduce bătălia diplomatică de la Bosfor, care – deși câștigată de el – n-a fost ajutată de noroc la pacea de la Fălciu.”² Mihordea s-a referit la bătălia de la Stănilești pe Prut din vara anului 1711, încheiată cu victoria armatei turco-tătaro-suedeze asupra celei ruse. Marele vizir Baltaci l-a invitat pe rege să asiste la bătălie, dar lui Carol i s-a părut nefiresc să meargă în calitate de musafir la o luptă unde nu avea comanda armatei și la care nici sultanul nu a găsit de cuviință să vină. Ca atare, încheștarea decisivă a avut loc la 90 de kilometri de Bender, fără participarea celui care s-a străduit cel mai mult ca acest război să aibă loc. Nu numai că regele a convins Poarta să pornească războiul, ci a aruncat în luptă toate trupele suedeze, polone, cazace și române (renumiții „valahi suedezi”) și i-a pus la dispoziție marelui vizir ofițeri care au instruit armata turco-tătară. După toate acestea, Baltaci, „mănat din urmă de patima lui Carol al XII-lea, era gata, cu toate zăbăvile lui de la început, de o mare luptă hotărâtoare.”³ Bogdan scria că turcii și-au pus mari speranțe în noile tehnici de luptă aduse de suedezi, care „constituiau un prilej de zdrobitoare superioritate față de armatele turcești dezorganizate”⁴, iar Haintz trăgea concluzia că felul în care a decurs bătălia a corespuns în mare parte strategiei regelui⁵. Din nefericire, marele vizir, în loc să ordone nimicirea definitivă a dușmanului de moarte al Imperiului Otoman, s-a bucurat de oferta rușilor de a încheia pace și s-a grăbit să înceapă tratativele cu vicecancelarul Șafirov. Când contele Poniatowski, comandantul trupelor regelui, a văzut cum decurg lucrurile, l-a trimis pe locotenentul-major Bousquet cu acel celebru bilețel de alarmă, care a ajuns la Bender a doua zi după-masa⁶. După

² Vasile Mihordea, *Carol al XII-lea la Tighina*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, extras, București, 1943, p. 2.

³ Nicolae Iorga, *Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țările noastre (1709–1714)*, Ședința Academiei Române din 1 octombrie, București, 1910, p. 112.

⁴ Nicolae Bogdan, *Carol al XII-lea regele Suediei. Prototipul eroului modern*, București, 1939, p. 193.

⁵ Otto Haintz, *König Karl XII. von Schweden. Die türkische Periode Karls XII. und ein Versuch einer Wiederaufrichtung der schwedischen Großmachtstellung (1709–1714)*, Berlin, 1958, p. 107.

⁶ Jean Louis Bousquet a luptat la Stănilești, unde a făcut parte din regimentul de dragoni francezi al regelui Carol al XII-lea. Bilețelul a fost mângălit în mare grabă de Poniatowski în limba

ce Carol al XII-lea a citit mesajul, convins că are acum ocazia de a se revanșa pentru înfrângerea de la Poltava, s-a urcat pe cal și, după un drum de 17 ore, a ajuns la Huși, locul unde se decidea poate soarta Europei. Regele a plecat însoțit de 50 de ofițeri suedezi, a trecut râul Cogâlnic, a cotit-o apoi în sus spre Huși și a ajuns la Prut, la 3 km mai sus de Stăniilești, unde a văzut pe malul opus armata rusă înaintând spre Iași în cea mai impozantă ordine, cu trâmbițași și cu steagurile desfășurate. Nimeni nu știe ce regrete l-au putut încerca pe rege la vederea acelei priveliști, gândindu-se la decizia sa de a nu însoți armata otomană. Carol sosise prea târziu. Dacă ar fi fost și el acolo să-și adauge vocea puternică la cea a hanului tătar, despre care se zice că ar fi izbucnit în plâns la semnarea păcii, poate că totul s-ar fi terminat mai bine pentru Suedia⁷. Cu referire la neparticiparea regelui la marea bătălie, înțeleptul Neculce constata că mare noroc au avut muscalii, „că el ar fi știut ce ar fi de făcut”⁸. Hotărârea regelui de a nu fi prezent la această dezbatere militară decisivă nu numai că a rănit vanitatea marelui vizir și a hanului tătar, ci a avut și un efect nefast asupra desfășurării evenimentelor, din care va face parte și vestitul calabalâc de la Varnița, împrejurare în care casa regelui a fost asediată de zeci de mii de turco-tătari, care este o însă o altă povestire.

Cronicile vremii au tratat refugiul regelui ca pe un efect secundar al marelui război, care continua cu înverșunare în nordul Europei. Victoriile ruso-danezo-saxone și înfrângerile suedeze au fost temele de bază ale cronicarilor și istoricilor, aceștia fiind mai puțin interesați de felul în care se desfășura viața suedezilor pe meleagurile românești. Puținele relatări, în mare parte indirecte, provin din jurnalele miniștrilor și diplomaților străini aflați la Curtea din Bender precum și din cele ale martorilor oculari români, ruși, danezi și suedezi de la Prut. A fost deci o necesitate pentru istoriografia română și cea scandinavă ca aceste relatări fragmentate să fie sintetizate într-o lucrare unitară, oportunitate la care a contribuit și comemorarea a 300 de ani de la moartea marelui erou⁹.

---

franceză. Atât francezii, cât și elvețienii, finlandezii sau germanii din armata regelui purtau uniforme suedeze și erau considerați suedezi. Bilețelul, care se mai păstrează și astăzi, are următorul text: „Sire, cu cea mai adâncă umilință mă arunc la picioarele Majestății Voastre ca să comunic că l-am încercuit pe țar cu toată armata sa. Țarul l-a rugat pe vizir să facă pace, pe care vrea să o încheie și cu Majestatea Voastră. S-a răspuns lui Șeremtiiev să se prezinte ca să i se comunice condițiile, timp în care se continuă pregătirile de luptă. Vizirul mi-a promis că nu o să ia nicio decizie fără Majestatea Voastră, a cărei prezență este aici necesară și anume imediat sau să dea ordine și împuterniciri. Cer iertare Majestății Voastre că am scris pe acest petec de hârtie, dar ceva mai bun n-am găsit.” Frans Gunnar Bengtsson, *Karl XII.*, Stuttgart, 1957, p. 470.

⁷ Nicolae Bogdan, *op. cit.*, p. 233.

⁸ Ion Neculce, *Cronica copiată de Ioasaf Luca*, Chișinău, 1993, p. 192.

⁹ Ediția în limba germană a cărții: *Als König Karl XII. von Schweden Gast der Rumänen war. Der Kalabalik von Bender*, 2017, Norderstedt. Izvoarele locale accesate au fost în principal lucrările cronicarilor: Amiras, Ballagi, C. Cantacuzino, D. Cantemir, Christophorus, N. Costin, R. Greceanu, Hurmuzaki, Ion Neculce, R. Popescu, *Uricariul*, precum și ale istoricilor: Bogdan, Ciobanu, Dinu, Iorga, Mehedinți, Mihoarea, Rendiuc, Țvircun și Zimmermann. Nu trebuie uitați nici cronicarii turci Naima și Fındıklılı, care au descris evenimentele din perspectiva Înaltei Porți. Din tabăra rusă, în afară de

MARELE RĂZBOI NORDIC (1700–1721)

Pentru a înțelege de ce s-a refugiat unul dintre cei mai mari eroi suedezi și comandanți de oști europeni tocmai din Scandinavia pe meleagurile locuite de români, trebuie așternute câteva cuvinte despre Marele Război Nordic. Dorința țarului de modernizare a imperiului prin intensificarea schimbului de mărfuri cu Apusul a fost frânată de lipsa unei ieșiri eficiente spre mările lumii. Pe de o parte, accesul spre Marea Neagră era limitat, iar, pe de altă parte, Suedia domina atât Marea Baltică, cât și brațele de vărsare în mare ale fluviilor Neva și Narva. Singura ieșire la mare rămânea portul Arhanghelsk, care funcționa însă numai în lunile lipsite de îngheț. Ca urmare, oportunitatea de a găsi o ieșire practică la oceanele lumii va domina toate acțiunile țarului. Electorul de Saxa, Augustus I, a fost înscăunat în 1697, sub numele de Augustus al II-lea, ca rege al Poloniei, devenind astfel și suveran al Lituaniei. El s-a străduit să recucerească fosta provincie poloneză Livonia, care în anul 1629 a fost în mare parte ocupată de regele Gustav al II-lea Adolf și anexată Suediei. La rândul ei, Danemarca își vedea propriile ieșiri care îi rămăseseră la Marea Baltică în pericol și era în conflict cu Suedia pentru controlul asupra ducatului Holstein-Gottorf. Conflicte mai erau și pentru fostele provincii daneze Schonen, Biekinge și Halland, care, în urma păcii de la Roskilde, au fost cedate Suediei. Toate aceste probleme au dus la izbucnirea Marelui Război Nordic, în care Suedia a fost atacată de o alianță formată din Rusia, Danemarca, Norvegia, Saxonia, Polonia și Lituania. Deși raportul de forțe era în defavoarea Suediei, tânărul rege Carol al XII-lea, care abia împlinise 18 ani, a reușit în martie 1700 să respingă atacul și să înfrângă Danemarca și Norvegia. După ce a ocupat în anul 1706 Saxonia, regele a decis să se îndrepte cu cea mai mare parte a armatei sale prin Polonia spre Rusia, cu țelul de a ocupa Moscova. Robert Massie compara îndrăzneala lui Carol al XII-lea de a lua o armată din Saxonia, din inima Europei, și a o duce spre est, la mai mult de 1.600 de kilometri până la Moscova, cu cea a lui Hanibal sau Alexandru cel Mare.

Regele suedez a dispus în iarna 1708/1709 în total de 60.000 de oșteni, dintre care 16.000 erau polonezi sub comanda regelui Leszczyński și 1.000–1.500 erau „valahi suedezi”, comandanți de colonelul Sandu Colțea. Gerul aprig al acelei ierni împreună cu foametea și alte probleme au redus aceste efective la 20.000–24.000 de oameni. Din cauza lipsei de alimente și furaje, regele, care se afla cam la 130 km depărtare de Moscova, a schimbat direcția de marș spre sud, către teritoriile locuite de tătarii din Ucraina. Ajuns acolo, a decis să atace cetatea Poltava, unde spera să reziste până la sosirea convoiului cu întăriri din Suedia al generalului Lewenhaupt,

---

jurnalul de zi al țarului, am făcut apel la descrierile unor martori oculari: Allard, Arsenoiu, de Brasey, Bruce, Golovkin, Juel, Șeremetiev și Tiepolt. Relatările din anturajul regelui provin îndeosebi de la: Bardili, Bellerive, Eneman, Fabrice, Jefferies, Mottraye, Naundorf, A. Ross, Sparre și von Weismantel. Deși Voltaire nu a fost la Bender trebuie și el amintit pentru relatările preluate de la martorii Fabrice, Ferriol, Fierville, Fonseca, Mottraye, von Rosen și Villelongue. De mare folos au fost și lucrările istoricilor: Bengtsson, Bürmeister, Faber, Findeisen, Haintz, Hammer, Lundblad și Nordberg.

a trupelor de cazaci conduse de hatmanul Mazeppa precum și a tătarilor. Lucrurile au luat o altă întorsătură după ce convoiul lui Lewenhaupt a fost interceptat și nimicit în 9 octombrie 1708 la Lesnaia de către marii cneji ruși Repnin și Menșicov. Necazul nu s-a oprit însă aici, întrucât în 13 noiembrie 1708 Menșicov a atacat și distrus din temelii capitala cazacilor Baturin. Ca urmare, Mazeppa nu și-a mai putut ține promisiunea de a-l ajuta pe rege. Când trimișii regilor Suediei și Poloniei au cerut tătarilor ajutorul promis, acesta le-a fost refuzat, probabil în urma intervenției Porții, care se temea că împăratul de la Viena ar putea deschide un al doilea front împotriva lor. Suedezii s-au aflat astfel la Poltava complet izolați și lipsiți de ajutor. La toate aceste probleme s-a adăugat, puțin înainte de bătălia decisivă, rănirea gravă a regelui în timpul unei misiuni de recunoaștere. Bătălia a avut loc în 27 iunie 1709, încheindu-se, prin capitularea de la Perevolotna, cu victoria armatei ruse. Victoria îi va deschide țarului definitiv ieșirea la Marea Baltică în nord-vest și la Marea Neagră în sud-est. Pentru a-și salva viața și pe cea a oamenilor care îi mai rămăseseră, regele a fost nevoit să se refugieze în Imperiul Otoman. Deoarece posibilitățile de cazare în Basarabia erau limitate, suita regelui, care la un moment dat ajunsese la 20.000 de persoane, a fost încartiruită pe tot teritoriul Moldovei, unii chiar și în Valahia. Prezența timp de mai mulți ani a suedezilor a lăsat urme pe meleagurile românești, iar la rândul lor musafirii au luat cu ei la plecare deprinderi pe care le-au găsit utile.

TURNUL COLȚEI ȘI MĂNĂSTIREA COZIA

Vestitul turn Colțea din București, numit și al Colței sau al Colții, terminat în anul 1715 și fiind în acea perioadă, cu cei 54 de metri ai săi, cea mai înaltă clădire din teritoriile locuite de români, și-a primit numele probabil de la vornicul Colțea Doicescu. Inițial conceput ca o clopotniță, a fost distrus în partea de sus la cutremurul din anul 1802, când a căzut clopotul de 1.700 kg. În anul 1888, clădirea a fost complet nimicită și înlocuită cu un turn de lemn folosit ca foișor de foc. Numele turnului amintește de Sandu Colțea, comandantul regimentului valah din armata lui Carol al XII-lea, despre care Nicolae Iorga scria: „Și cine știe unde va fi murit în obscuritate acest colonel Colțea – numele-i amintește biserica Colții din București, în jurul căreia a dăinuit legenda clădirii prin suedezi –, ostaș de aventură care acoperise de glorie, în tovărășia celui mai mare viteaz, numele nației sale!”¹⁰ Mai multe relatări susțin că la construcția turnului ar fi ajutat soldați suedezi aflați în drum spre casă, care au imprimat turnului elemente ale arhitecturii nordice. În timp ce partea de jos, foarte robustă, amintește de stilul autohton al mănăstirilor fortificate, partea superioară era mai suplă și de inspirație germană sau suedeză¹¹.

¹⁰ Nicolae Iorga, *Un ofițer român în oastea lui Carol al XII-lea*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, XXXIV, 1912, p. 5.

¹¹ Cristian Lascu, *Cutremurul cel mare*, în „National Geographic România”, august 2005, p. 5, <http://www.natgeo.ro/natura/1440/7872?showall=1>.

Cea mai veche relatare aparține lui Joseph Sulzer, care scria în anul 1775 despre două zugrăveli în culori foarte vii aflate de o parte și de alta a bolții de intrare, care înfățișau doi suedezi: un infanterist și un cavalerist, cu carabinele pe umăr. Ele au trebuit să fie însă îndepărtate din ordinul autorităților turce, pentru că reprezentau soldați ai unei armate străine¹². În general, în Principatele Române a fost destul de primejdios să dorești să imiți Apusul. Pentru că turcii supravegheau cu grijă purtarea domnilor români, chiar și pentru rezidenții străini era imprudent să se îmbrace „europenește”. Del Chiaro povestea că străinii chemați în Principate primeau de Paște postav și mătase ca să se îmbrace după moda țării și să fie astfel la adăpost de privirile pline de ură ale turcilor, care nu vedeau cu ochi buni veșmintele și porturile diferite de ale lor¹³. Asesorul rus Geetzen, care a fost martor la cutremurul din anul 1802, scria: „Marele și solidul turn al mănăstirii grecești Colțea, o construcție suedeză din timpul lui Carol al XII-lea, s-a despicat, iar partea de sus s-a prăbușit.”¹⁴ Baronul von Stürmer, care, la fel ca Geetzen, în drum spre Constantinopol s-a oprit la sfârșitul anului 1816 în București, a confirmat cele spuse de Sulzer că turnul avea la intrare în stânga și în dreapta „zugrăviți doi soldați în uniforme germane, cam așa cum era moda în secolul trecut, cu arma pe umăr, stând de pază”. Aspectul „amintea de regele Carol al XII-lea, a cărui apariție se potrivește cu data construcției turnului”. Elementul nou adus de Stürmer a fost că domnul Brâncoveanu ar fi dat în onoarea regelui Carol al XII-lea ordinul de a se zugrăvi soldați suedezi aflați în trecere prin București¹⁵. Un ghid turistic vienez din 1820 recomanda vizitarea mănăstirii Colțea, „în fața căreia se află turnul pe jumătate distrus de cutremur, despre care se spune care l-ar fi construit suedezii acum 150 ani”¹⁶. Douăzeci de ani mai târziu, un ghid din Londra recomanda vizitarea bisericii Colțea, „construită sub auspiciile regelui Carol al XII-lea”¹⁷. Adolphe Billecocq, consulul francez în Moldova și Valahia (1839–1846), nota că turnul Colței a fost construit de ingineri suedezi din suita regelui Carol al XII-lea și că era „esența celei mai avansate științe”¹⁸. Un alt francez, Vaillant, aprecia că printre cele mai importante clădiri din București se numără „spitalul Colțea cu turnul lui ruinat, construit în 1715 de soldații

¹² Joseph Franz Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens, daß ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens im Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens, als Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte*, vol. I, Wien, 1787, p. 294.

¹³ Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*, București, 2007, p. 59.

¹⁴ Johann Christian von Engel, *Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Teutschland und England ausgefertigt*, pt. a 49-a, Halle, 1804, p. 83.

¹⁵ Freiherr Ludwig von Stürmer, *Skizzen einer Reise nach Konstantinopel in den letzten Monaten des Jahres 1816*, Pest, 1817, p. 73.

¹⁶ Adolf Schmidt, *Literatur und Kunst, Geografie, Geschichte, Statistik und Naturkunde*, Wien, 1845, p. 302.

¹⁷ John Murray, *Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, London, 1840, p. 220.

¹⁸ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. V, (1847–1851), ed. Daniela Bușă et al., București, 2009, p. 98.

lui Carol al XII-lea”¹⁹. Cu ocazia vizitei cronicarului rus Porphyrius Uspenski la spitalul Colțea în anul 1846, medicii i-au povestit istoria stabilimentului și i-au atras atenția asupra mănăstirii cu același nume, „unde se ridica turnul lui Carol al XII-lea”²⁰. În același an, jurnalistul Adolphe Laurent Joanne din Dijon admira arhitectura spitalului, în fața căruia se afla turnul prăbușit, „zidit de soldații regelui Carol al XII-lea”²¹. Într-o descriere a Bucureștiului, gazeta „Die Zeitung in Leipzig” enumera la 1 februarie 1847, printre altele, „o biserică ce a fost construită sub auspiciile regelui Carol al XII-lea”²². Aceeași recomandare o face un ghid turistic din Stuttgart în anul 1846, care scria că singura clădire din București care poate fi considerată ca o antichitate este o biserică care a fost ridicată sub auspiciile regelui Carol al XII-lea²³. Medicul american James Oscar Noyes, care a vizitat Bucureștiul în aceeași perioadă, enumera clădirile demne de semnalat: Hanul lui Manuc, Spitalul Brâncovenesc și Spitalul Colțea, „cu turnul său deosebit, construit în 1715 de soldații regelui Carol al XII-lea și acum ruinat”²⁴. În descrierea Bucureștiului anilor 1850–1851, călătorul scoțian James Henry Skene nota în jurnalul său despre turnul Colței: „A fost construit de suedezii care au rămas la București după înfrângerea armatei lui Carol al XII-lea în 1709, când acel dușman formidabil al mării Rusiei și-a așezat sabia de-a curmezișul drumului ce ducea de la Moscova la Constantinopol și când, din păcate pentru destinele Europei, acea sabie bună a fost frântă la Poltava.”²⁵ Scriitoarea Mite Kremnitz, doamna de onoare a reginei Elisabeta a României, care a fost de față la vizita prințului moștenitor Gustav al Suediei în București în anul 1879, nota că acesta s-a interesat îndeosebi de turnul Colței, „care a fost construit la începutul secolului al XVIII-lea de către ostași suedezi în timpul șederii regelui Carol al XII-lea în aceste regiuni”²⁶.

Turnul a fost bine-cunoscut în toată Europa și descris de lexicoanele de prestigiu. *Meyers Konversations-Lexikon* din 1874 recomanda printre monumentele demne de văzut: „Vechiul spital Colțea cu turnul său pătrat construit în secolul al XVIII-lea de către soldații regelui Carol al XII-lea și în parte distrus de cutremurul din anul 1802.”²⁷ Această recomandare a fost reluată în toate edițiile următoare, ultima în anul 1905, unde s-a adăugat: „acum nivelat”²⁸. Un ghid turistic tipărit de aceeași editură în anul 1902 menționa că spitalul Colțea era una dintre clădirile

¹⁹ *Ibidem*, vol. IV, (1841–1846), ed. Daniela Bușă *et al.*, București, 2007, p. 415.

²⁰ Gheorghe Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 379.

²¹ *Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 32.

²² „Bukarest Illustrierte Zeitung”, 4 februarie 1854, p. 84.

²³ *Handbuch für Reisende in den Orient*, Stuttgart, 1846, p. 229.

²⁴ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. VI, (1852–1856), ed. Daniela Bușă *et al.*, București, 2010, p. 212.

²⁵ *Ibidem*, vol. V, p. 615.

²⁶ Mite Kremnitz, *Aus dem Leben Karl von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, Stuttgart, 1900, p. 192.

²⁷ *Meyers Konversations-Lexikon*, Leipzig, 1874, p. 979.

²⁸ <http://www.zeno.org/Meyers-1905/A/Bukarest>.

remarcabile ale Bucureștiului și că pe vremuri o parte a acestui complex fusese „așa-numitul turn suedez construit în anul 1715 de ostașii lui Carol al XII-lea”²⁹. Alexandru Cicio Pop și Alexandru Bădăuță scriau în introducerea la *Ghidul Bucureștilor* din anul 1935: „La mănăstirea Colțea, unde funcționau un spital și o școală, se ridica un turn neobișnuit de înalt, având un ceasornic și doi soldați zugrăviți de o parte și cealaltă a porții. Tradiția spune că acest turn al Colței ar fi fost înălțat de soldați suedezi din armata regelui Carol al XII-lea refugiați la noi.”³⁰ Francezul Joseph Caillat, care și-a obținut diploma de medic în urma unui examen dat la spitalul Colțea și care și-a practicat meseria în Principatele Române în anii 1845–1848, nota că turnul „a fost construit de soldații regelui Carol al XII-lea al Suediei”. Elementul nou în relatarea lui Caillat este că mănăstirea Cozia „a fost reparată de ostașii regelui Carol al XII-lea” aflați în trecere³¹. Trebuie remarcat că și Aladár Ballagi a menționat Cozia în lucrarea sa despre drumul de repatriere al regelui, fără a da însă detalii³². Neagu Djuvara consemna: „Turnul acesta de pândă fusese ridicat la începutul secolului 18 prin grija marelui spătar Mihai Cantacuzino și cu sprijinul câtorva boieri, printre care și un Colțea, luptători în oștile lui Carol al XII-lea. Turnul fusese construit cu ajutorul unor meșteri zidari din armata suedeză care așteptau repatrierea.”³³

Din izvoare suedeze, cartograful Göran Bäärnhielm menționa în lista gravurilor și operelor semnificative legate de Carol al XII-lea și turnul Colței, „care a fost construit de războinicii regelui în 1712”³⁴. Regele Carol al XVI-lea Gustaf al Suediei a amintit, cu ocazia unui banchet dat la 8 aprilie 2003 în București, de vizita străbunicului său Oscar al II-lea în anul 1885 și, înaintea acestuia, de cea a lui Carol al XII-lea, a cărui gardă a ajutat la construcția turnului Colței. Se pare că ostași aflați în slujba regelui suedez au beneficiat de pe urma ajutorului dat. Istoricul Rendiuc scria despre o mică grupă de cazaci răniți și bolnavi ai hatmanului Mazeppa care a fost obləduită și îngrijită în spitalul Colțea, unde probabil li s-a construit și o mică capelă³⁵.

Analizând aceste indicii, nu se poate exclude ipoteza că soldați suedezi aflați în trecere prin București ar fi ajutat într-adevăr la construirea celebrului turn al Colței.

²⁹ Meyers Reisebücher, *Türkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien*, Leipzig, Wien, 1902, p. 102.

³⁰ Alexandru Cicio Pop, Alexandru Bădăuță, *Ghidul Bucureștilor*, București, 1935, p. 13 sqq.

³¹ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, p. 542.

³² Aladár Ballagi, *XII. Károly és a Svédok átvonulása Magyarországon 1709–1715*, Budapest, 1922, p. 180.

³³ Neagu Djuvara, *op. cit.*, p. 59.

³⁴ „Turnul Colți (*sic!*). Colțsea-tornet i Bukarest uppfört av Karl XII: s krigare 1712 i anslutning till ett sjukhus, användes för brandbevakning, skadat i en jordbävning 1802, nedrivet 1888. Höjd 48 m, bredd 38 m.”, C.XII B.67. Göran Bäärnhielm a alăturat scurtei descrieri o poză făcută de fotografatul român Niculescu; goran.baarnhielm.net/kb/Snoilsky/Sno_CXII.htm.

³⁵ Teofil Rendiuc, *Гетьман Иван Мазепа – відомий і невідомий*, Kiev, 2010, p. 401.

SPRIJIN SUEDEZ PENTRU BISERICA LUTERANĂ

Suedia a fost mai mulți ani la rând protectoarea Bisericii Luterane din Țara Românească și Moldova, confesiunea majorității populației de origine germană din Europa de Sud-Est. După sosirea regelui în Imperiul Otoman, interesele comunității au fost sprijinite de legația suedeză din Constantinopol prin preotul protestant von Celsing cel Bătrân. Mai târziu, misiunea a fost preluată de fiii acestuia, von Celsing cel Tânăr și Eric von Celsing, care au militat pentru libertatea credinței nu numai pentru suedezii nou-sosiți în Principatele Române, ci și pentru frații lor de credință germani care trăiau acolo.

Mai mulți literați au fost preocupați de această temă:

Christof Klein, fost episcop al Bisericii Luterane din România, scria că regele Carol al XII-lea a trecut pe drumul său de repatriere pentru scurt timp și prin București. Comunitatea luterană de acolo, care nu avea nici biserică, nici pastor, l-a rugat pe rege să îi ajute. Acest lucru a fost extrem de necesar pentru a asigura păstoria numărului crescând de refugiați luterani care soseau din Ardeal, dar și a suedezilor din suita regelui aflați în București³⁶.

Istoricul George Ionescu-Gion confirma că luteranii și calvinii și-au înălțat biserica în secolul al XVIII-lea sub protecția miniștrilor Suediei și, apoi, ai Prusiei la Constantinopol și că tot acolo se aflau bisericile lor și în momentul în care își scria lucrarea³⁷.

Teologul Willibald Teuschländer arată că, la începutul secolului al XVIII-lea, comunitatea luterană din București a fost o filială a bisericii din Constantinopol. După refugiarea regelui Carol al XII-lea, acesta a încheiat un acord cu Înalta Poartă prin care toate bisericile luterane din partea europeană și asiatică a Imperiului Otoman au obținut libertatea de credință. Explicat s-a permis construirea atât la Constantinopol, cât și la București a câte unei biserici. Pe baza acestui acord, domnii Grigore al II-lea Ghica, Matei Ghica și Constantin Racoviță au acordat comunității luterane din București încuviințarea de a-și construi o biserică din lemn cu un turn pentru clopotniță, construcție care a fost terminată în anii 1752–1753³⁸.

Consulul Prusiei în Moldova C.A. Kuch scria: „De 130 de ani protestanții din Moldova își pot exercita liber credința. Cu ajutorul lui Carol al XII-lea al Suediei, aceștia au primit cadou terenul pe care să-și poată construi bisericile.” Prima biserică s-a construit în București iar la Iași, până în anul 1812, slujbele au fost ținute într-o încăpere închiriată³⁹. La cele afirmate de Kuch trebuie adăugat că în secolul al XVIII-lea a existat cel mai probabil o biserică în Moldova, deoarece

³⁶ Christof Klein, *Die Gesamtvisitation der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien (1990–2010)*, Köln, Weimar, 2018, p. 626.

³⁷ George Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899, p. 230.

³⁸ Willibald Stefan Teuschländer, *Geschichte der evangelischen Kirchen-Gemeinde, Augsb. Conf. in Bukarest*, Bukarest, 1869, p. 14.

³⁹ C.A. Kuch, *Moldauisch-Walachische Zustände in den Jahren 1828 bis 1843*, Leipzig, 1844, p. 98.

Dimitrie Cantemir menționa în *Descrierea Moldovei* că biserica evanghelică din Iași, de curând rânduită, arsesse la marele incendiu care devastase orașul⁴⁰.

William Wilkinson, consulul britanic în Țara Românească și Moldova la începutul secolului al XIX-lea, s-a exprimat foarte clar: „Regele Carol al XII-lea a fondat în timpul șederii sale două biserici luterane. Acestea sunt administrate de un preot numit de cea mai înaltă autoritate bisericească din Suedia. Toți luteranii sunt germani și numărul lor este de 1.000.”⁴¹

Pe baza informațiilor dintr-un manuscris intitulat *Descrizione dello stato della Chiesa protestante in Bukurest*, Sulzer a dat detalii despre ridicarea bisericii luterane din București. Terenul pe care a fost construită biserica aparținea în anul 1690 unor partizani ai principelui Francisc Rákóczi al II-lea și se afla în apropierea unui loc numit Fântâna Boului, în mahalaua Stejarului, cam pe unde se va afla mai târziu strada Popa Tatu. Urmașii lui Rákóczi au cumpărat în anul 1746, pe lângă acest loc, un altul de la un anume ceauș Radu. Aceste două terenuri au fost sfințite și pe ele s-a construit prima biserică din lemn. În 1755 s-a mai cumpărat cu bani suedezi, danezi și prusaci un al treilea teren⁴². Fluxul crescând de credincioși luterani a făcut ca biserița să devină cu timpul neîncăpătoare. Ca urmare, comunitatea i-a cerut domnului Mavrocordat permisiunea de a construi o biserică mai mare. Pentru a procura fondurile necesare, luteranii din București i-au trimis în aprilie 1754 pe Jacob Friedrich Wölffel, un legător de carte din Brașov, și pe Jacob Klemens din Halle în statele protestante din Europa cu o scrisoare de recomandare a diplomatului von Celsing cel Tânăr. Ei au călătorit întâi la Prešov, iar apoi la Wrocław, Danzig și Stockholm, unde au înaintat regelui suedez Adolf Frederick o scrisoare cu toate doleanțele. Acesta le-a acordat sprijin financiar, care a venit instituționalizat prin Uniunea Gustav-Adolf⁴³, iar von Celsing le-a înmănat în noiembrie 1755 un patent de protecție. Convinși că domnul va aproba construcția, enoriașii au demolat vechea bisericuță din lemn și au început să o ridice pe cea nouă, care, cu excepția acoperișului, a fost definitivată. Înaintea terminării construcției, au venit boieri munteni, care au cerut oprirea lucrărilor și au solicitat aprobările date de domnitorii Ghica și Racoviță. Boierii au luat documentele cu ei și nu le-au înapoiat comunității, care nu a mai putut dovedi că se afla în drept. Domnul Scarlat Ghica, care a fost

⁴⁰ Dimitrie Cantemir, *Beschreibung der Moldau*, Frankfurt, Leipzig, 1771 (facsimil al ediției originale, București, 1973), p. 53.

⁴¹ Rudolf Lindau, *Die Walachei und Moldau in Hinsicht auf Geschichte, Landesbeschaffenheit, Verfassung, gesellschaftlichen Zustand und Sitten der Bewohner*, Dresden, Leipzig, 1829, p. 277 (are la bază cartea lui William Wilkinson, *Historical and Statistical Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, London, 1820).

⁴² Joseph Franz Sulzer, *op. cit.*, vol. III, p. 642 sqq.

⁴³ Uniunea a făcut mai multe donații, printre care menționăm: pentru orga destinată bisericii din Șemlacul Mic în Banat în 1859; pentru mai multe biserici din Brăila începând din 1866; pentru construirea unei biserici la Câmpina în 1861; pentru construirea unei case pastorale la Bârda în Banat în 1943; pentru achiziția unei orgi pentru biserica din Știuța în Banat în 1972 (Christof Klein, *Die Gesamtvisitation der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien (1990–2010)*, Köln, Weimar, 2018, p. 636).

rugat să aprobe continuarea construcției, a cerut, la rândul lui, documentele originale emise de predecesorii săi. În vederea găsirii unei soluții, s-a solicitat sprijinul trimișilor Suediei și Danemarcei la Constantinopol. Din cauza războiului ruso-turc între 1768 și 1774 rezolvarea problemei a fost târăgănată până în timpul domniei lui Alexandru Ipsilanti. La rugămintea diplomatului von Celsing cel Tânăr, domnul a dat un hrisov prin care aprobările precedente au fost repuse în vigoare. Construcția a putut fi astfel terminată și sfințită în 15 august 1778 și singura restricție a fost că biserica nu avea voie să aibă un zid de piatră.

URME SUEDEZE PE MELEAGURI ROMÂNEȘTI

Pentru a păstra în amintire evenimentele legate de repatrierea regelui, în data de 5 februarie 1998 s-a fondat la Pitești, sub președinția generalului-locotenent Åke Sagrén, fost comandant suprem al forțelor armate suedeze, cercul „Carolus Rex Revivat”. Acesta și-a stabilit ca țel să repete performanța haptică a regelui Carol al XII-lea. S-a pus accent ca totul să fie la fel ca în anul 1714 și pentru aceasta s-au croit, cu sprijinul Armémuseum din Stockholm, uniforme istorice, s-au construit trăsuri poștale aidoma celor din acele vremuri și s-a stabilit cât mai precis posibil traseul parcurs de rege. Călăreții au avut voie să doarmă într-un pat numai patru nopți. La această acțiune au luat parte 70 de persoane, 35 de cai și 25 de trăsuri. La 1 septembrie 2000 au pornit din Pitești: căpitanul Beyron Johansson, care îl reprezenta pe regele Carol XII-lea, Åke Sagrén și călăreața de performanță Edina Diözegi. Traseul a trecut prin Sibiu, Alba Iulia, Cluj, Budapesta, Viena, Linz, Passau, Regensburg, Nürnberg, Hanau, Marburg, Kassel, Hildesheim, Celle, Ludwigsburg, Parchim și Güstrow, ajungând în 19 septembrie la Stralsund. Acțiunea a fost sprijinită de ambasadele suedeze și de organizațiile sportive de călărie de pe traseu, precum și de forțele armate ale României, Ungariei, Austriei, Germaniei și Suediei⁴⁴.

În anul 1993 cercetători ai Muzeului Național de Istorie a Moldovei au investigat locul unde s-a aflat pe vremuri tabăra suedeză la Varnița. Au fost găsite resturi de fundații și obiecte din secolul al XVIII-lea legate de șederea suedezilor. Ulterior terenul a fost cumpărat și pe el s-a amenajat o secție externă a muzeului cu numele: *Lagărul militar al regelui Carol al XII-lea*. Jurnalistul și docentul suedez Torgny Hinnemo, care a vizitat locurile în anul 2013, a urmărit evoluția lucrărilor. Acolo i s-a arătat în subsolul unei clădiri intrarea într-un tunel foarte jos. Jurnalistul a intrat cu o lanternă în tunel, a avansat în genunchi cât a putut și până la urmă a renunțat, constatând că „este nesfârșit de lung”. Specialiștii suedezi și turci aflați la fața locului speră să afle mai multe despre acest tunel din cercetarea arhivelor otomane⁴⁵. Oare au construit suedezi un tunel de la casa regelui din Varnița, despre care Voltaire scria că ar fi avut și un subsol, până la o clădire aflată la o distanță sigură, pentru ca în caz de pericol să se poată refugia?

⁴⁴ Manuel Ruoff, *Historienspektakel: Carolus Rex Revivat. Mit Pferd und Wagen auf den Spuren Karls XII*, în „Das Ostpreußenblatt”, Hamburg, 30 septembrie 2000, p. 4.

⁴⁵ www.minsk-samarkand.se/2013/02/01/300-ar-sedan-kalabaliken-i-bender/.

Swedish Research Institut Istanbul (SRII) a inițiat la Chișinău, Stockholm și Istanbul, începând din anul 2013, o serie de seminare cu titlul: *When Sweden Was Ruled from Moldova*⁴⁶. În acest context, la 1 februarie 2013, s-a deschis la Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei din Chișinău expoziția *Pe când Suedia era guvernată din Moldova*. În octombrie 2014, la Armémuseum din Stockholm, au avut loc lucrările simpozionului de istorie moldo-suedeză-turcă legate de exilul regelui Carol al XII-lea⁴⁷. În mai 2017, muzeul moldovenesc a organizat, în colaborare cu Ambasada Suediei în Republica Moldova, Armémuseum și Ambasada Republicii Moldova în Suedia, un șir de manifestări în cadrul proiectului *Situl istoric – Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varnița – valorificare și promovare*.

În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea se înregistrează trecerea a 24 de vizitatori nordici prin spațiul românesc, din care 21 au fost suedezi, în mare parte diplomați aflați în drum spre Constantinopol. Prezența a 12 călători suedezi dintre cei 21 este direct legată de șederea regelui Carol al XII-lea la Bender. În perioada 1709–1714, în afara suedezilor, Moldova a fost vizitată de puțini străini mai cunoscuți. Acest gol a putut fi umplut de persoane din suita regelui suedez. Cele mai remarcabile relatări au fost cele ale ofițerului Erasmus Henrik Schneider von Weismantel, în vârstă de numai 22 de ani⁴⁸. Weismantel a făcut, de pildă, prima

⁴⁶ Printre prelegerile susținute în cadrul programului se numără: Lars Ericson Wolke, *The High Politic Game between Sweden, Russia and the Sublime Porte 1709–1714*; Bengt Liljegren, *The Kalabalik in Varnitsa*; Victor Țvircun, *Kalabalyk in Testimonies and Contemporaries' Memoirs*; Elena Ploșniță, *King Charles XII at Bender and Varnița. History and Memory*; Åsa Karlsson, *From Carpolopolis to Constantinople: Swedish Political Reforms and Everyday Life during Charles XII's Stay in the Ottoman Empire*; Marin Olin, *The Loyal Royal Architect. Nicodemus Tessin the Younger's Projects for Charles XII during the King's Absence*; Karin Ådahl, *King Charles XII and the Expeditions to the Orient*; Yurii Zavchuk, *Orlik and the Zaporog Cossacks*; Elżbieta Świecicka, *Preliminary Notes about the Undated Map Named "Russia" from the Swedish Military Archives or Cartographical Memorial of the Tatars' Raids on Muscovy and a Few Words of Warning*.

⁴⁷ <http://www.suedia.mfa.md/news-embassy-ro/499360/>.

⁴⁸ Descrierile acestuia sunt grupate pe teme: *De unde vine numele; Unde este așezată; Apele; Fertilitatea solului; Suveranitate și domnie; Puterea și autoritatea domnitorului; Numirea domnitorului; Împărțirea administrativă; Curtea domnească; Miliția; Unele lucruri demne de semnalat; De unde vin locuitorii; Limba; Nobilimea; Natura și obiceiurile; Furturile; Comerțul; Despre viței; Despre oi; Despre vânat; Locuințele; Agricultură; Trândăvia; Lucrarea pământului cu calul; Mâncarea și băutura; Religia; Postul; Sărbătorile; Sacramentele; Nu ne lasă să ne îngropăm morții la ei; Mănăstiri și popi; Ordinea bisericească; Portul și îmbrăcămintea locuitorilor; Portul femeilor și al domnișoarelor; Statura și aspectul [locuitorilor]; Muncesc puțin și fără plăcere; Consecințele trândăviei; Educația tineretului; Despre botezuri și căsătorii; Pedepse grele pentru curvășărie și adulter; Moneda țării; Prind sclavii și îi aduc înapoi; Ospitalitate; Înșmormântările*. Schneider von Weismantel s-a referit la numeroase localități și râuri pe care le-a văzut: *Bahlui, Bahluiet, Baia, Bănila, Belcești, Bistrița, Bârlad, Botoșani, Brețcu, Bulboacă, Călărași, Căndești, Căndul Mare, Chișinău, Clocușna, Codru, Copanca, Costești, Coțmani, Cuciurul Mare, Dereneu, Derhelui, Dorohoi, Dubăsari, Dubăsarul Vechi, Fărăoani, Fântânele, Focșani, Focuri, Furceni, Gherman, Ghetlova, Giurgești, Grozești, Grozinți, Heci, Heleşteni, Hirjauca, Horlican, Horodenca, Ibănești, Icușeni, Jijia, Jijioara, Larga, Lațfalău, Lucavița, Lujeni, Malovata, Mălăești, Miclăușani, Mircești, Moldova, Moșănești, Neamț, Obrizan, Ocna, Oituz, Onițcani, Orășeni, Podul Iloaei, Prigoreni, Răchiteni, Răut, Râșca Nouă, Râșcova, Râul Negru, Rezina, Rotopănești, Săbăoani, Săseni, Serafinești, Sinești, Siret, Speia, Stodolna, Stroiești, Suceava, Sulița, Șipote, Ștefănești, Târgu Frumos, Târgu Ocna, Târnuța,*

descriere păstrată în scris a dansului românesc *hora*⁴⁹. Din cercetările muzeografului Corneliu Stoica rezultă că ofițerul suedez a fost cel dintâi care a menționat Ocna ca târg (*Flecken Okno*)⁵⁰. Ofițerul trebuie să fi avut cunoștințe aprofundate despre Târgu Ocna, întrucât acolo au fost dislocate trupe suedeze și locul era în același timp și stație a poștei de campanie suedeze. Nicolae Iorga a găsit cuvinte de laudă pentru Weismantel: „Dar iată un străin, un german în serviciul suedezilor, E.H. Weismantel, care știe despre această Moldovă pe la 1711–1713 mult mai mult decât mărețul curcan evreo-italian del Chiaro din viața Țării Românești.”⁵¹ Iorga a mai scris despre jurnalul acestuia: „Însemnările ... formează unul din principalele izvoare ale istoriei noastre.”⁵²

Se pare că prima berărie din Moldova a fost înființată de suedezi, ea deserving însă numai nevoile interne ale coloniei⁵³. De la Iorga știm că „cei dintâi băutori de bere fuseseră ofițerii și soldații armatelor străine de ocupație” și că prima berărie publică a fost deschisă la Roman în 1798⁵⁴.

Cronicari moldoveni, munteni și ardeleni au descris evenimente legate de șederea suedezilor pe meleaguri românești. Odată cu creșterea nivelului educativ și cu apariția noilor mijloace de comunicație, interesul pentru evenimentele legate de exilul regelui Carol al XII-lea și în general pentru Scandinavia a crescut. Astfel în secolul al XIX-lea trei publicații: „Foaie pentru minte, inimă și literatură” (1838–1865), „Familia” (1865–1906) și „Gazeta de Transilvania” (1838–1945) au publicat 727 de articole în limba română despre Scandinavia. Dintre acestea, 246 au avut ca temă statul suedez, regii Gustav al III-lea, Oscar al II-lea precum și o *Istorie a regelui Carol al XII-lea*⁵⁵. Cronicarul Colb de pildă a descris în anul 1838 în

Tețcani, Totoești, Trebiș, mănăstirea Trisfetitele, *Trotuș*, Unchetești, Văscăuți, Vârtejeni, Volocineț, Voroteț (*Călători străini despre țările române*, vol. VIII, ed. Maria Holban et al., București, 1983, p. 310 sqq.).

⁴⁹ Claudiu Neagoe, *Societate și muzică în Țara Românească și Moldova (1550–1830)*, lucrare de doctorat, Universitatea din București, Facultatea de Istorie, 2013, p. 16.

⁵⁰ „În secolul XVIII, cele două localități vecine, Ocna și târgul Trotuș, se vor afla în competiție pentru întâietatea în zonă, dar în timp ce localitatea Ocna va fi într-o continuă ascensiune, târgul Trotuș va decade treptat. De pe la mijlocul secolului XVII, localitatea Ocna lua locul târgului Trotuș în comerțul cu Brașovul. Călătorul suedez folosește calificativul de *oraș* pentru Ocna și de *orășel* pentru Trotuș. Un prim argument îl constituie apariția calificativului de «târg» în anii imediat următori. Astfel, călătorul suedez Weismantel este primul care îi atribuie în anii 1713–1714 calificativul de târg.” Corneliu Stoica, *Evoluția localității Târgu Ocna în Evul Mediu până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „Carpica”, XXI, 1990, p. 18.

⁵¹ Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, *Monarhii*, București, 2015, p. 430.

⁵² Idem, *O nouă descriere a Moldovei în secolul al XVIII-lea, de un suedez*, în „Revista istorică”, XVI, 1930, nr. 1–3, p. 1 sqq.

⁵³ Joseph Benedikt Heyrenbach, *Die gantz unvermuthete doch plötzliche Ankunfft Carol XII. Letztern Königs von Schweden / in dem Reiche derer Todten / als derselbe in der Nacht, vom 11. zum 12. December. des 1718ten Jahres, in denen Approchen von Friedrichshall in Norwegen, seinen heldenmuthigen Geist aufgegeben etc.*, Frankfurt, Leipzig, 1723, p. 174.

⁵⁴ Nicolae Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, București, 2012, p. 412 sqq.

⁵⁵ Mihaela Mehedinți, *Relations between Transylvania and the Nordic Countries in the 19th Century as Seen in Romanian Periodicals. A Quantitative and Qualitative Analysis*, în „Revista română de studii baltice și nordice”, III, 2011, p. 87.

„Foaie pentru minte, inimă și literatură” ecoul produs de știrea că regele va trece pe drumul său de repatriere prin Ardeal. Colb s-a referit la măsurile ordonate de împărat și la faptul că la Râșnov și Cristianul de Brașov, ca de altfel în toată Țara Bârsei, totul fusese pregătit. Această publicație și „Gazeta de Transilvania” au tipărit la mijlocul secolului al XIX-lea mai multe articole pe tema repatrierii regelui. De la istoricul Johann Seivert ne-a rămas o relatare despre un ofițer suedez care a venit de la Bender la Sibiu, unde l-a cunoscut pe istoriograful ardelean Andreas Heldmann din Biertan, pe care l-a convins să vină cu el în Suedia. Heldmann a fost înmatriculat în anul 1715 la Universitatea din Uppsala și numit în 1719 lector pentru limba germană. El a scris în anul 1726 o lucrare despre originea sașilor din Ardeal: *Disputatio historica, de origine Septem Castrensium Transylvanicae Germanorum*, o gramatică a limbii germane și în anul 1738 o gramatică a limbii suedeze⁵⁶. Impresia bună lăsată de Heldmann l-a determinat pe regele Carol al XII-lea să acorde burse și altor studenți din Ardeal⁵⁷.

La Muzeul Național de Istorie a României se păstrează o colecție de 65 de medalii deosebit de valoroase dedicate regelui Carol al XII-lea. Acestea au constituit obiectul unui studiu aprofundat din care a reieșit că o parte au fost bătute în colonia suedeză de la Varnița⁵⁸.

Sederea timp de mai mulți ani a regelui suedez pe meleaguri românești a rămas vie în amintirea locuitorilor, devenind până la urmă legendă. Țărani basarabeni i-au povestit scriitorului Kohl, care a vizitat în anul 1838 Benderul, o tradiție transmisă din tată în fiu: Sub maldărul de moloz plin de buruieni, care a fost pe vremuri casa regelui Carol al XII-lea, sub o boltă, s-ar afla o comoară cu aur și multe obiecte de preț ale veneratului suedez. Această comoară este ocrotită de fiica fermecată a regelui, care este de o frumusețe deosebită și care se află închisă între zidurile dărâmurii. Într-o zi va veni însă un tânăr care o va elibera pe prințesă din captivitate și amândoi vor pleca cu comoara în Suedia. Acolo tânărul îi va cere lui Carol al XII-lea, care mai este încă regele Suediei, mâna fetei și va primi jumătate din regat⁵⁹. Locuitorii din Varnița au povestit că încă mulți ani după calabalâc, mai ales în zilele furtunoase de toamnă, se auzea din fundul pământului un vuiet înfundat de luptă și zgomot de arme, care le amintea de vestitul calabalâc⁶⁰.

Stema satului Varnița, care înfățișează un leu de aur încoronat culcat pe un câmp negru, îl simbolizează pe regele Carol al XII-lea. Leul privește spre răsărit, adică spre Rusia. În anul 1924 s-a înălțat în Varnița un obelisc, iar o stradă poartă numele „Regele Carol al XII-lea”. În orașul Bender, pe strada denumită pe atunci

⁵⁶ *Ibidem*, p. 147.

⁵⁷ Adolf Schmidl, *Literatur und Kunst, Geografie, Geschichte, Statistik und Naturkunde*, Wien, 1845, p. 421.

⁵⁸ Katiușa Pârvan, *Medalii dedicate regelui Suediei Carol al XII-lea păstrate la Muzeul Național de Istorie a României*, în „Cercetări numismatice”, IX–XI, 2003–2005, p. 585.

⁵⁹ Johann Georg Kohl, *Reisen nach Südrussland (Die Krim, Bessarabien)*, Dresden, 1847, p. 263.

⁶⁰ Carl Gustaf Verner von Heidenstam, *Karl der Zwölfte und seine Krieger (Die Karoliner)*, Zürich, 1987, p. 264.

Lenin, se găsește un monument care îl arată pe rege cu perucă și barbă – care amintește de mascarea sa la repatriere –, precum și un al doilea monument pe locul unde se afla tabăra a treia. La fel ca la Varnița, o stradă din Bender poartă numele „Regele Carol al XII-lea”⁶¹.

Unii suedezi s-au acomodat așa de bine în țările române încât au hotărât să se stabilească acolo. Nicolae Iorga amintea în *Documentele Cantacuzinilor* despre un român care l-a inclus în testamentul său pe Ion Sfeșul, un suedez din Beciu – localitate aflată pe drumul de repatriere al suedezilor între Dunăre, Olt și Pitești –, pentru că acesta i-a oferit găzduire în anul 1719 într-o situație grea⁶². Faptul că evenimentul menționat a avut loc în 1719, la cinci ani după repatrierea suedezilor, sugerează că acel suedez se stabilise pe meleaguri românești. George Cristea scria despre unii suedezi care au părăsit tabăra din Bender în căutare de lucru sau pentru a se căsători și care s-au stabilit pe teritoriile românești. Descendenții acestora s-au integrat în societatea românească, și-au pierdut limba și tot ceea ce a mai rămas din identitatea lor a fost numele. Profesorul Alf Lombard de la Universitatea din Lund, care a făcut cercetări în acest domeniu și care stăpânea limba română, a descoperit nume suedeze care au supraviețuit veacurilor: Hurtig (Sprinten), Strid (Luptă) sau Sverd (Spadă), strămoșii acestora dovedindu-se a fi fost soldați ai regelui Carol al XII-lea⁶³. Profesorul George Litarczek a istorisit jurnalistului Laurențiu Ungureanu o povestioară pe care a auzit-o de la bunicul său Anton. Acesta, un bijutier în Viena, s-a îndrăgostit de brașoveanca Amalie Gaudi, pe care a luat-o de soție, și s-a mutat la Brașov. Amalie i-a destăinuit că strămoșii ei au fost suedezi și că unul dintre ei a fost medic al regelui Carol al XII-lea⁶⁴. Lingvistul Eugen Coșeriu își amintea de domnul Brun, profesorul de biologie, care povestea neobosit elevilor săi că este descendentul unui ofițer suedez care a luptat sub regele Carol al XII-lea la Poltava și care a venit apoi la Bender⁶⁵. Aici trebuie amintit că pe lista celor care au apărut până la sfârșit casa regelui la calabalâc se află și un Eric Brun⁶⁶. Barthold Anders Ennes citează de asemenea un Eric Brun⁶⁷. Matei Eminovici, fratele poetului Mihai Eminescu, a povestit că, pe filiera părintească, ei ar fi strănepoții unui ofițer de cavalerie suedez din armata regelui Carol al XII-lea. Acest ofițer, rănit la Poltava, a

⁶¹ <http://varnita.md/stema-si-drapelul-satului-varnita>; <http://transnistria-tour.com/de/tours/mein-neues-stockholm> și <http://www.internationalen.se/2013/02/karl-xii-star-staty-i-sovjet/>.

⁶² Vasile Mihordea, *op. cit.*, p. 30.

⁶³ Alf Lombard (1902–1996) a vizitat în anul 1938 Bender, a susținut apoi o conferință și a publicat o lucrare despre Carol al XII-lea. În 1994 a publicat o versiune revizuită și adăugită cu același subiect în „Wermlands karoliner skriftserie” la Uppsala; <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A1901/pdf>.

⁶⁴ http://adevarul.ro/sanatate/medicina/anestezie-george-litarczek-interviu-1_528f6529c7b855ff5626c7b0/index.html.

⁶⁵ Johannes Kabatek, Adolfo Murguía, *Die Sachen sagen wie sie sind ... Eugenio Coseriu im Gespräch*, Tübingen, 1997, p. 14.

⁶⁶ https://sv.wikipedia.org/wiki/Kalabaliken_i_Bender.

⁶⁷ Barthold Anders Ennes, *Biografiska minnen af konung Carl XII: s Krigare*, vol. II, Stockholm, 1819, p. 132.

devenit invalid și s-a stabilit la Suceava pe moșia baronului Jean Mustață. În cancelaria lui Mustață a lucrat mai târziu și tatăl poetului, Gheorghe⁶⁸.

URME ORIENTALE ÎN SUECIA

Suedezii au păstrat până astăzi în amintire ospitalitatea celor la care au fost timp de mai mulți ani musafiri. Despre calabalâcul de la Varnița și drumul de repatriere al regelui suedezii au turnat filme, au scris piese de teatru, au compus poezii, marșuri și imnuri, au tipărit vederi și viniete, au conceput jocuri de societate și multe altele. Ambasadoarea Suediei din R. Moldova, Ingrid Tersman, a declarat la Expoziția de Arme Istorice Suedeze deschisă la Complexul Memorial-Istoric de la Bender: „Ceea ce vedem azi în Suedia este o moștenire și a ideilor politice ale lui Carol al XII-lea asupra cărora a cugetat, aflându-se la Bender.”⁶⁹ Suedezii au luat cu ei din locurile în care au trăit anumite deprinderi care li s-au părut de folos. Regele, care s-a putut convinge cât de greu o duceau creștinii în Imperiul Otoman, a fost mai tolerant cu celelalte religii, altele decât cea protestantă. El a permis cămătarilor evrei care au venit cu el din Orient să-și practice, poate pentru prima dată în viața lor, liber credința. Convinși de avantajele turnurilor fortificate de apărare ale bisericilor săsești din Ardeal, pe care le-a văzut pe drumul de repatriere, regele a ordonat ridicarea în anul 1717 a 14 astfel de construcții de-a lungul graniței dintre Suedia și Norvegia. Aceste turnuri, necunoscute până atunci în Suedia – adecvate pentru luptele în zonele muntoase, unde nu se poate utiliza artileria clasică –, au fost prevăzute cu creneluri de tragere și palisade. În fața magaziiilor de muniții s-au ridicat valuri din pământ. Cel de la Krokstand, puternic întărit din trei părți, a fost denumit „cu permisiunea regelui, Claussenborg”, cu alte cuvinte Cluj. Nordberg a fost atât de atins de ingeniozitatea acestor turnuri încât le-a descris cu nenumărate detalii tehnice, enumerând avantajele oferite în atac și apărare⁷⁰.

Impresionat de gradul avansat al științelor medicale în Imperiul Otoman, regele s-a arătat interesat de tratamentul virusului varicelei. Klamig, unul dintre medicii lui Carol al XII-lea, a aflat la Constantinopol metoda de vaccinare pentru prevenirea acestei boli. Din ordinul regelui, medicul a trimis la Stockholm în anul 1714 un raport detaliat despre tratament. Vaccinarea a fost introdusă în Suedia însă abia la începutul secolului al XIX-lea⁷¹. Prezența regelui în Imperiul Otoman a condus la o creștere a interesului statelor scandinave față de Orient. Astfel, prima ambasadă suedeză din lume a fost deschisă în anul 1710 la Constantinopol, iar de la începutul secolului al XVIII-lea s-a constatat un flux sporit de cercetători și

⁶⁸ George Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu*, București, Chișinău, 2002, p. 14.

⁶⁹ <http://www.moldovenii.md/md/news/view/taxon/70/id/6780/from/noi>.

⁷⁰ Georg Andreas Nordberg, *Leben Karl des Zwölften Königs in Schweden mit Münzen und Kupfern*, vol. II, Hamburg, 1746, p. 714 sqq.

⁷¹ J.F.C. Hecker, *Geschichte der neueren Heilkunde*, Berlin, 1839, p. 284; Hans Haas, *Spiegel der Arznei. Ursprung, Geschichte und Idee der Heilmittelkunde*, Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1956, p. 111; www.aftonbladet.se/nyheter/kolumnister/hermanlindqvist/article12681460.ab.

călători suedezi. Frații von Celsing au adus la întoarcerea din misiunea lor colecții de scrieri de mare valoare, care se păstrează la biblioteca Universității din Uppsala.

Se spune că suedezii sosiți din Imperiul Otoman au introdus în Scandinavia ca specialitate culinară sărmăluțele în foi de viță și în foi de varză. Rețeta de preparare a fost publicată la Stockholm în cartea de bucate a lui Cajsa Warg: *Hjelpreda I Hushållningen För Unga Fruentimber* pentru prima dată în anul 1755 și apoi în alte 13 ediții până în anul 1822. Sarmalele au primit numele de *Kåldolmar* de la turcescul *dolma* (umplut). Orhan Tançgil, un guru al bucătarilor televiziunii suedeze, afirma că regele Carol al XII-lea a introdus în bucătăria scandinavă chifteluțele, pe turcește *köfte*, rețetă care a fost de-a lungul timpului ușor schimbată și care poartă astăzi numele de *Köttbullar*⁷². Obişnuința de a bea cafea după metoda orientală de preparare a fost introdusă în Suedia de către suedezii reîntorși. Până atunci cafeaua nu fusese considerată în Suedia ca o băutură obișnuită, ci ca medicament și se putea cumpăra numai în farmacii. Cercetătoarea Annie Matson de la Universitatea din Uppsala arăta, într-o expunere făcută în localitatea Skarholmen, că la întoarcerea în Suedia regele a cerut să i se pregătească cafeaua Mokka așa cum era obișnuit după felul turcesc. Carol a adus cu el și ustensilele necesare pentru pregătirea cafelei și se spune că ar fi băut trei litri pe zi. În expunere, Matson a arătat că suedezii au preluat în vocabularul lor cuvintele turcești și a dat exemple: „*kalabalık, köşk, yoğurt, dolma*”⁷³. Modul turcesc de viață a devenit la modă în Suedia, la fel îmbrăcămintea, muzica, mobilierul și chioșcurile orientale. Fenomenul a atins apogeul în anii 1771–1792, când regele Gustav al III-lea și-a procurat o canapea turcească, un chioșc turcesc, iar în parcul regal casa pazei avea forma unui cort turcesc.

Sultanii au arătat Suediei mai departe o încredere mai mare decât oricărui alt stat creștin. Sub noua regină Ulrika Eleonora, sora marelui erou, simpatia turcilor față de Suedia a crescut, dar regatul nordic era atât de slăbit de războaie, încât nu mai era în stare să influențeze nemijlocit Înalta Poartă în măsura în care o făcuse regele Carol al XII-lea. Astfel, începând cu anul 1720, Imperiul Otoman nu a mai prezentat Imperiului Rus revendicări în favoarea Suediei.

THE REFUGE OF KING CHARLES XII IN THE LANDS INHABITED BY THE ROMANIANS (1709–1713). ROMANIAN-SWEDISH INTERFERENCES

Abstract

The article retraces Swedish King Charles XII's steps in the regions historically inhabited by the Romanians after the king's defeat in the Battle of Poltava and his subsequent exile in the Ottoman Empire. Special emphasis is given to Tighina/

⁷² <https://xn--kochdichtrisch-7vb.de/2010/11/26/ikea-kottbullar-sind-turkisch/> și <https://sv.wikipedia.org/wiki/K%C3%B6ttbullar>.

⁷³ <http://schweden-forum.blogspot.com/2012/08/kaffee-wird-in-schweden-verboten.html>.

Figura 2. Turnul Colței – gravură în oțel după un desen de Charles Doussault (1818–1880).

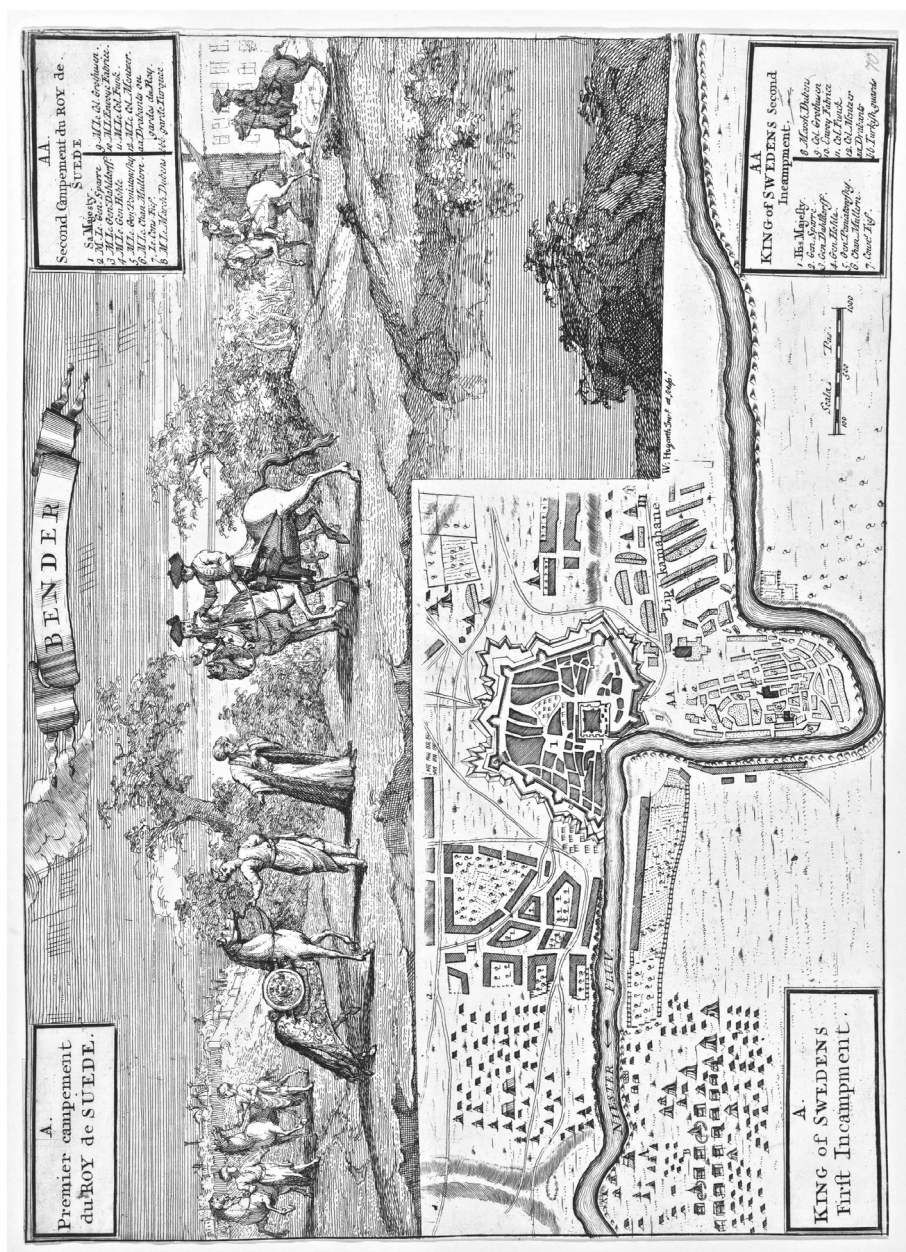

Figura 3. Sosirea regelui la Bender – gravură în cupru de
W. Hogarth, 1724.

PRIMADONA HARICLEA DARCLÉE ÎNTRE SCENĂ ȘI CULISE

ȘTEFAN PETRESCU*

DARCLÉE ASTĂZI

Fenomenul primadonei generează reflecții interesante asupra relației dintre artă, gen și putere în societatea secolului al XIX-lea¹. Burghezia în ascensiune a devenit o mare consumatoare a spectacolelor de operă. Frecventarea operei era un mod agreabil prin care familiile onorabile își petreceau timpul liber². Termenul de *primadonă*, folosit mai întâi în Veneția la jumătatea secolului al XVII-lea, a devenit sinonim cu divă, desemnând interpreta rolului principal feminin al unei opere³. Popularitatea și performanța artistică a primadonei erau factori determinanți pentru a asigura succesul comercial al unei producții de operă. Prin practicarea acestei profesii, femeia din secolul al XIX-lea acumula și exercita putere și influență într-o societate dominată de bărbați. Susan Rutherford, în excelenta sa carte despre opera secolului al XIX-lea, creionează un portret arhetipal al primadonei, folosindu-se de o gamă variată de surse istorice, precum scrisori, jurnale, memorii și articole de presă⁴.

Biografia Haricleii Darclée nu a fost încă scrisă deși încercări au existat. Meritul de a scrie prima biografie romanțată a celebrei artiste revine tânărului și talentatului publicist și cronicar de teatru, Nicolae Carandino (1905–1996). În cartea sa de *Memorii*, Carandino povestește împrejurările fericitei întâlniri cu Darclée. În 1938, Camil Petrescu, directorul oficiosului „România”, i-a cerut redactorului Carandino să aducă pe prima pagină a ziarului subiecte noi, senzaționale. Ideea de a-i lua un interviu celebrei artiste i-a venit la cafeneaua *Corso*, unde ziaristul l-a întâlnit pe sculptorul Oscar Han, care, referindu-se la Darclée, care tocmai sosise la București pentru a se stabili definitiv în țară, îi căina pe artiștii lăsați să moară de foame de către politicienii ignoranți⁵. Carandino nu a stat prea mult pe

---

* Institutul de Studii Sud-Est Europene, București; stefan_petrescu@hotmail.com.

¹ Beth L. Glixon, *Private Lives of Public Women: Prima Donnas in Mid-Seventeenth Century Venice*, în „Music & Letters”, 76, 1996, nr. 4, p. 510; Hilary Poriss, *Changing the Score: Arias, Prima Donnas, and the Authority of Performance*, New York, Oxford, p. 2009; Rachel Cowgill, Hilary Poriss, *The Arts of the Prima Donna in the Long Nineteenth Century*, New York, Oxford, 2012.

² Vlado Kotnik, *The Idea of Prima Donna: The History of a Very Special Opera's Institution*, în „International Review of the Aesthetics and Sociology of Music”, 47, 2016, p. 244.

³ *Ibidem*, p. 238.

⁴ Susan Rutherford, *The Prima Donna and Opera, 1815–1930*, Cambridge, 2006.

⁵ Nicolae Carandino, *Nopti albe și zile negre. Memorii*, București, 1992, p. 205. Vezi capitolul *Cum am descoperit pe Hariclea Darclée*, p. 204–211.

gânduri, grăbindu-se să ajungă la hotelul Bratu (ulterior Grivița) de la intersecția străzilor Polizu și Griviței. Aici a fost primit de îndată de către o doamnă în vârstă *à la belle époque*, împodobită cu coliere și înveșmântată în dantele și catifele. Camera ei de hotel era plină de scrisori, fotografii și alte mărturii ale gloriei de altădată. Această doamnă distinsă primea ziariști, cărora le depăna povești din viața ei, iar unii dintre ei, mai îndrăzneți, plecau cu trofee, precum obiecte și amintiri prețioase, angajându-se în schimb să publice materiale despre viața și activitatea ei lirică. În urma acestor vizite, Darclée se alegea cu promisiuni neonorate și obiecte înstrăinate. Întâlnirea dintre Darclée și Carandino a generat seria de reportaje zilnice din ziarul „România”. În jurul acestui subiect ziarul și-a făcut publicitate de tip american, cu fluturași aruncați din avion pe străzile Bucureștiului⁶. Carandino a scos-o pe divă la braț în lumea mondenă a artiștilor, scriitorilor și a oamenilor de muzică și de teatru din Bucureștiul interbelic. Reportajele, apărute în ziar timp de două luni, au fost adunate într-un volum, scos la editura Cugetarea cu puțin timp înainte de moartea artistei⁷. Valoarea documentară a acestei (auto)biografii este scoasă în evidență de către Carandino în prefața primei ediții din 1938: „am ascultat povestită această viață și, la rândul nostru, o repovestim.”⁸

A doua monografie Darclée a fost scrisă de George Sbârcea (1914–2005) în 1961⁹. În 1938, tânărul muzician și ziarist clujean a vizitat-o pe artistă la hotelul Bratu¹⁰. Timp de două după-amiezi, Sbârcea a adunat un material documentar bogat, pe care nu a reușit însă să-l publice în „Gazeta ilustrată” din Cluj, ba chiar l-a pierdut mai apoi în vârtoarea anilor tulburi ai celui de-al Doilea Război Mondial. În anii regimului comunist, Sbârcea, având acces la arhiva artistei, aflată în custodia fiului ei, compozitorul și dirijorul Ion Hartulari, a editat o biografie romanțată. În această carte, marcată de ideologia timpului, Darclée este prezentată ca o victimă a mentalității *burghezo-moșierești*¹¹. Dacă Nicolae Carandino povestește despre relațiile artistei cu aristocrația românească și europeană a timpului, George Sbârcea eludează complet acest subiect. În timp ce Carandino aduce elogii avocatului Victor Rațiu, care a avut „grijă atentă, frățescă” față de steaua apusă a scenei lirice mondiale¹², Sbârcea nu face niciun fel de trimitere la acest prieten devotat.

Studiul de față își propune să recupereze memoria Haricleii Darclée, prin valorificarea fondului documentar de la Arhivele Naționale din București. Actele și scrisorile acestei arhive – cea mai mare parte în limba română – merită a fi puse în

⁶ *Ibidem*, p. 208.

⁷ *Ibidem*, p. 209. La doar trei săptămâni după apariția ziarului „România” este publicată în foileton *Viața de glorie și pasiune a mării Darclée*: V. Arachelian, *Viața de haz și de necaz a lui Constantin Tănase*, București, 2011, p. 14 (Prefață).

⁸ Nicolae Carandino, *Darclée. Viața de glorie și de pasiune a unei mari artiste*, București, 1938, p. 9, republicată în 1995 sub titlul: *Viața de glorie și de pasiune, sfârșitul tragic al Haricleei Darclée*.

⁹ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *Darclée*, ed. a II-a, București, 1972.

¹⁰ *Ibidem*, p. 202.

¹¹ *Ibidem*, p. 229.

¹² Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 281.

valoare¹³. Cei doi biografi mai sus menționați au ignorat sau nu au avut acces la multe dintre documentele intrate în custodia Arhivelor Naționale în anii 1970. Pe de altă parte, ei au văzut documente pe care noi nu le găsim astăzi în acest fond. De pildă, Carandino scrie că a văzut în camera de hotel a artistei un geamantan plin cu scrisorile de dragoste ale regelui Portugaliei, don Carlos de Bragança¹⁴.

Amintim și preocupările criticului muzical de origine olandeză, René Seghers, care pregătește de peste trei decenii o monografie Darclée¹⁵. De asemenea, semnalăm și un articol al profesoarei de teatrologie de la Universitatea din Atena, Avra Xepapadaku, care tratează despre debutul artistei la Opera Mare din Paris¹⁶. În 1961, regizorul Mihai Iacob a turnat un film biografic, iar în 1995 la Brăila soprana Mariana Nicolesco a organizat prima ediție a festivalului de operă „Hariclea Darclée”.

FAMILIA ȘI RUDELE GRECEȘTI

Informații despre copilăria și căsătoria artistei aflăm în lucrările lui Carandino și Sbârcea, care, așa cum am precizat anterior, au valoare autobiografică. Hariclea, fiica lui Ion Haricli și a Mariei Aslan, s-a născut la Brăila în 10 iunie 1860¹⁷. Cuplul a avut și alți copii, dar numai Hariclea a ajuns la maturitate¹⁸. Chiar dacă registrul stării civile indică Brăila ca loc de baștină, părinții ei erau din alt oraș, aflându-se acolo doar în trecere, pentru treburi negustorești. Ion Haricli era un om foarte bogat, proprietar a numeroase imobile urbane, magazine de grâne și arendaș de moșii în tot cuprinsul județului Teleorman. Familia închiria și o locuință somptuoasă la București pe strada Romană (azi Eminescu)¹⁹. Familia Haricli a locuit mai întâi într-o casă spațioasă din Turnu Măgurele, iar mai apoi într-una la fel de arătoasă din Zimnicea. În 1877, în timpul războiului ruso-otoman, țarul Alexandru al II-lea al Rusiei și-a instalat cartierul general în casa acestui negustor²⁰. În împrejurimile Zimnicei, Haricli ținea în arendă moșiile prințului Grigore Ipsilanti, cu care de altfel se și înrudea²¹.

Carandino și Sbârcea, biografii divei, susțin că Darclée se înrudea dinspre mamă cu familiile Aslan și Mavrocordat²². Istoricul Mihai Dimitrie Sturdza ne-a

¹³ În acest studiu, citatele din corespondență vor păstra exprimarea vremurilor și a expeditorului. Vom face intervenții de natură ortografică doar acolo unde vom considera că acestea sunt absolut necesare cititorului pentru înțelegerea textului.

¹⁴ Nicolae Carandino, *Nopți albe și zile negre*, p. 208.

¹⁵ René Seghers, *Hariclea Darclée. On Finding the Holy Grail of Recorded Vocal History*, în „Record Collector”, 61, 2016, nr. 3, p. 227–231.

¹⁶ Αύρα Χεπαδάκου, *Χαρίκλεια Νταρκλέ: Το γαλλικό της ντεμπούτο*, în „Παράβασις. Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών”, 9, 2009, p. 305–322.

¹⁷ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 11; Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 11, scrie că s-a născut în 1864.

¹⁸ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 15, George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 17.

¹⁹ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 35.

²⁰ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 28.

²¹ *Ibidem*, p. 24; Vezi și interviul dat de Hariclea Darclée în ziarul „Rampa”, 19 octombrie 1931, p. 3.

²² Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 11; George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 10.

semnalat faptul că mama Haricleii, Maria Aslan, era fiica Mariei, născută Ciocârlan. Străbunicul matern al Haricleii Haricli era aga Nicolae Ciocârlan. Printre destinatarii și expeditorii din corespondența artistei de la Arhivele Naționale apar două rude care provin din familiile Aslan, Ciocârlan și Mavrocordat: cumnatul Eugen Cœur-Aslan (1859–1917) și verișoara Maria de Kapri. Eugen Cœur-Aslan a devenit cumnatul ei prin căsătoria cu Lucreția Hartulari, sora soțului artistei. Dar, așa cum afirmă Bombonel – nume de alint – într-una dintre scrisori, ei erau rude nu doar prin alianță, ci și prin sânge²³. În privința verișoarei Maria (n. 1855), născută Ciocârlan și căsătorită mai întâi Mavrocordat, iar mai apoi Kapri, nu știm prea multe. În 1889, această verișoară a înființat Liceul Kapri din București, unde învățau 55 de elevi în limbile franceză și neogreacă. Liceul se afla pe strada Știrbei Vodă nr. 37, în fostul local al Școlii de Poduri și Șosele, în dreptul grădinii Cișmigiu²⁴. Dinspre tată, Hariclea Darclée avea rude în Orientul mediteraneeu. Există indicii despre un anume Epaminondas Palanos, negustor la Cairo, de la care se păstrează trei scrisori expediate între 1898 și 1901. El îi trimitea verișoarei vești și fotografii referitoare la rudele grecești. Astfel aflăm de existența unui unchi, Vasile Caravasili, și a unui văr, Lambros, fost medic al prințului de Samos²⁵. Într-o scrisoare din 1902, scrisă în limba greacă, Palanos evocă prima întâlnire dintre el și rudele din România la Constantinopol. În urmă cu mai mulți ani, Ion Haricli și fiica lui, Hariclea, se văzuseră cu Palanos la hotelul Pera Palace. După ani și ani, această rudă îndepărtată, cu care diva nu întreținuse legături apropiate în acest răstimp, cerea cu disperare ajutor. Negustorul, aflat în pragul falimentului, a venit după verișoara lui la Veneția, sperând că aceasta i-ar fi putut mijloci niște relații, mai ales că el era cunoscător a patru limbi străine²⁶. Ascendența grecească a cântăreței este remarcată și de presa greacă de la Atena, la puțin timp după debutul ei în 1889²⁷.

POZIȚIA SOCIALĂ A FAMILIEI

Averea și poziția socială a familiei i-au asigurat unicei fiice a familiei Haricli o educație desăvârșită în pensionul tinerelor aristocrate Lobkovitz de la Viena (de pe Augustinerstraße/Lobkowitzplatz). Deși ar fi putut să o plaseze în gazdă la

²³ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond Hariclea Darclée, dosar nr. 74, Bombonel (Galați) către Darclée (Brăila), 8 februarie 1902, f. 29. Despre familia Aslan, vezi *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească*, coord. Mihai Dim. Sturdza, vol. I, București, 2004, p. 142.

²⁴ ANIC, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar nr. 194/1896, f. 321; Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, București, 1996, p. 27. Despre Mavrocordați, vezi Mihai Dimitrie Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1999, p. 325.

²⁵ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 69, Palanos (Cairo) către Darclée, 14 noiembrie 1898, f. 5, în care i se plânge că i-a scris de 4–5 ori, dar nu a primit niciun răspuns.

²⁶ *Ibidem*, dosar nr. 74, Palanos (Veneția) către Darclée, 9 iunie 1902, f. 3–4.

²⁷ Αύρα Χεπαδάκου, *op. cit.*, p. 306.

rudele bogate din Viena, inclusiv la familia Ipsilanti, părinții au preferat să o dea la internatul școlii²⁸.

Viena este și orașul primei iubiri. Adolescența s-a îndrăgostit de locotenentul Iorgu Hartulari, erou al Războiului de Independență. Actele de stare civilă indică faptul că Iorgu și Hariclea au conceput un copil natural la Viena în 1 septembrie 1879 (pe Rimmerstraße). Câteva luni mai târziu, la 11/23 februarie 1880, ofițerul stării civile din București a înregistrat căsătoria celor doi tineri și a solicitat legitimarea copilului lor natural, Rudolf²⁹. Acest copil a murit probabil la o vârstă fragedă, fiindcă niciun alt document nu amintește de existența lui în viața cuplului. Biografia artistei, Carandino și Sbârcea, susțin că acest mariaj nu a fost pe placul părinților fetei, dar au cedat în fața iubirii celor doi tineri³⁰. Nașterea unui copil natural a fost fără îndoială un argument decisiv pentru încheierea căsătoriei. Un argument împotriva cununiei ar fi putut fi mariajul eșuat al tânărului ofițer cu Ecaterina Ciocârlan, cu care Hariclea era înrudită dinspre mamă³¹. Familia Hartulari, deși fusese cândva înstărită, având chiar rude în Rusia care ocupau poziții înalte în societate, se confrunța cu multe probleme financiare³². Proprietari ai viei Cotnari, aflată în proximitatea Iașiului, Hartularii mai aveau și alte proprietăți ipotecate și înstrăinate, care au făcut obiectul unor spețe juridice complicate, în care au implicat-o și pe Hariclea³³.

Între 1880 și 1886, tinerii căsătoriți au trăit mai întâi la Brăila, mai apoi la Iași, unde căpitanul Iorgu Hartulari era detașat cu serviciul militar. Dar jocul de cărți și pasiunea soțului pentru femei au distrus căsnicia în mod iremediabil.

DEBUTUL LA OPERA MARE DIN PARIS

Mathilda Marchesi (1821–1914), remarcabilă profesoară de canto a epocii, a predat la pensionul vienez în perioada în care Hariclea a fost elevă³⁴. În jurul anului 1880, Hariclea a început să ia primele lecții de canto la București cu franțuzoaica Le Kerré³⁵. Prin intermediul acesteia, tânăra l-a cunoscut pe compozitorul George Cavadia, care a introdus-o în cercul meloman al boierilor și negustorilor grecofoni

²⁸ „Rampa”, 19 octombrie 1931, p. 3.

²⁹ ANIC, fond Ministerul Afacerilor Externe, Acte civile, dosar nr. 28/1880, 11/23 februarie 1880, f. 1 (ofițerul stării civile din București către ministru); Legația Austro-Ungariei către B. Boerescu, f. 3.

³⁰ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 34; George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 44.

³¹ Informația provine de la Mihai Dimitrie Sturdza.

³² Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 157.

³³ Despre via Cotnari, vezi Valeriu D. Cotea, Mircea Ciubotaru, Nicolae N. Barbu, Petru G. Magazin, Constantin Grigorescu, *Podgoria Cotnari*, București, 2005, p. 116.

³⁴ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 17; Despre Mathilde Marchesi, vezi John Rosselli, *Singers of Italian Opera, The History of a Profession*, Cambridge, 1992, p. 109 și 193–194; Elisabeth Forbes, *Mathilde de Castrone Marchesi*, în *The Grove Book of Opera Singers*, ed. Laura Macy, London, 2008, p. 302.

³⁵ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 35.

din Brăila³⁶. În 25 martie 1881, Hariclea a cântat pentru prima dată în fața publicului la sala Rally din Brăila într-un concert prilejuit de ziua națională a Greciei³⁷.

În 1886, soții Hartulari au părăsit România pentru a se stabili la Paris. Hariclea, însărcinată cu al doilea copil, spera că prin plecarea lor din Iași va reuși să-l țină pe soț departe de femei și jocul de cărți. Parisul era mediul ideal pentru a învăța arta cântului și a se afirma ca primadonă. Pregătirea ei a durat mai mulți ani, iar spiritul autodidact și ambiția au împins-o spre performanțe nebănuite. Într-un interviu din ziarul „Rampa”, în 1931, Hariclea afirma că nu se considera eleva unui anumit profesor. Unul dintre primii ei profesori a fost Edmond Duvernoy (1844–1926) de la Conservatorul din Paris, care a pregătit mai mulți artiști lirici cunoscuți ai epocii³⁸.

Debutul ei la Opera Mare din Paris s-a datorat lui Charles Gounod, care căuta o Julieta, rolul feminin central din creația sa, *Roméo et Juliette*. În decembrie 1889, Hariclea urma să debuteze sub numele de scenă *Darclée* (Haricléa – D’Arc)³⁹.

Informații despre debutul artistei găsim în corespondența dintre soțul ei, Iorgu, și tatăl acestuia, Nicolae Hartulari, aflat în România. În octombrie 1888, Iorgu îi scrie tatălui său că Hariclea era pregătită să intre pe scenă la începutul lunii decembrie, urmându-i faimoasei Adelina Patti. Onoarea pentru Hariclea „este și mai mare căci vine imediat după Patti și nu știu zeu dacă în multe locuri nu o va întrece”⁴⁰. S-a dovedit că „Patti a fost mediocră”, iar „Hariclia, fiindu-i mult superioară”, o va întrece negreșit pe marea primadonă. Debutul urma să aibă loc sub auspicii bune: „Iată chemată a lupta cu Patti, având succes, iată deodată celebră. Vă voi anunța telegrafic de succes.” Dar succesul era direct proporțional cu vocea galeriei și a jurnaliștilor. Banii erau miza, iar socrul trebuia să cotizeze: „În ziua debutului îmi trebuie să arunc 1.000 franci”⁴¹ în bacșișuri care nu-i am. Luna asta am primit de la mata 200 franci, de la socru 600, în timp ce leafa Hariclei era de numai 1.500.”⁴² Adelina Patti primise un onorariu de cinci ori mai mare, deși steaua ei nu mai avea strălucirea de altădată⁴³. Soțul artistei românce scrie tatălui său, aflat la moșia de la Cotnari: „Este un curent pentru Patti. Directorii fac bani mulți, voesc să profite, nu pun pe scenă pe Hariclia căci din acea zi Patti nu va mai face două parale. Când

³⁶ *Ibidem*, p. 42.

³⁷ Emilia Rasty-Petsalis, *Sophocles Rasty Petzalis – farmacist și om de cultură. Povestea familiei*, Brăila, 2016; recenzie cărții în „Speranța/Elpis”, iulie–septembrie 2017, p. 63.

³⁸ Αύρα Χεπαπαδάκου, *op. cit.*, p. 308.

³⁹ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 70.

⁴⁰ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 103, G. Hartulari (Paris, rue Canmantin nr. 6) către Nicolae Hartulari (Hotel Union, București), 26 octombrie 1888, f. 1. Tatăl lui urma să ajungă la Paris împreună cu fiica lui, Natalia, la finele lunii.

⁴¹ Se poate aprecia raportul franc-euro pentru perioada 1890–1910 între 4.94 și 3.66, prin urmare 1.000 de franci ar fi astăzi echivalentul a aproximativ 4.000 de euro. Pentru conversia istorică, vezi <http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html>.

⁴² ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 103, G. Hartulari către Nicolae Hartulari, 2 decembrie 1888, f. 3.

⁴³ Adelina Patti primea peste 5.000 de franci pe seară, vezi George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 70.

Hariclia va lua rolul lui Patti va avea și ea curentul ei.”⁴⁴ În cele din urmă, Darclée a debutat în rolul Margaretei din Faust. Succesul ei a fost răsunător, „crescând din zi în zi”. În ianuarie 1889, Hariclea, scrie Iorgu cu mândrie tatălui său, joacă de parcă ar avea o experiență de 20 de ani, nu doar de câteva zile⁴⁵.

DARCLÉE PE SCENĂ

Imediat după succesul de la Paris, în 1889, Darclée a fost invitată să cânte în Rusia. La întoarcere, trecând prin Milano, orașul muzicii de operă, impresarii de la Scala i-au propus să cânte rolul Climenei din *Le Cide* al lui Jules Massenet. Reprezentațiile la Scala au continuat până în primăvara anului 1891. Acest teatru va consacra reputația noii dive a operei. De altfel, Milano a devenit reședința ei permanentă până în ultimii ani de viață.

Impresariatul a devenit o ocupație pasionantă pentru căpitanul Iorgu Hartulari. În primăvara anului 1891, după încheierea angajamentului de la Scala, Darclée pregătea un scurt turneu la Budapesta și București cu opt reprezentații între 6 și 26 aprilie, printre care *Romeo și Julieta*, *Faust* și *Cavalleria rusticana*. Iorgu Hartulari dezvăluie planul turneului într-o scrisoare către tatăl său, Nicolae, care se angaja să trimită informații ziarelor fără a le dezvălui însă identitatea organizatorului⁴⁶. În ochii presei, director al turneului era un oarecare D’Auria, un nume fictiv. Iorgu Hartulari preconiza încasări de 10.000 de franci pe seară, cu un profit total de 40.000. În vederea pregătirii evenimentului, el intenționa să călătorească la Pesta și la București. În acest scop, tatăl său era rugat să cotizeze cu 1.500 de franci sau măcar 500, „dacă n-avea mai mult”⁴⁷. În ziarul „Lupta” din 7 aprilie 1891 aflăm că „trupa doamnei Darclée a repurtat un frumos succes”. Ziarul remarcă, de asemenea, prestația faimosului tenor Giuseppe Cremonini (1866–1903)⁴⁸.

În lunile care au urmat acestui turneu, Darclée a pus capăt vieții de cuplu, iar soțul ei, Iorgu, s-a stabilit definitiv la moșia Hartularilor de la Cotnari. Primele scrisori ale cântăreței către soțul ei datează din primele luni ale anului 1892.

Dorința ei arzătoare, exprimată deseori în scrisorile către rude și prieteni, era de a prinde contracte în țară, pentru a fi cât mai aproape de familie⁴⁹. Au urmat alte turnee Darclée la București în anii 1897, 1902, 1906 și 1910. Turneul din 1902 la București, Brăila și Galați a fost impresariat de o altă rudă, cumnatul ei Eugen Ceaur-Aslan. Pierderile financiare au fost mari, iar Hariclea s-a mâniat pe

⁴⁴ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 103, Iorgu către tată (îi trimite trei fotografii cu Patti, Hariclea și Escaloni în cele trei Juliete), 8 decembrie 1888, f. 6.

⁴⁵ *Ibidem*, Iorgu (Paris) către Nicolae Hartulari (Cotnari), 21 ianuarie 1889, f. 4.

⁴⁶ *Ibidem*, George Hartulari (Milano) către tată (Cotnari), 17/5 februarie 1891, f. 8.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 8v.

⁴⁸ „Lupta”, 7 aprilie 1891, nr. 1384, p. 2–3.

⁴⁹ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, 2 iulie 1893, f. 46. Hariclea (Salsamaggiore) către Iorgu, pe care îl roagă să aranjeze un angajament cu directorul Teatrului Național, pentru a-i cere introducerea ei în distribuția trupei italiene care va veni la București la iarnă.

impresar⁵⁰. Într-o scrisoare din 9 februarie 1902, „Bombonel” își făcea *mea culpa*: „nu am multă experiență, am însă bunăvoință și ceva șiretlic artistic”⁵¹. După câteva zile, impresarul se întorcea spășit la ocupația sa de profesor de limbi străine la liceul din Câmpulung, fără un ban în buzunar și împovărat de datorii⁵². Hariclea avea prieteni devotați la București. Unul dintre ei era directorul ziarului conservator „Dorobanțul”, pe numele de botez, Eugen. Într-o scrisoare din 7 februarie 1902 către *scumpa Hariclița*, expediată la Brăila, acesta îi descrie în cuvinte elogioase impactul succesului ei în rândul opiniei publice. După despărțirea de la gară și după ce a condus-o pe mama ei acasă pe strada Silfidelor, amicului divei a dat o fugă la Capșa pentru a-și savura tradiționala ciocolată. Acolo voci unanime laudau prestația primadonei. „Fiecare te înfățișa sub o diferită formă artistică și divină”, remarcă adresantul. Sunt apoi citați rând pe rând Petre Grădișteanu, generalul Nicolae Haralambie și Take Ionescu. Încheierea este una euforică: „Cu toată calicimea mea, am cerut un pahar de *champagne* și singur singurel l-am dezertat pentru prosperitatea, fericirea, sănătatea și succesul tău și a iubitului tău Coco” (numele de alint al fiului artei)⁵³.

Teatrul Național din București a fost gazda unor spectacole memorabile. În 1902, Darclée era o cântăreață consacrată, care tocmai repurtase un succes răsunător în premiera Toscăi de Puccini. Un om modest îi scrie divei că nu regretă nicio clipă că a dat „ultimele parale” pentru a auzi o muzică pe care o va ține minte toată viața, „cu toată gălăgia din galerie”⁵⁴. Un grup de zece elevi ai școlii de Belle Arte, în frunte cu Eugeniu Steriade, au compus o poezie dedicată mării artiste, pe care au distribuit-o în 200 de exemplare spectatorilor din sală înainte de primele acorduri ale operei Aida. Într-o scrisoare către divă, ei cer bilete gratuite la următorul spectacol, pentru că „ne-am sacrificat ultima monedă” pentru a face un asemenea gest frumos⁵⁵. Hotelul divei era asaltat cu zeci de solicitări. Un reprezentant al studenților săraci de la Conservator, I. Niculescu, scrie divei că ori de câte ori a avut îndrăzneala de a solicita bilete pentru amicii săi a fost refuzat cu „bruschețe de către portar pe motiv că nu suntem studenți cu joben, frac și ghete de lac”⁵⁶.

Pentru Darclée și orice primadonă a epocii tărâmul muzicii de operă era Italia. Exceptând această țară, Darclée s-a afirmat încă din primii ani de carieră pe scenele de operă din Rusia și din Peninsula Iberică. Începând cu anul 1893, timp de mai mulți ani a avut angajamente la Madrid, Barcelona și Lisabona⁵⁷. În 1896, Darclée a trecut pentru prima oară Atlanticul în Argentina, unde a repurtat un

⁵⁰ *Ibidem*, dosar nr. 74, 8 februarie 1902, Galați, f. 29. Formula de adresare, *Dudue Haricle*, semnează Bombonel, conte de Ratafiasco.

⁵¹ *Ibidem*, 9 februarie 1902, f. 34.

⁵² *Ibidem*, scrisoarea din 6 martie 1902, Câmpulung, f. 38.

⁵³ *Ibidem*, 7 februarie 1902, f. 24–25.

⁵⁴ *Ibidem*, dosar nr. 83, f. 29 (semnează G. Constantinescu).

⁵⁵ *Ibidem*, f. 77.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 1.

⁵⁷ George Sbârcea, *op. cit.*, p. 101.

succes colosal. Aici va reveni de mai multe ori. Ultimul spectacol din cariera ei a avut loc tot în Italia, la teatrul Pergola din Florența, în 1918⁵⁸.

Publicul din Peninsula Iberică a îndrăgit-o pe cântăreața româncă mai mult chiar decât pe compatrioata Adelina Patti. În *Rigoletto*, scrie Darclée soțului ei în 18/30 octombrie 1893, artista s-a bucurat de un succes enorm: „aici mă sue toți în cer, se zice că nici Patti nu a avut succesul meu”⁵⁹. În fondul artistei de la Arhivele Naționale am găsit niște însemnări despre turneul ei spaniol, care erau destinate probabil unor jurnaliști români. Este citat un articol din „El Español” în care *Ericlea Darclée* primește elogii pentru faptul că în Gilda atinge notele joase din partitură, ceea ce constituie un avantaj în fața multor artiste. Reprezentațiile *Manon Lescaut*, *Rigoletto* și *Hughenoșii* s-au bucurat de prezența unor înalți oaspeți ai regentei Maria-Cristina și a infantei Isabela a Spaniei⁶⁰. Diva cânta în orice condiții chiar și încercată de boală. Într-o scrisoare către soț din 1894, Darclée arată că Violeta a smuls aplauzele publicului din Barcelona încă din primul act: „Strigăte de brava în patru-cinci puncte înainte de a termina, aplauze frenetice [...], când din nenorocire la ultima notă când să termin m-a apucat tusea și a trebuit să las nota, publicul fusese însă așa de transportat că niciunul nu s-a hazardat să mă dezaprobe. Astfel că m-au chemat de 3–4 ori cu mare entuziasmo, celelalte acte au fost o serie de triumf, în ultimul act mi s-au făcut o ovagiune colosală.”⁶¹

Momentul de vârf al carierei artistice a fost Tosca. În interviul din ziarul cultural „Rampa” în 1931, Hariclea Darclée povestește despre relația cu Giacomo Puccini: „i-am spus lui Puccini că mi-a plăcut opera foarte mult, dar că eu n-am nicio bucată mai de efect. El a recunoscut lacuna și a scris pentru mine *Vissi d'Arte!*”⁶². Premiera operei fusese programată la teatrul Domenico Costanzi din Roma pentru luna noiembrie 1899, dar Puccini a amânat-o pentru 14 ianuarie 1900. Într-o scrisoare către Iorgu din 5 mai 1900, primadona se plânge de faptul că „din cauza domnului Puccini cu Tosca lui” a pierdut mai multe contracte, precum unul la Genova de 36.000 de franci și un altul la Bilbao în nordul Spaniei de 24.000 de franci⁶³.

Aproape în fiecare scrisoare către Iorgu, Hariclea expune situația financiară. În felul acesta ne putem face o idee despre onorarii. Într-o scrisoare din 1894 către părinții ei, Hariclea estimează la 256.550 de franci venitul pe primii șase ani de carieră⁶⁴. Onorariile ajungeau la 1.000–1.500 de franci pe seară⁶⁵. Angajamentele

⁵⁸ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 278. În interviul din „Rampa” din 19 octombrie 1931, diva susține că s-a retras de pe scenă în 1922, în urma unui accident de mașină.

⁵⁹ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 96, Hariclea (Madrid) către Cocuță și Iorgu, 18/30 octombrie 1893, f. 2.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 3.

⁶¹ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Barcelona, Gran Continental) către Iorgu, 23–25 decembrie 1894, f. 54v.

⁶² „Rampa”, 19 octombrie 1931, p. 3.

⁶³ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, Hariclea (Barcelona) către Iorgu, 5 mai 1900, f. 83.

⁶⁴ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 104. Estimăm suma la 1.107.352 de euro, <http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html>.

⁶⁵ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, Hariclea către George, 21 aprilie 1892 (locul?), f. 2; 29 aprilie 1892 (Roma): 1.500 de franci pe seară; 19 iunie 1892 (Milano), f. 11: scrie că a

cu teatrele erau încheiate pentru 10–12 spectacole. Dar puteau trece luni de zile fără să prindă contracte. În septembrie 1897, Darclée se plângea lui Iorgu că timp de un an, de la întoarcerea ei din Buenos Aires, nu a mai avut de muncă. Un singur angajament pentru zece reprezentații la Madrid era foarte puțin pentru o artistă de condiția ei. Această inactivitate temporară putea fi explicată și prin prisma stării ei de sănătate. Primadona acuza dese dureri de stomac, stând toată ziua, „de dimineața până seara, în fotoliu trântită ca o paralizică”⁶⁶. Dintr-o altă scrisoare către Iorgu din 27 decembrie 1905, aflăm că în acea „iarnă mizerabilă”, din cei 88.000 de franci angajați în contracte, a făcut doar 54 de mii⁶⁷. Într-o scrisoare din 15 septembrie 1899, Darclée se compară cu cele mai bine plătite cântărețe din capitala Spaniei, Josephine de Resché (Reszke, 1855–1891) și Elena Theodorini (1857–1926). În 1898, primadona româncă a încasat 4.000 de franci pe seară pentru opt reprezentații, iar în 1899, 3.200 pentru 15 reprezentații în șase săptămâni⁶⁸.

Concurența dintre primadone era acerbă, așa că orice nouă intrare într-un teatru de operă trebuia cântărită cu mare atenție. De pildă, în 1893, Darclée a refuzat să cânte Traviata la Napoli, pentru că ar fi riscat mult, urcându-se pe scenă imediat după Gemma Bellincioni (1864–1950), care își făcuse o presă bună în oraș. Artista româncă își amintea cu neplăcere de comentariile negative ale ziariștilor la adresa ei într-o situație similară când a interpretat Suzel în *Amicul Fritz* de Pietro Mascagni⁶⁹.

Prezența unor înalte oficialități, mai ales a capetelor încoronate, la spectacolele de operă era un fapt obișnuit. De pildă, în 1892, la Teatrul din Genova, regina Margherita a Italiei s-a arătat „foarte gentilă” față de divă. Dar regina nu a putut rămâne prea mult la operă, fiindcă avea de onorat o vizită la azilul de copii⁷⁰. Cu același prilej, prințesa de Monaco, Marie Alice Heine, a invitat-o pe divă să cânte în principatul ei⁷¹.

Între lunile iulie și noiembrie 1892, orașul Genova a fost asaltat de zeci de mii de vizitatori, veniți să vadă expoziția omagială Columb, dedicată aniversării a patru sute de ani de la descoperirea Americii. În portul Genovei au ancorat vasele militare românești „Elisabeta” și „Mircea”. Diva româncă a fost invitată la bordul unuia dintre bastimentele românești. În scrisoarea din 18 septembrie 1892, Darclée se referă la vizita regelui Carol I al României la Genova. Dar în acea perioadă, regele se afla la castelul său de la Sinaia, așa cum reiese din *Jurnalul* său. Regina Elisabeta trăia însă de mai mulți ani departe de țară, în Italia, după ce a luat sfârșit idila dintre prințul moștenitor Ferdinand și Elena Văcărescu, de care suverana nu

---

renunțat la un turneu în America de Sud de 30.000 de franci pe lună ca să vină în țară să îl vadă pe Cocuță. În aceeași scrisoare citim despre onorarii: la Genova, 12 reprezentații, 1.200 de franci pe seară, Florența, 12 reprezentații, 1.000 de franci pe seară, San Carlo de Napoli, 15 reprezentații, 1.500 de franci pe seară, f. 12v.

⁶⁶ *Ibidem*, Hariclea (Milano) către Iorgu, 7 septembrie 1897, f. 60v.

⁶⁷ *Ibidem*, Hariclea (Veneția) către Iorgu, 27 decembrie 1905, f. 108.

⁶⁸ *Ibidem*, Hariclea (Madrid) către Iorgu, 15 septembrie 1899, f. 76v.

⁶⁹ *Ibidem*, Hariclea (Napoli) către Iorgu, 7 ianuarie 1893, f. 31.

⁷⁰ *Ibidem*, Hariclea (Genova) către Iorgu, 18 septembrie 1892, f. 19.

⁷¹ *Ibidem*, f. 21.

era străină⁷². Cu altă ocazie, Darclée s-a numărat printre cei 400 de invitați la balul de pe bastimentul austriac *Kronprinz Rudolph*. Într-o scrisoare către Iorgu, diva nu are cuvinte prea măgulitoare la adresa oficialilor români: „Dar ai noștri! Afară de Murgescu [amiralul Ioan Murgescu, 1846–1913], care este *vraiment bien*, o mitocănie grozavă, urâți, comuni și uniforme jerpelite, fireturile negre; eu, să-ți spun drept, m-am rușinat.” Înălții oaspeți români au venit să o vadă la teatru, dar pentru că florăriile erau închise, unul dintre ofițeri a făcut rost de un „bucet mizerabil cu panglici meschine tricolore, astfel că în urmă au râs toți întrebându-mă cu ironie: „Ce sont vos compatriotes n'est-ce pas?” Diva încheie malițios: „Ce păcat că noi, un popor așa de inteligent și în progres și putând fi atât de bine reprezentați în străinătate, ne facem de râs. Aceste toate te rog să rămână între noi.” În acele zile s-a răspândit prin presa italiană știrea că Darclée ar fi fost rudă cu regina României, fapt care, în opinia divei, ar fi putut fi greșit interpretat⁷³. Când era în vizită la București, regina Elisabeta o invita deseori la seratele muzicale de la palat⁷⁴. De asemenea, familia regală participa la spectacolele divei de la București. În 1902, „L'Indépendance roumaine” remarca la rubrica semnată de Claymoor (Mișu Văcărescu) prezența la Teatrul Național a reginei Elisabeta și a principesei Maria la opera *Les Huguenots* de Giacomo Meyerbeer⁷⁵.

PRIMADONA ȘI ZIARIȘTII

Cronicile de teatru se propagau imediat în ziarele timpului, generând succesul sau insuccesul unei producții. Primadonele dezvoltau relații cordiale, dar precaute, cu ziariștii. Banii puteau îmblânzi orice critică acidă. În 1893, Darclée se plângea lui Iorgu că a cheltuit 5.000 de franci pe ziariștii de la Madrid⁷⁶. Dintr-o altă scrisoare din 23 octombrie 1895, aflăm că diva a dat ziariștilor 15.000 de franci. Deși lua 3.500–4.000 pe seară, dublu față de onorariile din Rusia sau Italia, cheltuielile cu ziariștii din Spania erau de-a dreptul împovărătoare⁷⁷.

Pentru a se face cunoscută și în România, în 1894, Darclée l-a rugat pe Iorgu Hartulari să găsească un jurnalist bun care să scrie despre triumful ei de la Barcelona⁷⁸. Ziariștii români primeau de-a gata articole traduse din presa străină. Vizate erau mai ales redacțiile ziarelor francofone, precum „L'Indépendance roumaine”⁷⁹. Mihail Ion (Mișu) Văcărescu (Claymoor), care semna rubrica *Carnetul high-life-ului* în

⁷² Carol I, *Jurnal*, trad. Vasile Docea, vol. II, București, 2014, p. 325. Singura referire la expoziția de la Genova este următoarea: „Vasele mele Elisabeta și Mircea au fost întâmpinate cu mare atenție la Genova, pentru sărbătoarea lui Columb”, 3/15 septembrie 1892.

⁷³ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, 18 septembrie 1892, f. 20v.

⁷⁴ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 74–76.

⁷⁵ „L'Indépendance roumaine”, 23 ianuarie / 15 februarie 1902, nr. 7704, p. 2.

⁷⁶ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 96, Hariclea (Madrid) către Iorgu, 18/30 octombrie 1893, f. 2.

⁷⁷ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Madrid) către Iorgu, 23 octombrie 1895, f. 58v.

⁷⁸ *Ibidem*, Hariclea (Barcelona) către Iorgu, 23–25 decembrie 1894, f. 55v.

⁷⁹ *Ibidem*, Hariclea (Roma) către Iorgu, 21 aprilie 1892, f. 2.

paginile cotidianului „L'Indépendance roumaine”, a încasat de pildă, în 1893, de la Darclée 100 de franci pentru a scrie despre succesul ei la San Carlo din Neapole⁸⁰. Ziariștii primeau din partea primadonei și bilete gratuite la spectacole⁸¹. În 1902, Coen Leinarul, cronicarul ziarului „Universul”, i-a cerut divei bilete pentru patru redactori, dar a fost refuzat. Redactorul celui mai popular cotidian central din România se vedea nevoit să o asigure pe divă că va descrie „cele mai plăcute detalii” în ziarul „Universul”: „Am auzit zicând în teatru că cronica care vă dau eu nu este mai mare și eu vă promit că o să fac tot posibilul să o fac mai lungă decât a fost în trecut.”⁸²

Juarez Moville, redactor șef al ziarului „Apărarea națională” și director la „Gazeta artelor”, se considera jignit că diva nu le-a oferit bilete colegilor săi, spunându-le că nu mai are, deși a aflat ulterior contrariul⁸³. Redactorul nu o iartă, așa că în „Gazeta artelor” din 1 ianuarie 1903, nr. 10, citim că în *Aida* de la Teatrul Național cu Maria de Macchi (1870–1909), „primadona assoluta, anunțată cu litere mari, cât și d-na Darclée, este în adevăr un element bun, dar care ... a fost”. Și ceilalți artiști sunt „elemente bune”, dar ajunse în România după ce au fost cândva gloria Europei⁸⁴.

ÎN CULISELE DIVEI. VIAȚA DE FAMILIE

În arhiva divei, corespondența dintre Hariclea și Iorgu Hartulari acoperă intervalul 1892–1906, de la despărțirea cuplului și până la moartea soțului. Copilul lor, Ion Hartulari (Coco sau Jenică), fie o însoțea pe mamă în turnee, fie stătea cu tatăl la Cotnari.

În scrisoarea din 29 aprilie 1892, Hariclea, aflată la Roma, îi scrie soțului: „nemaiputând duce o viață liniștită împreună, vom fi și unul și altul mai fericiți așa, având o singură țință, fericirea scumpului nostru Jenică”⁸⁵. Timp de cinci ani, între 1892 și 1897, cuplul a negociat termenii divorțului⁸⁶. Într-o scrisoare din 7 ianuarie 1893, soțul este îndemnat să accepte inevitabilul: „sunt de idee pentru binele ambilor și pentru stima, considerațiunea generală a tranșa chestiunea. Du-te în țară, dă hârtia și, după formularea divorțului, poți iarăși să te întorci la Paris să stai cu Coco, eu probabil mă duc în America!”⁸⁷

⁸⁰ *Ibidem*, 7 ianuarie 1893, f. 37v. Despre Claymoor, Constantin Bacalbașa, *Bucureștii de altădată 1878–1884*, București, vol. II, p. 109, notează că era arbitru al eleganței și primea daruri de la doamne în schimbul laudelor din ziar.

⁸¹ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, Hariclea (Roma) către Iorgu, 29 aprilie 1892, f. 5v.

⁸² *Ibidem*, dosar nr. 83, f. 106 (scrisoare nedatată).

⁸³ *Ibidem*, dosar nr. 74, 31 ianuarie 1902, f. 22.

⁸⁴ „Gazeta artelor”, 1 ianuarie 1903, nr. 10, p. 5.

⁸⁵ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, Hariclea (Roma) către Iorgu, 29 aprilie 1892, f. 8v.

⁸⁶ George Sbârcea, Ion Hartulari-Darclée, *op. cit.*, p. 103.

⁸⁷ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 100, Hariclea (Napoli) către Iorgu, 7 ianuarie 1893, f. 37.

Pentru Iorgu, Hariclea era un izvor nesecat de bani, așa că avea motive să refuze ideea divorțului. Dependent de veniturile soției, acesta îi făcea pagubă oriunde se ducea. În 1897, Darclée era nevoită să achite factura de la *Hôtel des Princes* din Nisa. Directorul se plângea că soțul ei, deși îi făcuse impresia unui bărbat onest, a părăsit camera de hotel fără să plătească, lăsând acolo lucrurile copilului⁸⁸. Situația aceasta a continuat însă și după divorțul celor doi. Într-o scrisoare din 5 mai 1900, Darclée răbufnește: „mi-ai amărât viața când trăiam cu d-ta, acum că suntem despărțiți tot continui să mă aduci la disperare.”⁸⁹ Dacă nu obținea de la ea banii de care avea nevoie, Iorgu se ducea la mama ei pentru a face presiuni. Darclée îi scrie: „nu voiesc ca dânsa să te primească și nici nu ai ce căuta acolo – astfel biata femeie nu se va mai speria și nu-i va mai fi frică auzindu-te amenințând că mă vei împușca.” El obișnuia să reproșeze fostei soții faptul că și-ar fi abandonat cariera militară pentru a trăi împreună cu ea la Paris⁹⁰.

Darclée s-a folosit de relațiile din lumea politică pentru a recompensa susținerea de care dăduse dovadă Iorgu în anii tinereții. Prin amicii conservatori, (Take?) Ionescu și Alexandrescu, Iorgu urma să primească un post la jandarmerie. Dar în 1900, cei doi amici, deși au ajuns la putere, nu s-au ținut de cuvânt. Darclée era dezamăgită: „Nici eu nu le mai scriu, nu mă voi mai înjosi a le cere.”⁹¹ Acest eșec a survenit în parte din cauza atitudinii lui: „Cum un om ca E. Millo a ajuns a fi numit subprefect și d-ta nu ești în stare a te căpătui? Ce probează acestea? Că toți, chiar acei care îți vorbesc și-ți promit nu le atragi nici cel mai mic sentiment de simpatie pentru a-ți face un serviciu.”⁹² Take Ionescu (1858–1922) era unul dintre avocații cântăreței în procesul pentru recuperarea moșiei Hartularilor, Brăești. Darclée obișnuia să intervină pe lângă acest bărbat influent și în alte spețe. De pildă, în 1905, Darclée l-a recomandat ministrului de Finanțe pe Iancu Nedelcovici, un funcționar la vama București, pentru a fi promovat. Când a fost ultima oară în București, Darclée i-ar fi promis că va interveni la Take Ionescu „să mă aibă în vedere și să nu pătesc bucluc, să mă destituie spre a face loc vreunui protejat. Singura speranță de când a murit iubita mea mamă sunteți dumneavoastră.”⁹³

În primele luni ale anului 1905, boala de inimă a lui Hartulari s-a agravat. Doctorii și doctoriile costau mult, iar singura lui speranță era Hariclea. Fiind în București la Hotel Union, Iorgu nu știa unde să îi telegrafieze fostei soții pentru a-i trimite bani. Adresa o află de la soacră, care îi dă și 20 de franci pentru telegrame, „căci ieu i-am scăpat de două ori viața; este obligată a mi-o scăpa și dânsa.”⁹⁴

⁸⁸ *Ibidem*, dosar nr. 70, directorul Hotel des Princes (Nisa) către Darclée, 22 septembrie 1897, f. 1–2.

⁸⁹ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Barcelona) către Iorgu, 5 mai 1900, f. 84.

⁹⁰ *Ibidem*, 5 mai 1900, f. 85.

⁹¹ *Ibidem*, Hariclea (Torino) către Iorgu, 20 februarie 1900, f. 80.

⁹² *Ibidem*, Hariclea (Barcelona) către Iorgu, 5 mai 1900, f. 84.

⁹³ *Ibidem*, dosar nr. 77, 12 ianuarie 1905, f. 8.

⁹⁴ *Ibidem*, dosar nr. 103, Iorgu (București) către Maria Haricli (București), 21 februarie 1905, f. 9.

Hariclea i-a trimis 500 de franci, dar se pare că nu i-au ajuns, așa că hotelul rămâne neplătit. Boala îl face mai patetic decât de obicei. Mama băiatului este „celebră în universul întreg”, dar ce s-a ales de tatăl, căpitan de artilerie, erou la Independență? „Fata providență l-a făcut să părăsească armata, în care a fost glorificat și decorat pe câmpul de rezboi, crezând că trebuie să fie pururi alături cu aceea ce i-a fost atât de scumpă și care astăzi face dânsa gloria țerii salle ..., dar iarăși fatalitatea, iluziuni pierdute ne-a despărțit, nerămânând între noi decât copilul și o frățască prietenie.”⁹⁵ Hariclea i-a scris lui Take Ionescu pentru a-l ajuta ca să găsească o slujbă, dar din cauza sănătății nu poate accepta nimic. În privința soacrei, „contra căreia aveam un vechi dinte, s-a purtat așa fel cu mine, încât acum sunt complet dezarmat vis-a-vis de ea și nu am cuvinte ca să-i mulțumesc.”⁹⁶

Așa cum am precizat mai sus, unul dintre motivele care au dus la destrămarea cuplului a fost pasiunea lui Iorgu Hartulari pentru femeie. La Cotnari, tatăl și fiul trăiau sub același acoperiș cu o femeie, pe nume Villa. Iată ce scrie mama îngrijorată într-o scrisoare din 19 iunie 1892: „nu vreau să-l lași pe Coco prea mult cu Villa ... nu zic, poate fata să fie foarte bună, însă știu că ea este iubita ta și nu convine copilului meu să fie cu ea.”⁹⁷ În ceea ce privește viața sentimentală a cântăreței, nu știm foarte multe. Nicolae Carandino dedică un capitol din cartea sa iubirii platonice a regelui Portugaliei, don Carlos. Pe la 1900, baritonul Eugenio Giraldoni, care a interpretat rolul lui Scarpia la premiera operei Tosca, s-a îndrăgostit de Darclée. Între ei a existat o poveste de dragoste, care s-a stins cu timpul. Giraldoni, mai tânăr decât iubita sa, era căsătorit cu o fată bogată din Georgia.⁹⁸

Avocatul ieșean George Pavloff⁹⁹ pare să fi nutrit sentimente de adâncă afecțiune față de Hariclea. Scrisorile acestuia către divă sugerează faptul că dincolo de relația dintre avocat și client a existat o apropiere intimă între cei doi. Într-o scrisoare din 6 martie 1901, onomastica prietenei sale din 9 martie este „sărbătoarea cea mai remarcabilă de peste an, singura care o țin cu sfințenie și care redeșteaptă în mine sublimul trecutului”¹⁰⁰. Aflând că prietena lui a trecut pe la Iași fără să-l fi anunțat, Pavloff reacționează patetic. În loc să o fi întâmpinat cu flori la gară, pentru a i le depune la picioare¹⁰¹, el își ia adio de la ea, cu inima sfâșiată de durere¹⁰². Probabil că cei doi au devenit intimi în primii ani ai mariajului eșuat al divei. În 1902, Pavloff apelează la prietena lui pentru un ajutor bănesc: „Dacă într-un trecut îndepărtat în moment de adâncă amărăciune pentru tine, ți-am putut fi de vreun folos și dacă ți-am putut aduce vreo îndulcire; dacă am putut depune la picioarele tale servicii de frate pe care mă simțeam fericit de a le îndeplini, ai astăzi

⁹⁵ *Ibidem*, dosar nr. 104, Iorgu către Darclée, 10/23 martie 1905, f. 3r-v.

⁹⁶ *Ibidem*, Iorgu către Darclée, 10/23 martie 1905, f. 2v.

⁹⁷ *Ibidem*, dosar nr. 100, Darclée (Milano) către Iorgu, 19 iunie 1892, f. 11.

⁹⁸ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 241.

⁹⁹ George Pavloff, *Rescoalele țărănești. Boala și leacul*, Iași, 1907.

¹⁰⁰ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 66, Pavloff către Hariclea, 6 martie 1901, f. 6.

¹⁰¹ *Ibidem*, Pavloff către Hariclea (f. 7–10), 20 mai 1909, f. 9.

¹⁰² *Ibidem*, 20 mai 1909, f. 11.

ocazia și tu ca să îndulcești, la rândul tău, un moment de grea cumpănă prin care trec eu astăzi.”¹⁰³

Hariclea și Iorgu Hartulari își reproșau unul altuia lipsa de grijă față de copil. În iunie 1892, Darclée a sosit în România pentru a-l lua pe Coco în Italia. Coco fusese bolnav de friguri, iar doctorii îi recomandaseră băi de mare la Sampierdarena (lângă Genova)¹⁰⁴. În august Coco era pe deplin întremat. Într-o scrisoare către soț, Darclée era mândră pentru că fiul lor arată ca „un purceluș de gras și plin de fețe”, „că și eu am grijă ca și tine”¹⁰⁵. Băiatul a făcut primele progrese la învățătură sub privirea ei atentă: „Coco este voinic și începe a citi minunat”, dar „în ceea ce pare mai tare este aritmetica”¹⁰⁶.

În toamna lui 1893, Coco a fost dat la școală în România. Cheltuielile pentru școală și traiul de zi cu zi al copilului erau suportate de mamă. Într-o scrisoare către soț din 18/30 octombrie 1893, Darclée răbufnește în fața pretențiilor lui egoiste. El îi trimisese soției lista tuturor cheltuielilor făcute pentru propriul copil, chiar și pentru cumpărarea unei perechi de mănuși¹⁰⁷.

Copilul a fost veriga care i-a ținut pe cei doi soți aproape, chiar și după pronunțarea divorțului. Darclée ducea dorul băiatului când era departe de el. În toamna lui 1893, mama scrie că vorbește în fiecare dimineață și seară cu portretul băiatului, zicându-i „*bonjurică* și *bonsorică Coca Mamei*”, iar Cocuța primește sfaturi să fie cuminte și să meargă la școală¹⁰⁸. Aflată într-un turneu la Barcelona, în toamna lui 1894, Darclée își încheie scrisoarea către Iorgu cu: „sărut pe Cocuța Mamei de mii de mii de ori, spune-i că merge totdeauna cu mine în teatru fotografia lui în care este îmbrăcat ca fetiță.”¹⁰⁹

Într-o scrisoare expediată de la Milano în 14 februarie 1894 curg reproșurile la adresa băiatului pentru că nu-i scria mamei niciun rând. Iar când scria, mama nu înțelegea o iotă din ce voia să-i spună: „știu că ești cuminte și te rog să te pui la învățătură că trebuie să te gândești că la vară împlinești 8 ani. Eu când eram de vârsta ta scriam și citeam bine 3 limbi.”¹¹⁰ Ori de câte ori îi scria, băiatul cerea bani. După ce primea banii, fiul nu-i mai scria timp de mai multe săptămâni. Urmau depeșe după depeșe din partea mamei îngrijorate, iar răspunsul era unul dezarmant. Băiatul era prea „ocupat cu jucăriile” pentru a scrie¹¹¹.

În 1895, Coco învăța la școala Congregației Lazariștilor din Nisa¹¹². Într-o scrisoare către nepot, bunicul Ion Haricli își exprimă admirația în fața fotografiei

¹⁰³ *Ibidem*, Pavloff către Hariclea, 18 noiembrie 1902, f. 15.

¹⁰⁴ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Genova) către Iorgu, 21 august 1892, f. 15r-v.

¹⁰⁵ *Ibidem*, Hariclea (Genova) către Iorgu, 31 august 1892, f. 17.

¹⁰⁶ *Ibidem*, Hariclea (Milano, Grand Hotel) către Iorgu, 15 iunie 1893, f. 44.

¹⁰⁷ *Ibidem*, dosar nr. 96, Hariclea (Madrid) către Iorgu, 18/30 octombrie 1893, f. 2v.

¹⁰⁸ *Ibidem*, f. 1.

¹⁰⁹ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Madrid) către Iorgu, 23–25 octombrie 1894, f. 56v–57.

¹¹⁰ *Ibidem*, dosar nr. 96, Hariclea (Milano) către Iorgu, 14 februarie 1894, f. 7–8.

¹¹¹ *Ibidem*, Hariclea (Milano) către Iorgu, 1 august 1895, f. 9.

¹¹² *Ibidem*, dosar nr. 101, Ion Hartulari (Nisa) către Iorgu Hartulari, 24 decembrie 1895, f. 7.

„puișorului”, în care arată ca un comandant de marină: „Avem ceartă cu grand mare pentru fotogradia ta, cine din noi să aibă; eu pus la dulăpiorul pe lângă patul meu și grand mare îl ia și pune la măsuta pă lângă patul ei. Această comedie este în toate zilele.”¹¹³ În 1897, băiatul a fost înscris la gimnaziul Convitto Nazionale Pietro Longone, unde învățau toți băieții aristocraților milanezi. Inițial fusese în cărți Annecy, un orașel francez din vecinătatea Italiei. Dar școala de la Milano era mai potrivită, pentru că aici prietenele ei bune – Castelbarco, două cumnate Terzi și Eugenia Mariani – puteau să îl vadă pe băiat de două ori pe săptămână când ea era plecată în turnee. Mai ales Eugenia Mariani se purta ca o mamă pentru băiat, luându-l la ea în vacanțele școlare. Coleg de școală cu Coco era și fiul baronului Alberto Franchetti, compozitor de operă. În casa familiei Franchetti, Ion Hartulari a făcut primii pași în educația muzicală. Darclée era foarte mândră de talentul artistic al fiului ei¹¹⁴.

Arhiva Darclée păstrează mai multe scrisori ale lui Coco către tatăl său. Prima scrisoare este datată 27 iulie 1893. Formulele de adresare sunt *cher papa* sau *caro papa*, *carissimo papa*, epistolele încheindu-se cu *je t'embrasse de mille de mille de mille de fois* sau *ti bacio mille/miliardi di volte* și cu semnătura Coco. Scrisorile conțin informații seci despre activitățile zilnice ale băiatului. Până în 1897 băiatul îi scria tatălui în franceză, iar după ce a fost admis la gimnaziul din Milano, în italiană. Totuși, tatăl său nu știa foarte bine italiana, așa că fiul ajuns la adolescență prefera să îi scrie în franceză: „Je te réponds en français parce que je crois que tu le comprends mieux que l'italien.”¹¹⁵ Băiatul desenează schițe, portrete, planuri (de școală), hărți (cu turneele mamei), inimi etc. Scrisorile sunt scrise la îndemnul mamei: „Dragă papa, Nu ți-am scris de mult, iartă-mă, mărturisesc că sunt neglijent, deși mama în fiecare zi îmi [zice] să-ți scriu.”¹¹⁶

Verile Coco mergea în vizită la tatăl său, la Cotnari, unde mama nu îl slăbea nicio clipă. Într-o scrisoare din vara anului 1902, Iorgu primea indicații precise de la Hariclea în privința activităților de zi cu zi ale lui Cocuță. Băiatul trebuia să călărească și să meargă cu bicicleta pentru a scăpa de surplusul de greutate. El avea nevoie de mișcare fizică, dar și de exercițiu intelectual. Rezultatele la învățătură erau foarte slabe, fiind în pericol de a repeta clasa a V-a de gimnaziu¹¹⁷. Într-o altă scrisoare, mama se arăta precaută în privința educației sexuale a adolescentului, mai ales când se afla în preajma unui tată experimentat în treburile amorului: „să-l păzești de vreo fată – și să nu vorbești prostii în fața lui –, el până acum este curat – și mi-ar fi frică să nu dea de vreuna murdară și cu les humeurs qu'il a – să nu pățească ceva.”¹¹⁸

¹¹³ *Ibidem*, dosar nr. 97, Ion Haricli către nepot, 22 februarie/6 martie 1895, f. 2.

¹¹⁴ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Madrid, Grand Hotel de Paix) către Iorgu, 18 noiembrie 1897, f. 62.

¹¹⁵ *Ibidem*, dosar nr. 101, Ion (Neuilly) către Iorgu Hartulari, 19 iunie 1901, f. 94.

¹¹⁶ *Ibidem*, Ion (Bergamo, Italia) către Iorgu Hartulari, 25 august 1898, f. 46.

¹¹⁷ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea către Iorgu, 14/27 aprilie 1902, f. 91.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 108 (nedată).

Ultimele scrisori ale fiului către tată tratează despre alegerea profesiei și a unei universități. Părinții doreau să îl facă inginer și aveau în vedere universități din Berlin, Zürich sau un colegiu internațional în Elveția¹¹⁹. Până la urmă, tânărul s-a orientat către muzică, fiind admis la Conservatorul din Paris¹²⁰. Ultima scrisoare este trimisă de la Paris în 17 ianuarie 1906¹²¹.

AFACERILE DIVEI: PĂMÂNT ȘI PETROL

O primadonă a operei din vremurile acelea câștiga suficient încât să își poată asigura un trai îmbelșugat. Totuși, și cheltuielile unei dive erau pe măsura statutului social spre care aspira: hoteluri de lux, apartamente confortabile, trăsura proprie, îmbrăcăminte și nenumărate atenții față de fani și ziariști. Darclée se confrunta în mod regulat cu lipsa de numerar, datorii și polițe neplătite, iar statutul de femeie măritată a obligat-o până la divorțul din 1897 să obțină de fiecare dată consimțământul soțului pentru tranzacțiile financiare¹²². Darclée, chiar și după desfacerea căsătoriei, obișnuia să-i dea socoteală soțului pentru fiecare bănuț încasat și cheltuit, intrând uneori și în detalii intime pentru a-și justifica costurile vieții de fiecare zi. Într-o scrisoare din 1893, cântăreața exclamă cu durere către soț: „este păcat de Dumnezeu atâta muncă pentru a nu avea niciun profit material.”¹²³ Dar pe măsură ce vin, banii pleacă: „fără a fi zgârcită însă încep a crede că niciodată nu voi putea pune ceva deoparte.”¹²⁴ În 1900, Hariclea face bilanțul pagubelor produse de fostul soț, căruia i-a dat aproape 200.000 de franci de-a lungul timpului, „o avere de om”¹²⁵. După șase ani de carieră, Darclée părea epuizată: „Toate acestea nu-mi mai produc impresiune, mă gândesc a face un capital care să-mi permită să mă retrag, fiind foarte obosită de viața asta.”¹²⁶

Afacerile familiei Hartulari pentru recuperarea unor proprietăți ipotecate și înstrăinate au înghițit mare parte din veniturile artistei. Moșia Brăești din județul Iași a aparținut cândva familiei Hartulari, dar a fost vândută ilegal lui Alexandru Moruzi Zvorișteanu de către văduva postelnicului Gheorghe Hartulari, mama minorilor Nicolae și Matei Hartulari. În 1897, Hariclea a cumpărat drepturile litigioase de la socrul său, Nicolae Hartulari. Speța îi viza pe moștenitorii Smarandei Moruzi, văduva lui Alexandru Moruzi Zvorișteanu¹²⁷.

¹¹⁹ *Ibidem*, dosar nr. 101, Ion către Iorgu Hartulari, f. 100 (nedată).

¹²⁰ *Ibidem*, Ion (Milano) către Iorgu Hartulari, 2 august 1905, f. 121v. Băiatul se duce la Paris, unde se va prezenta la concurs la Conservator; 30 noiembrie 1905 (Paris), f. 123 (îi scrie tatălui că a fost felicitat de profesorii de la Conservator).

¹²¹ *Ibidem*, 17 ianuarie 1906, f. 128.

¹²² *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Milano) către Iorgu, 19 iunie 1892, f. 12v.

¹²³ *Ibidem*, Hariclea (Napoli) către Iorgu, 7 ianuarie 1893, f. 30.

¹²⁴ *Ibidem*, Hariclea (Napoli) către Iorgu, 21 ianuarie 1893, f. 40.

¹²⁵ *Ibidem*, Hariclea (Torino) către Iorgu, 20 februarie 1900, f. 80.

¹²⁶ *Ibidem*, Hariclea (Madrid) către Iorgu, 23 octombrie 1895, f. 59.

¹²⁷ *Ibidem*, dosar nr. 56.

Iorgu Hartulari a avut mai multe idei de afaceri, dar niciuna nu a dat rod. De pildă, în 1899, Iorgu credea că poate face bani din exportul vitelor în Italia, iar Darclée, sfătuindu-se cu măcelarul italian de la care făcea cumpărături, tindea să îi dea dreptate¹²⁸.

Via de la Cotnari, în parte cumpărată de Hariclea de la socrul ei, Nicolae Hartulari, nu mai dădea rod de foarte mulți ani. Darclée a plătit integral banii pentru salariul vierului, replantarea viei și reparațiile de la cramă¹²⁹. În 1899, Darclée a trimis bani lui Iorgu pentru a cumpăra altoi american¹³⁰. Dar banii au fost irosiți pe jocul de cărți¹³¹. În cele din urmă, în 1904, Iorgu a cumpărat 1.000 de butuci de la pepiniera Bălăceanu din Ploiești și 8.000, la un preț mult mai mic, de la pepiniera de stat Paraclis din Cotnari¹³². După două decenii, via de la Cotnari, aflată în grija Nataliei Paciurea, sora lui Iorgu, a ajuns din nou în paragină. În 1925 Darclée a vrut să vândă via, dar cumnata ei s-a opus, zicându-i că „banii se duc, pământul rămâne”¹³³. Darclée avea două părți din vie și un sfert din casa din vale. Mai precis, Hariclea deținea în proprietate 5 ha și 2.281 mp, din care vie 4 ha, iar fiul ei, Coco, 6 ha și 1.818 mp de vie neplantată, precum și 2 ha și 1.500 mp de pădure¹³⁴.

Casa de la Cotnari, locuită de Natalia, era plină de lucrurile cântăreței, primite în mare parte ca zestre de la părinți. Unele obiecte personale, precum plăpumi de mătase și sfeșnicele mari de argint, fuseseră înstrăinate de-a lungul vremii fără acordul ei¹³⁵. Conform informațiilor culese de avocatul artei, Natalia era responsabilă de proasta administrare a viei¹³⁶.

Darclée credea că via nu se putea prezenta așa de rău. Unii voiau probabil să o cumpere pe nimic. Via, plantată la începutul secolului XX de către viticultorul Chiriac Grigoriu de la pepiniera Paraclis din Cotnari, avea în deal varietăți precum malaga, Chasselas rose, Chasselas blanc, muscat, iar spre vale poamă grasă. Casa din deal, construită inițial pentru vier, spre a supraveghea valea, a fost mai apoi transformată într-o reședință cochetă pentru proprietari. Înainte de Primul Război Mondial, fiul ei, Ion Hartulari, s-a ocupat îndeaproape de lucrări, pentru că intenția lui era să petreacă câte șase luni din an la Cotnari. Dar au apărut ofertele din străinătate, așa că în acea casă nu a locuit nimeni niciodată. Dealul oferă o panoramă superbă, care bate până la mitropolia din Iași¹³⁷. Casa veche din vale, ocupată de Natalia, sora lui Iorgu, era trainică deși se prezenta rău la exterior¹³⁸.

¹²⁸ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (Milano) către Iorgu, 22 iunie/10 iulie 1899, f. 68.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ *Ibidem*, Hariclea (Madrid, Grand Hotel de la Paix) către Iorgu, 15 septembrie 1899, f. 74.

¹³¹ *Ibidem*, Hariclea (Barcelona) către Iorgu, 5 mai 1900, f. 84.

¹³² *Ibidem*, dosar nr. 76, Iorgu (București, Hotel Union) către Darclée, 4 ianuarie 1904, f. 1.

¹³³ *Ibidem*, dosar nr. 105, Hariclea către „scumpul meu amic”, Victor Rațiu, 10 februarie 1927, f. 2v.

¹³⁴ *Ibidem*, dosar nr. 115, f. 93.

¹³⁵ *Ibidem*, dosar nr. 105, Darclée (Milano) către Rațiu (București), 10 februarie 1927, f. 3.

¹³⁶ *Ibidem*, dosar nr. 115, Rațiu către Darclée, 12 martie 1927, f. 13. Florica Maior Tacu, într-o scrisoare către Rațiu, arată cât de prost a administrat Natalia via.

¹³⁷ *Ibidem*, dosar nr. 103, Darclée (Milano) către Rațiu (București, strada Italiană nr. 6), 29 martie 1927, f. 11r-v.

¹³⁸ *Ibidem*, dosar nr. 115, Darclée către Rațiu, 11 aprilie 1927, f. 16.

Relațiile dintre Darclée și Natalia s-au deteriorat iremediabil în anii interbelici. Tot Iașiul știa că Hariclea ar fi lăsat-o pe Natalia cu 100.000 de lei datorie¹³⁹. Într-o scrisoare către avocatul ei, Darclée răbufnește: „din cauza acestei familii am pierdut o avere.” Pe când era tânără soție i-a ținut în casă pe frații lui Iorgu, Dimitrie (Mitică), Lucreția și Natalia, iar peste ani, în loc de răsplată, era vitregită de venitul care i se cuvenea de la vie. Când a vrut să își recupereze pianul, Natalia s-a opus pe motiv că nu le putea lăsa pe fetele ei fără instrumentul de studiu¹⁴⁰. În cele din urmă, și Natalia părea decisă să vândă partea ei din vie, fiindcă avea datorii. Natalia voia să păstreze doar casa bătrânească cu puțin teren în jur. Un avocat ieșean, Ioan Axinte, care cumpăra chilipiruri prin vecin, pusese ochii pe vie¹⁴¹. Avocatul Rațiu de la București a sfătuit-o pe Natalia să mai caute și alți cumpărători, mai ales printre evreii negustori de vinuri¹⁴². Într-un final, în vara anului 1927, via a fost cumpărată de Axinte¹⁴³. Darclée urma să vină în țară pentru întocmirea actelor¹⁴⁴. Dar călătoria ar fi costat-o prea mult, așa că afacerea s-a încheiat prin procură¹⁴⁵.

La începutul secolului XX, exploatarea câmpurilor petrolifere devenise o afacere mult mai profitabilă decât cultivarea pământului. În 1901, Ștefan Sihleanu (1857–1923), director al Teatrului Național din București, și soția sa, Henrieta, i-au propus lui Iorgu Hartulari să se implice în afaceri cu puțuri cu petrol¹⁴⁶. Tot de la soții Sihleanu, Darclée a cumpărat în 1904 moșiile Caiata și Slobozia din Râmnicu Sărat¹⁴⁷. Dar după reforma agrară aceste moșii nu îi vor mai aduce profit.

În 1901, verișoara Maria de Kapri, domiciliată la Paris, i-a sugerat lui Iorgu Hartulari să caute capital și ingineri în Franța. Socrul fiicei ei, Armand de Grimaldi, ar fi fost interesat de petrolul românesc¹⁴⁸: „Azi, după ce ai plecat tu, a venit să ne vadă tatăl lui Armand și, vorbind de una de alta, am vorbit și de bogățiile țării noastre, despre pământurile noastre petrolifere și-mi spunea că dacă cunosc vreo afacere sigură el are în orice zi capitaluri și s-ar duce bucuros în România să studie terenul.”¹⁴⁹ În iulie 1904, Iorgu Hartulari¹⁵⁰ o îndemna pe Darclée să se hotărască în chestiunea terenurilor petrolifere. Pincu Lindenberg umbla după chilipir, cumpărând de la țăranii care habar nu aveau de valoarea zăcămintului de sub ogoarele lor. Profitul ar fi putut ajunge și la 1.200 de lei de la o sondă dacă o

¹³⁹ *Ibidem*, dosar nr. 107, Darclée către Rațiu, 29 ianuarie 1928, f. 7.

¹⁴⁰ *Ibidem*, f. 7v.

¹⁴¹ *Ibidem*, dosar nr. 115, Natalia către Rațiu, 28 ianuarie 1927, f. 1.

¹⁴² *Ibidem*, Rațiu către Natalia, 30 ianuarie 1927, f. 1.

¹⁴³ *Ibidem*, Rațiu către Coco, 26 iunie 1927, f. 26.

¹⁴⁴ *Ibidem*, Rațiu către Darclée, 14 septembrie 1927, f. 31.

¹⁴⁵ *Ibidem*, Rațiu către Darclée, 9 februarie 1928, f. 34.

¹⁴⁶ *Ibidem*, dosar nr. 100, Henrieta Sihleanu către Iorgu Hartulari, 12 ianuarie 1901, f. 87–90.

¹⁴⁷ *Ibidem*, dosar nr. 55, 29 mai 1903, f. 1 (procură dată de Darclée pentru avocatul Nicolae Papadat).

¹⁴⁸ *Ibidem*, dosar nr. 102, Maria de Kapri (Neuilly) către Iorgu, 17 iulie 1901, f. 7.

¹⁴⁹ *Ibidem*, dosar nr. 102, Maria de Kapri (Neuilly) către Iorgu, 10 martie 1901(?), f. 19v.

¹⁵⁰ *Ibidem*, dosar nr. 67, Iorgu (București) către Darclée, 12/25 iulie 1904, f. 10v.

dădea în exploatare olandezilor¹⁵¹. Darclée era indecisă, așa că în toamnă Iorgu a insistat pe acest subiect¹⁵². El voia comision de la fosta soție: „eu am ticluit sau scormonit această afacere – cred că merit și eu același comision ca Lindenberg (1.000 lei)”. Astfel, s-a încheiat o afacere care părea profitabilă, cu un împrumut de la banca Aristide Blank. Terenul era la Buștenari – Telega, una dintre cele mai vechi schele din țară, care în 1897 dădea 60% din producția de petrol a județului Prahova. În acest județ erau concentrate cele mai mari zăcăminte petroliere ale României¹⁵³. La contractul în participațiune, Darclée a depus 30.000 de franci, iar ceilalți trei cosemnatari, vărul ei, Nicolae C. Mareș¹⁵⁴, Alexandru Brăescu și căpitanul Lambrino, câte 5.000 de franci. Marmorosch Blank era numit casierul societății. În loc de bani, Brăescu și Lambrino au adus utilajul pentru punerea în funcțiune a sondei. Brăescu, recomandat de Mareș¹⁵⁵, a primit și onorariu, fiind responsabil de execuția lucrării în calitate de inginer¹⁵⁶. În primele luni ale anului 1905, a început forarea la sonda Tosca. Se așteptau ca la 210–220 m adâncime să găsească păcură din abundență¹⁵⁷. În toamna lui 1905, Darclée, aflată în vizită la București, era demoralizată de rezultatele proaste ale afacerii cu petrol¹⁵⁸. În opinia ei, Brăescu făcuse datorii multe și greșeli tehnice de neiertat. Sonda urma a fi scoasă la vânzare, dar pierderile se ridicau la circa 8.000 de lei¹⁵⁹. Rând pe rând, acționarii s-au retras din afacere. În 1908, sonda Tosca a fost vândută¹⁶⁰.

În ultimii ani de viață, Darclée a purtat o corespondență asiduă cu avocatul Victor Rațiu din București în legătură cu lichidarea tuturor proprietăților din România. Cântăreața trecea prin greutăți financiare, fiind într-o permanentă lipsă de lichidități. De Victor Rațiu o lega o prietenie sinceră, care data încă din primii ani ai secolului XX, fiind avocatul ei în procesul intentat în contra constructorului care executase monumentul funerar al lui Iorgu Hartulari¹⁶¹. Darclée spera să vândă patru locuri virane în Oltenița care rămăseseră de la tatăl ei. Darclée l-a trimis pe

¹⁵¹ *Ibidem*, Iorgu către Darclée, 12/25 iulie 1904, f. 15.

¹⁵² *Ibidem*, Iorgu (București) către Darclée, 2/15 septembrie 1904, f. 19.

¹⁵³ Constantin Banu, *Contribuții la istoria petrolului românesc*, București, 1971, p. 187.

¹⁵⁴ Mihai Sorin Rădulescu, *Genealogii*, București, 1999, p. 158–159, despre familia poetului Dinu Mareș. Nicolae Mareș (1875–1953), inginer, specialist în tronsoane de cale ferată. A fost ministru al Agriculturii în timpul guvernului Antonescu.

¹⁵⁵ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 77, 13 ianuarie/31 decembrie 1905, f. 2. Nicolae Mareș recomandă un inginer pentru sondă (Brăescu), dar Blank nu îl acceptă fără acordul ei. Mareș amenință că se retrage din afacere, *ibidem*, 16/29 ianuarie 1906, f. 4.

¹⁵⁶ *Ibidem*, dosar nr. 115, f. 91 (act de asociațiune, contract în participațiune); dosar nr. 77, Nicolae Mareș, Direcția Generală CFR, Serviciul Lucrări Noi către Hariclea, 29 decembrie 1907, f. 9–10 (înțelegere cu Brăescu și Blank; Mareș, Blank și Brăescu).

¹⁵⁷ *Ibidem*, dosar nr. 104, Iorgu către Darclée, 10/23 martie 1905, f. 9.

¹⁵⁸ *Ibidem*, dosar nr. 100, Hariclea (București) către Iorgu (Cotnari), 21 septembrie 1905, f. 97 și 13 octombrie 1905, f. 101.

¹⁵⁹ *Ibidem*, Hariclea (Veneția) către Iorgu, 27 decembrie 1905, f. 103v.

¹⁶⁰ *Ibidem*, dosar nr. 81, inginerul Enescu (București) către Darclée, 5/18 martie 1908, f. 3.

¹⁶¹ *Ibidem*, dosar nr. 115, procură din 13 octombrie 1907, f. 90, prin care Darclée angajează pe Victor Rațiu pentru a o reprezenta în instanță în contra arhitectului Alexandru Pascu.

fiul ei să identifice locurile, dar fără succes. Avocatul Livescu, aflat în serviciul familiei de mai mulți ani, și cumnatul ei, *Bombonel* – Eugen Ceaur-Aslan, au reușit să dea de două dintre ele. Ion Haricli obișnuia să spună că „locurile din Oltenița le țin căci sunt în piață și este oraș de viitor”¹⁶². Terenurile erau amplasate în centrul orașului, aproape de piață, două câte două vizavi¹⁶³. Marea criză din anii 1930 a afectat piața imobiliară, iar locurile din Oltenița nu se vindeau din lipsă de cumpărători¹⁶⁴. Rațiu o sfătuia pe Darclée să vândă tot ce mai are, chiar și sub prețul pieței¹⁶⁵. Darclée întâmpina dificultăți în vânzarea unor tablouri, care nu se vindeau pentru că nu mai erau lichiditate pe piață¹⁶⁶. Afacerile fiului ei, Ion Hartulari, mergeau prost. Compania de teatru dăduse faliment, iar mama sa, care iscălise diverse polițe, era îndatorată cu sume uriașe¹⁶⁷. O altă speță care a revenit avocatului Rațiu spre a fi rezolvată a fost contractul cu Eforia Spitalelor Civile. În 1914, Darclée s-a asociat cu italianul Antonio Bonetti la închirierea sălii de spectacole a Eforiei Spitalelor Civile¹⁶⁸. Bonetti era și chiriaș al cinematografului Select Central de pe Calea Victoriei nr. 60 (vizavi de Teatrul Național). După război, Bonetti a încercat fără niciun succes să obțină despăgubiri pentru întreruperea contractului¹⁶⁹. Lipsa disperată de numerar a determinat-o pe Darclée să persevereze în descălcirea altor chestiuni financiare, precum obligațiunile de stat ale Principatului Serbiei, cumpărate de tatăl ei în 1881. Dar nici în această chestiune nu a avut succes¹⁷⁰.

ULTIMII ANI. GLORIA STINSĂ

Hariclea Darclée, în vârstă de peste 70 de ani, trăia retrasă la Milano cufundată în datorii și multe lipsuri materiale. În acei ani ai singurătății, artista avea un prieten devotat la București, avocatul Victor Rațiu de pe strada Italiană nr. 6, cu care corespundea regulat în chestiuni de afaceri și de familie. Dacă nu ar fi primit regulat bani de la acest om generos, marea divă a operei ar fi murit de foame¹⁷¹.

În 1930, în timp ce Coco era în turneu prin Italia cu opereta *Magery*¹⁷², mama lui, nemaiputând plăti chiria pentru apartamentul de trei camere în care locuia, era nevoită să cedeze două camere unor colocatari. Sentimentul de singurătate și sărăcia îi dau primele gânduri de suicid: „dacă nu m-aș gândi că Coco ar trebui să-mi transporte corpul în țară (unde cel puțin am un cavou la Bellu), stricnina pe

¹⁶² *Ibidem*, dosar nr. 105, Darclée către Rațiu, 10 februarie 1927, f. 3v–4.

¹⁶³ *Ibidem*, dosar nr. 115, Darclée către Rațiu, 24 februarie 1927, f. 11.

¹⁶⁴ *Ibidem*, Rațiu (București) către Darclée (Milano), 9 februarie 1928, f. 35.

¹⁶⁵ *Ibidem*, f. 37.

¹⁶⁶ *Ibidem*, dosar nr. 108, Darclée (Milano) către Rațiu (București), 2 iulie 1930, f. 9v.

¹⁶⁷ *Ibidem*, dosar nr. 105, Darclée (Milano) către Rațiu (București), 16 martie 1927, f. 6v.

¹⁶⁸ *Ibidem*, dosar nr. 59, f. 1.

¹⁶⁹ *Ibidem*, dosar nr. 114, Rațiu către Darclée, 15 februarie 1927, f. 3.

¹⁷⁰ *Ibidem*, Rațiu către Darclée, 16 februarie 1927, f. 4.

¹⁷¹ *Ibidem*, dosar nr. 111, Darclée (Milano) către Rațiu (București), 19 februarie 1930, f. 1.

¹⁷² Premiera a avut loc la Veneția în 1928, *ibidem*, dosar nr. 107, 23 aprilie 1928, f. 8 (Darclée către Rațiu).

care o am neconținut în bourse ar fi avut deja efectul.”¹⁷³ După câteva luni, proprietara a vândut apartamentul, așa că Darclée a găsit o pensiune unde era pe deplin mulțumită. Deși camera era mică, avea apă curentă și mâncare excelentă. Dar hainele erau vechi, un *tailleur marron* pe care îl avusese și când fusese ultima dată în țară în 1926¹⁷⁴. Iată cum descrie stările ei depresive într-o scrisoare din 2 iulie 1930 către avocatul Rațiu: „Câteodată mă ia astfel de disperare că ies din casă la 8 ½ dimineața – rătăcesc pe stradă, caut refugiu unde sunt sigură că nimeni nu mă cunoaște – în cartiere depărtate și populare, eau un iaurt pentru a nu mă întoarce în pensiune decât după orele 10 când poarta este închisă pentru a nu vedea pe nimeni. Starea mea sufletească este foarte suferindă. Dacă și corpul sau mintea mi-ar fi zdruncinate cum e sufletul, m-aș afla poate astăzi într-o casă de sănătate și astfel n-aș avea cunoștință de atâta patimă.”¹⁷⁵ Într-o altă scrisoare citim: „Îmi trec zilele parte în biserică în lacrimi zi și noaptea cu obsesiunea dorinței de a mă stinge.”¹⁷⁶ Vestea despre situația ei critică s-a răspândit peste ocean, în America, iar o cântăreață de origine spaniolă de la Metropolitan s-a oferit chiar să strângă fonduri pentru acordarea unei pensii viagere. Darclée nu voia ca lumea artistică să afle despre situația ei, așa că gestul acesta frumos îi părea meschin. În Italia circula zvonul că diva trăia în azilul lui Verdi¹⁷⁷. Darclée nu dorea mila publică, ci doar șansa de a se afirma în plan social. Activitatea didactică era un deziderat. Dar, așa cum reiese dintr-o scrisoare a lui Rațiu către Darclée, postul de profesoară de canto la Milano i-a fost refuzat¹⁷⁸. Desigur, ea își dorea să obțină un post pe măsura valorii ei artistice în România, precum directoare de teatru sau profesoară la conservator¹⁷⁹.

Victor Rațiu a căutat pe toate căile să readucă în conștiința publicului românesc gloria stinsă a mării cântărețe românce care cucerise cu vocea ei întreg mapamondul. În acest scop, avocatul a pus-o pe Darclée în relație cu jurnalista Aida Vermont (născută Ides Grünberg) și cu Nicolae Petrașcu (născut Petrovici, 1859–1944). În 1931 ziarul „Rampa”, un cotidian cultural important al perioadei interbelice, a publicat un prim interviu cu Darclée, prilejuit de scurta ei vizită la București. Articolul este semnat de Ion Massoff¹⁸⁰.

În primăvara anului 1936, în ziua de Paște, publicistul Petrașcu, tatăl colegului de breaslă al avocatului Rațiu, a ținut o conferință la radio despre *Activitatea mării cântărețe Darclée*¹⁸¹. Rațiu a sfătuit-o pe artistă să își scrie memoriile, care urmau a

¹⁷³ *Ibidem*, dosar nr. 108, Darclée către Rațiu, 18 aprilie 1930, f. 2v.

¹⁷⁴ *Ibidem*, Darclée către Rațiu, 2 iulie 1930, f. 6.

¹⁷⁵ *Ibidem*, f. 8v, 9.

¹⁷⁶ *Ibidem*, dosar nr. 115, Darclée către Rațiu, 23 martie 1930, f. 48.

¹⁷⁷ *Ibidem*, f. 51v.

¹⁷⁸ *Ibidem*, Rațiu către Darclée, 30 aprilie 1930, f. 57.

¹⁷⁹ *Ibidem*, Darclée către Rațiu, 23 martie 1930, f. 49v.

¹⁸⁰ Ion Massoff, *Cu Hariclee Darclée, despre ea și despre alții*, în „Rampa”, 19 octombrie 1931, nr. 4125, p. 3.

¹⁸¹ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 89, Rațiu către Darclée, 14 aprilie 1936, f. 10–11; Nicolae Petrașcu, *Icoane de lumină*, vol. III, București, 1940, p. 133–151.

fi prelucrate de un literat asemenea lui Petrașcu și mai apoi editate sub forma unei biografii romanțate¹⁸².

În 1933, Darclée era hotărâtă să se stabilească definitiv în țară¹⁸³. Nici pentru ea, nici pentru fiul ei, Italia nu mai era țara în care să poată trăi. Ion Hartulari era complet demoralizat, fiindcă totul era bazat „pe federație și sindicate fasciste”¹⁸⁴. Trei ani mai târziu nu s-a produs nicio schimbare. Coco nu își putea găsi de lucru. Toți se întrebau de ce nu ia cetățenia italiană și nu intră în partidul fascist¹⁸⁵. Pe Darclée nu o mai oprește din drumul ei spre țară decât lipsa banilor: „atât de mare este dorința mea de a veni în țară că aș voia și în clasa III dacă picioarele mele nu ar fi o mare piedică ... nu sunt vagoane directe de clasa III de la Milano la București”. Rațiu s-a angajat să intervină personal la ministrul de Externe, Nicolae Titulescu (1882–1941)¹⁸⁶. După ce Liga Națiunilor a instituit sancțiuni asupra Italiei, care invadase Etiopia, în 1935, Rațiu a întâmpinat dificultăți în operarea transferurilor de bani către Darclée. În cele din urmă, el a obținut derogare de la Banca Națională a României pentru sumele pe care le trimitea ca „ajutor pe care îl dau celei mai mari artiste pe care am avut-o și care este astăzi bătrână și bolnavă în sanatoriu”¹⁸⁷.

Rațiu s-a zbatut să obțină pensie pentru artistă. În mai 1936, el i-a scris artistei că Aida Vermont și alți gazetari pregătesc o campanie pentru a convinge Sindicatul Artiștilor Dramatici și Lirici să îi acorde pensie. Președinte sindicatului, Iacob Livescu, a declarat însă că Darclée ar trebui să se stabilească în țară pentru a putea primi pensie de la Ministerul Cultelor și Artelor¹⁸⁸. În iunie 1936, Rațiu a obținut de la Ministerul de Externe două bilete de tren la clasa a II-a pentru ea și fiul ei. Darclée voia să se ducă mai întâi la Cotnari pentru a se ocupa de lucrurile personale de la fosta sa proprietate. Vecinul Teodor Iacovachi se oferise să o găzduiască. Dar situația cântăreței era una disperată. Timp de zece luni, Darclée a fost internată la sanatoriul Casa di Cura Baluardo Massimo Azeglio din Novara¹⁸⁹. Între septembrie 1936 și decembrie 1938, Darclée a locuit la hotelul Bratu, așa cum am precizat la începutul articolului. În 10 ianuarie 1939, Hariclea Darclée a murit la spitalul Filantropia din București, unde se internase pentru a se trata de o afecțiune a ficatului.

Credința a fost singurul ei refugiu spiritual. Nicolae Carandino scrie că Darclée obișnuia să își facă semnul crucii înainte de fiecare spectacol¹⁹⁰. Hariclea purta

¹⁸² ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 89, Rațiu către Darclée, 14 aprilie 1936, f. 11.

¹⁸³ *Ibidem*, dosar nr. 109, Darclée către Rațiu, 25 iulie 1933, f. 1.

¹⁸⁴ *Ibidem*, dosar nr. 111, Darclée către Rațiu, 19 februarie 1930, f. 1v.

¹⁸⁵ *Ibidem*, dosar nr. 114, Darclée către Rațiu, 14 iunie 1936, f. 20v.

¹⁸⁶ *Ibidem*, f. 21v.

¹⁸⁷ *Ibidem*, 21 decembrie 1935, f. 12 (mai multe mandate de câte 1.000–1.400 lei pentru ajutor); Rațiu către Darclée, 23 decembrie 1935, f. 13.

¹⁸⁸ *Ibidem*, Rațiu către Darclée, 10 mai 1936, f. 14.

¹⁸⁹ *Ibidem*, Rațiu către Darclée, 17 iunie 1936, f. 18, 22.

¹⁹⁰ Nicolae Carandino, *Darclée*, p. 81.

întotdeauna asupra ei cârticica *Visul Maicii Domnului*. În 1935, într-o scrisoare către Victor Rațiu, Darclée o roagă pe soția acestuia, Mariette, să îi trimită această cârtică pentru a o da la biserică ca să fie sfințită¹⁹¹. Într-o altă scrisoare, Hariclea cerea de la Rațiu un calendar ortodox¹⁹². Darclée credea în puterea tămăduitoare a icoanelor. În 1934, Rațiu, aflat în convalescență, a primit de la prietena lui icoana Maicii Domnului, „zisă *della Consolata*, în a căreia biserică am aprins o lumânare pentru însănătoșirea dumneavoastră. Am pus aceasta aici lângă icoana Maicii Domnului a religiei noastre cu candela tot aprinsă cu credința că astfel se sfințește o simplă gravură care să cumpără în biserica *Della Consolata*.”¹⁹³

Stâlp al bătrâneților ei nu era doar credința, ci și mult îndrăgitul fiu. Ion Hartulari locuia cu mama sa, dar când era plecat cu treburi din Milano, îi scria rar, spre marea deznădejde a acesteia: „El zice fă-mă să scriu două bucăți de muzică într-o jumătate de oră decât să scriu scrisoarea – apoi aş avea prea multe de spus și-mi zic voi scrie mâine, poimâine etc. ... Eu scriu cum aş vorbi, fără mare căutare și exprim ce sufletul meu simte.”¹⁹⁴

CONCLUZII

Cu aceste cuvinte grăitoare încheiem studiul de față. Scrisorile ei ne oferă mărturii prețioase despre viața de familie, activitatea artistică, relațiile mondene și de afaceri. În mod special, scrisorile către soțul ei, Iorgu Hartulari, și cele către avocatul Victor Rațiu, amicul de nădejde din ultimii ani de viață, zugrăvesc în mintea cititorului imaginea unei femei pasionale, melancolice, muncitoare și pragmatice. Darclée a fost o luptătoare, care a înfruntat mentalitățile sociale ale epocii, asigurându-și traiul sieși și familiei ei din arta cântului.

Hariclea Darclée a fost o *prima donna assoluta*, care a avut în repertoriu zeci de roluri de operă în decursul a trei decenii de carieră artistică. Darclée s-a impus ca prima Flavia Tosca a lui Giacomo Puccini, prima Iris a lui Pietro Mascagni și prima Wally a lui Alfredo Catalani. Vocea artistei Darclée a fost imprimată în primii ani ai secolului XX. Dar discurile imprimate de la casa Fonotipia nu au putut fi găsite de către cercetători și colecționari. Se păstrează doar două prelucrări folclorice românești, *Cântecul fluierașului* de George Stephanescu și *Vai, mândruțo, dragi ne-avem* de Tiberiu Brediceanu, înregistrate de artistă în 1926, în timpul unei vizite în România¹⁹⁵.

¹⁹¹ ANIC, fond Hariclea Darclée, dosar nr. 111, Darclée către Rațiu, 25 iunie 1935, f. 6.

¹⁹² *Ibidem*, Darclée (Novara) către Rațiu, 12 decembrie 1935, f. 9.

¹⁹³ *Ibidem*, dosar nr. 110, Darclée către Rațiu, 22 decembrie 1934, f. 1.

¹⁹⁴ *Ibidem*, dosar nr. 111, Darclée către Rațiu, 25 iunie 1935, f. 7.

¹⁹⁵ Stephan Poen, *Hariclea Darclée în istoria teatrului liric universal*, în „Revista muzicală radio”, 2014, <http://revistamuzicala.radioromaniacultural.ro/?p=1161>. Cele două cântece cu acompaniament de pian sunt păstrate la Fonoteca de Aur a Radiodifuziunii Române și a Casei de Discuri Electrecord.

PRIMA DONNA HARICLEA DARCLÉE BETWEEN HER
PROFESSIONAL AND PERSONAL LIFE

Abstract

Born in Brăila to Greek immigrant parents, the soprano Hariclea Darclée (1860–1939) performed frequently at the Opera Houses in Moscow, Saint Petersburg, Lisbon, Barcelona, Madrid, Milan, Buenos Aires, and Bucharest. This study examines the relationship between her professional and personal life. The collection Darclée held by the National Archives of Bucharest contains the letters of the prima donna to her husband Iorgu Hartulari (1892–1906), and her lawyer and friend, Victor Rațiu (1927–1936). The letters bring to light an abundance of information about Hariclea's family, her business life, and her connections within the government and high society in Romania and Europe.

Keywords: Hariclea Darclée; nineteenth-century opera singers; Romania; personal life

REVOLUȚII: DE LA ARTĂ LA POLITICĂ

IDEOLOGIE SOCIALISTĂ ȘI PRODUCȚIE CAPITALISTĂ. PARADOXUL ARTS AND CRAFTS*

ECATERINA LUNG**

INTRODUCERE

Ceea ce ne propunem să analizăm este combinația unică între insatisfacția socială și insatisfacția estetică pe care o vedem manifestându-se în societatea britanică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu consecințe majore în evoluția artistică mondială de la sfârșitul acelui secol și de la începutul veacului următor. Și, în subsidiar, încercăm să răspundem, măcar în parte, la întrebarea referitoare la cauzele pentru care, în plină epocă industrială, aparent retrograda întoarcere către Evul Mediu a putut avea valențe progresiste.

Deși numele de *Arts and Crafts* apare pentru prima dată în 1887, când se constituie *Arts and Crafts Exhibition Society*¹, ideile care au stat la baza unei mișcări în același timp artistice și sociale se conturaseră în Marea Britanie de decenii bune și dobândiseră o formă relativ coerentă încă de prin anii '60 ai secolului al XIX-lea. După cum afirma Charles Robert Ashbee (1863–1942), unul dintre principalii exponenți ai orientării, obiectivul Arts and Crafts era de „a face lucruri utile, a le face bine și a le face frumoase”: „The Arts and Crafts movement began with the object of making useful things, of making them well and of making them beautiful; goodness and beauty were to the leaders of the movement synonymous terms.”²

Apărută deci în medii artistice, preocupate în principal de aspectele estetice ale creației, mișcarea Arts and Crafts nu poate fi separată de un context social și intelectual specific Marii Britanii victoriene. Caracteristicile Arts and Crafts pe care vrem să le analizăm aici în interacțiunea lor profundă sunt preocuparea pentru frumos în domeniul artelor decorative, inspirația medievală și ideile socialiste. În acest context, ne vom concentra atenția în mod deosebit asupra lui William Morris, unul dintre întemeietorii mișcării, teoretician al artelor decorative și, în același timp, promotor al socialismului în Marea Britanie.

---

* Articolul are la bază comunicarea cu același titlu, prezentată în cadrul Sesiunii Naționale a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” din București, 6 decembrie 2017.

** Universitatea din București; ecaterina.lung@gmail.com.

¹ Imogen Hart, *On the Arts and Crafts Exhibition Society*, în *Branch: Britain, Representation and Nineteenth-Century History*, ed. Dino Franco Felluga, *Extension of Romanticism and Victorianism on the Net*, http://www.branchcollective.org/?ps_articles=imogen-hart-on-the-first-arts-and-crafts-exhibition, 1.08.2018.

² Charles Robert Ashbee, *Craftsmanship in Competitive Industry*, London, 1908, p. 5.

PREOCUPAREA PENTRU FRUMOS

Nevoia de lucruri frumoase și de calitate fusese resimțită în societatea victoriană în condițiile create de industrializare, care modifica rapid și dramatic cadrul rural care caracterizase Marea Britanie vreme de secole. Descrierea situației extrem de dure a clasei muncitoare engleze a făcut obiectul analizelor lui Marx (*Capitalul*) și Engels (*Situația clasei muncitoare în Anglia*) și nu vom insista foarte mult asupra acestui subiect foarte bine cunoscut³. Consecințele industrializării erau resimțite în mod negativ de majoritatea celor care trăiau în Anglia secolului al XIX-lea, întrucât condițiile de viață din lumea rurală se degradau, prin mișcarea împrejuririlor, care consfințea proprietatea lorzilor asupra pământurilor folosite până atunci de comunitățile țărănești⁴. Puși în situația de a-și câștiga traiul cu tot mai multă greutate, mulți dintre cei care nu alegeau să emigreze în Lumea Nouă erau obligați să își ia slujbe la oraș, în fabrici, care ofereau salarii din ce în ce mai mici pe măsura progresului mecanizării. Speranța de viață a acestor muncitori în orașele suprapopulate și mizere era mult inferioară celei din zonele rurale, oricât de grea era viața și acolo (de exemplu: durata medie de viață ajunsese la 17 ani în Manchester, în vreme ce la sate era de 35 de ani)⁵. Micii meseriași urbani erau la rândul lor afectați de avansul producției industriale de tip capitalist și intrau într-un declin care ducea la dispariția lor în calitate de categorie socială și la integrarea în rândurile proletariatului. Categoriile privilegiate ale aristocrației și burgheziei, aceasta din urmă în creștere numerică, beneficiau, desigur, de condiții de viață superioare, dar în ceea ce privește calitatea acesteia, idealul rămânea cel al unei reședințe rurale, unde aerul să fie curat și natura din jur necoruptă. Smog-ul care caracteriza orașele intens industrializate și care foloseau cărbuni pentru încălzire este, probabil, prima formă de poluare pe scară largă din epoca modernă, iar peisajul urban al epocii este alienant⁶. Mai ales burghezia, clasă de sorginte urbană, manifesta această tendință de a dobândi proprietăți rurale, mimând comportamentul aristocratic. Situația este relevantă pentru evoluția Arts and Crafts, întrucât majoritatea clienților artiștilor asociați cu această mișcare au provenit din rândul burgheziei bogate, posesoare de multiple proprietăți.

În același timp, interioarele caselor acestor elite victoriene sunt pline până la refuz de obiecte care, luate fiecare în sine, pot fi mai mult sau mai puțin valoroase, dar care, prin aglomerarea lor, creează o senzație de sufocare⁷. Pereții goi, încăperile cu puțin mobilier sugerau lipsă de gust și de resurse, deci cantitatea și nu neapărat calitatea indicau statutul și bogăția, mai ales pentru noile categorii îmbogățite. În clasificarea obiectelor de interior se făcea o distincție clară între produsele artelor frumoase sau majore (pictură, sculptură) și cele ale artelor minore, cele pe care le numim astăzi arte

³ A se vedea analizele clasice: Karl Marx, *Capitalul*, vol. I, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol. 23, București, 1966; Friedrich Engels, *Situația clasei muncitoare din Anglia*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere alese în două volume*, ed. a III-a, vol. 2, București, 1967, p. 376–390.

⁴ Michael Edward Turner, *Enclosures in Britain, 1750–1830*, London, 1984.

⁵ Rosalind P. Blakeley, *The Arts and Crafts Movement*, London, 2009, p. 11.

⁶ Peter Thorsheim, *Inventing Pollution: Coal, Smoke, and Culture in Britain since 1800*, Athens, Ohio, 2006, p. 6.

⁷ Judith Miller, *Decorative Arts*, London, 2006, p. 98.

decorative (ceramică, țesături, mobilier etc.). Chiar dacă posesia și expunerea ambelor categorii erau prețuite, valoarea cea mai mare era atribuită artelor majore. Acestea reprezintă alte premise pentru „revoluția” artistică realizată de promotorii Arts and Crafts, care pun în discuție ierarhia veche a artelor și impun o nouă valorizare a artelor decorative⁸.

MEDIEVALISMUL

Schimbările rapide prin care trecea societatea britanică în secolul al XIX-lea atrăseseră de timpuriu reacții din partea intelectualilor și artiștilor, care subliniau caracterul negativ al industrializării și mecanizării, ca și insatisfacția provocată de creațiile artistice ale momentului. Ceea ce este interesant și individualizează, într-un anumit sens, Arts and Crafts în contextul epocii este încercarea permanentă de a găsi noi soluții estetice prin apelul la trecut. De altfel, nu era un lucru nemaiîntâlnit, căci secolul al XIX-lea este, în arhitectură și în artele decorative, epoca diferitelor reveniri la trecut (*revivals*), fie că este vorba de Antichitatea folosită de neoclasicism, de Evul Mediu atotprezent (ca neogotic sau, mai târziu, neoromanic și neobizantin), de Renaștere, baroc sau rococo⁹. Dar Arts and Crafts nu se mulțumește cu preluarea servilă a modelelor anterioare, cu renașterea unui stil istoric mai vechi, ci reutilizează anumite elemente în creații noi. Acestea pot fi de tip estetic (motive decorative, de exemplu) sau de tip tehnologic (revenirea la tehnici de realizare de sorginte medievală).

Mișcarea Arts Crafts se definea, deci, într-un context marcat de medievalism, prezent în lumea britanică încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca o nostalgie intelectuală. În secolul al XIX-lea, printr-o întâlnire foarte interesantă cu diferite tipuri de socialism, medievalismul a devenit instrument de critică socială, în condițiile în care Evul Mediu este prezentat ca o sursă de identificare a soluțiilor pentru combaterea răului social.

MEDIEVALISMUL EPOCII MODERNE

Succesul acestui tip de abordare trebuie căutat în rolul pe care Evul Mediu îl juca în cultura britanică a secolului al XIX-lea. Ceea ce este numit astăzi medievalism a fost un curent cultural complex în cadrul romantismului care a propus o întoarcere la Evul Mediu ca sursă de inspirație pentru creația literară și artistică¹⁰. Moda întoarcerii către epoca medievală apăruse în literatură începând de prin anii 1760, când fuseseră publicate așa-zisele creații ale fictivului bard scoțian Ossian, primele romane gotice și fragmentele unor autentice creații literare din Evul Mediu¹¹. În secolul al

⁸ A se vedea conferința lui William Morris, *The Decorative Arts. Their Relation to Modern Life and Progress, An Address Delivered before the Trade's Guild of Learning*, London, 1878.

⁹ Pentru o succintă analiză a succesiunii diferitelor stiluri *revival* în Marea Britanie, vezi Anna Jackson, *The Victoria and Albert Guide to Period Styles: 400 Years of British Art and Design*, London, 2002.

¹⁰ Michael Alexander, *Medievalism. The Middle Ages in Modern England*, New Haven, London, 2017 (2007), p. XII.

¹¹ Cele mai influente lucrări care au stat la baza renașterii interesului pentru Evul Mediu pot fi considerate James Macpherson, *Fragments of Ancient Poetry Collected in the Highlands of Scotland, and Translated from the Gaelic or Erse Language*, 1760; Horace Walpole, *The Castle of Otranto*, 1764; Thomas Percy, *Reliques of Ancient English Poetry*, 1765.

XIX-lea, această modă avea să fie consolidată mai ales datorită romanului medieval *Le Morte d'Arthur*, scris de Thomas Mallory pe la 1469, tipărit în 1485, redescoperit și republicat de mai multe ori începând cu 1816¹². Literatura medievală îi inspiră pe Walter Scott și Alfred Tennyson, printre alții, iar operele lor literare vor sta, după aceea, la baza unor creații din artele plastice¹³. Recursul la Evul Mediu ca sursă de inspirație se exprima și în arhitectura neogotică, dominantă în Marea Britanie în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea și reprezentată de noua clădire a Parlamentului, a cărei construcție a început în 1835, după planurile lui Auguste Pugin și Charles Barry¹⁴. Evoluțiile din arhitectură sunt cele mai evidente dovezi ale modei medievale în artele plastice, în prima parte a secolului al XIX-lea¹⁵. În promovarea medievalismului, rolul lui John Ruskin (1819–1900), teoretician al goticului, este esențial, prin importanța lucrărilor sale, *The Seven Lamps of Architecture* (1849) și *The Stones of Venice*, care includea *The Essence of the Gothic* (1853). În același timp, Ruskin este și un promotor al ideilor socialiste, deci fuziunea dintre idealuri estetice și ideologia socialistă își găsea deja expresia la mijlocul secolului al XIX-lea.

Apelul la Evul Mediu ca sursă de inspirație în arhitectură coexistă cu menținerea în pictură a modelului neoclasic și a istorismului¹⁶. Folosirea Evului Mediu ca sursă de inspirație pentru pictură avea să apară mai târziu, ca o caracteristică pentru „frăția prerafaelită”, întemeiată în 1848 de Dante Gabriel Rossetti, William Holman Hunt și John Everett Millais, cărora li se adaugă și alții¹⁷.

Arhitect de formație cu solide studii clasice, William Morris (1834–1896), considerat astăzi principalul promotor al mișcării Arts and Crafts, devine un apropiat al prerafaeliților, cu care colaborează în dorința sa de a reforma și artele decorative, cărora li se atribuia un rol minor în ansamblul artelor. Morris exprima în anii '80 ai veacului al XIX-lea această nemulțumire profundă pentru starea artelor decorative în Marea Britanie, pe care o resimțise încă de prin anii '50–'60 ai secolului, prin întemeierea unei firme dedicate producerii unor obiecte din categoria artelor decorative: „we found, I and my friend the architect especially, that all the minor arts were in a state of complete degradation especially in England, and accordingly in 1861 with the conceited courage of a young man I set myself to reforming all that: and started a sort of firm for producing decorative articles.”¹⁸ Firma întemeiată împreună cu mai mulți prieteni, care avea să fie numită mai târziu *Morris and Co.*, urma să joace un rol esențial în promovarea idealurilor Arts and Crafts¹⁹.

¹² *The Cambridge Companion to the Arthurian Legend*, Cambridge, 2012 (2009), p. 109.

¹³ Ecaterina Lung, *La légende arthurienne dans les arts plastiques en Angleterre au 19e siècle*, în „Analele Universității Ovidius din Constanța, seria Istorie”, 10–11, 2013–2014, p. 188 sqq.

¹⁴ Rosemary Hill, *God's Architect. Pugin and the Building of Romantic Britain*, New Haven, London, 2009 (2007), p. 259–260.

¹⁵ Laurent Bury, *Which Medievalism? The Case of Ford Madox Brown*, în „Cahiers Victoriens et Édouardiens”, 73, 2011, p. 94.

¹⁶ William Vaughan, *British Painting, the Golden Age from Hogarth to Turner*, London, 1999.

¹⁷ Lucinda Hawksley, *Essential Pre-Raphaelites*, Bath, 1999.

¹⁸ *The Collected Letters of William Morris*, ed. Norman Kelvin, Princeton, NJ, 4 vol., 1984–1996, vol. II, 1881–1884, p. 228.

¹⁹ Despre firma lui Morris și activitatea sa ca om de afaceri, vezi Charles Harvey, Jon Press, *William Morris: Design and Enterprise in Victorian Britain*, Manchester, 1991.

Ceea ce Morris propunea atunci era îmbinarea utilului cu plăcutul, punerea funcționalului pe același plan cu esteticul, fără a privilegia pe unul sau pe altul, într-o manieră care constituie una dintre principalele trăsături originale ale mișcării. Motto-ul Arts and Crafts, inspirat de William Morris, ar putea fi rezumat cu propriile sale cuvinte: „Să nu ai în casa ta niciun lucru pe care să nu-l știi folositor sau pe care să nu-l crezi frumos.”²⁰

Nemulțumirea față de calitatea estetică a produselor disponibile se lega de ideea că mașinismul stă la baza decăderii gustului. Produsele realizate pe cale industrială erau ieftine și la îndemână pentru mulți, dar calitatea lor era discutabilă. Ruskin, ale cărui idei au influențat evoluția mișcării Arts and Crafts, considera că diviziunea muncii, specifică producției de tip industrial, este responsabilă pentru colapsul moral și artistic, soluția constând, credea el, în controlul întregului proces de producție de către artistul care să fie în același timp și meșteșugar. Ideea era exprimată într-o formulă devenită celebră în rândul discipolilor săi: „The painter should grind his own colours, the architect work in the mason's yard with his men, the master-manufacturer be himself a more skilful operative than any man in his mills.”²¹

William Morris, profund influențat de ideile lui Ruskin și marcat de ceea ce el însuși recunoștea ca fiind ura față de civilizația modernă²², transpune în practică acest ideal al muncii integratoare. Aceasta presupunea că meseriașul trebuie să își realizeze propriile design-uri, ceea ce Morris și cei care îi împărtășeau ideile considerau că s-ar fi întâmplat în Evul Mediu. De aici provenea încercarea de a readuce la viață organizarea de breaslă medievală sau ceea ce era socotit în epocă a fi o organizare bazată pe modelul breslelor medievale. Apelul la utilizarea muncii manuale, văzută drept creativă și aducătoare de satisfacții într-o perioadă a mașinismului dezumanizant, este una dintre trăsăturile specifice pentru Arts and Crafts în Marea Britanie.

ACTIVITATEA DE PROMOVARE A SOCIALISMULUI ÎN MAREA BRITANIE

Născut din medievalism, socialismul lui Morris nu poate fi totuși redus la acesta²³. Datorită importanței lui William Morris în cadrul mișcării socialiste britanice, discuția asupra aspectelor teoretice și practice ale implicării sale continuă să fie de actualitate în spațiul anglofon²⁴. În acest context se plasează atenția acordată importanței ideilor sale despre caracterul alienant al muncii pe fundalul mașinismului, Edward

²⁰ “have nothing in your house that you do not know to be useful or believe to be beautiful”, William Morris, *The Beauty of Life, A Lecture before the Birmingham Society of Arts and School of Design (19 February 1880)*, <https://www.marxists.org/archive/morris/works/1882/hopes/chapters/chapter3.htm>.

²¹ John Ruskin, *The Stones of Venice*, vol. II, *The Sea Stories*, New York, 2007 (1874), p. 169–170.

²² „Apart from the desire to produce beautiful things, the leading passion of my life has been and is hatred of modern civilisation”, William Morris, *How I Became a Socialist*, în „Justice”, 1894, p. 11, <https://www.marxists.org/archive/morris/works/1894/hibs/hibs.htm>.

²³ Owen Holland, *William Morris's Utopianism. Propaganda, Politics and Prefiguration*, Cham, 2017, p. 11.

²⁴ Un exemplu poate fi oferit de existența unei reviste academice de specialitate care îi este dedicată în întregime: „The Journal of William Morris Studies”, care a apărut neîntrerupt din 1961 încoace: <http://www.morrisociety.org/publications/journal.html>.

Palmer Thompson, renumitul istoric al clasei muncitoare engleze, considerându-l cel mai mare diagnostician britanic al alienării²⁵. Conceptul de alienare apărută în condițiile exploatării de tip capitalist a fost definit de Karl Marx în *Manuscrisele economico-filosofice din 1844*, în care spunea: „Prin faptul că munca îl înstrăinează pe om de 1) natură, 2) de el însuși, de propria lui funcție activă, de activitatea lui vitală, ea înstrăinează pe om de genul uman.”²⁶ *Manuscrisele* au fost însă publicate de abia în 1932, astfel încât unii istorici britanici consideră că ideile lui William Morris, deși foarte apropiate de cele ale lui Marx, nu sunt direct tributare acestei lucrări. Ei pornesc, în general, de la aserțiunea că, din cauza datei târzii a publicării acestora, vocabularul din *Manuscrise* nu îi putea fi familiar²⁷. Pe de altă parte, William Morris este un cunoscător al operei lui Marx publicată în timpul vieții acestuia, deoarece citise *Capitalul* (în franceză) și se familiarizase cu elemente esențiale ale gândirii acestuia: „Well, having joined a Socialist body (for the Federation soon became definitely Socialist), I put some conscience into trying to learn the economical side of Socialism, and even tackled Marx, though I must confess that, whereas I thoroughly enjoyed the historical part of *Capital*, I suffered agonies of confusion of the brain over reading the pure economics of that great work. Anyhow, I read what I could, and will hope that some information stuck to me from my reading; but more, I must think, from continuous conversation with such friends as Bax and Hyndman and Scheu.”²⁸

Ideea de alienare apare în *Capitalul*, chiar dacă altfel formulată decât în opera de tinerețe a lui Marx, și putea să îl inspire și pe această cale pe Morris: „munca sa este înstrăinată de el, este însușită de capitalist și este încorporată capitalului, ea se concretizează încontinuu, în cursul procesului, într-un produs străin.”²⁹

În *Bazele economiei politice*, carte publicată în 1939, Marx vorbea despre faptul că muncitorul industrial nu mai experimentează plăcere în muncă, așa cum o făcea meseriașul medieval, pentru care munca încă avea în ea ceva artistic³⁰.

Deși nici în acest caz lucrarea lui Marx nu îi fusese direct accesibilă, William Morris considera și el că apelul la mașinism, prin caracterul repetitiv al gesturilor, a răpit muncitorului orice plăcere pe care acesta ar fi găsit-o în muncă în perioadele anterioare: „It is right and necessary that all men should have work to do which shall be worth doing, and be of itself pleasant to do; and which should be done under such conditions as would make it neither over-wearisome nor over-anxious.”³¹

²⁵ Edward Palmer Thompson, *William Morris, Lecture*, 1959, în *Persons and Polemics, Historical Essays*, London, 1994, p. 8.

²⁶ *Manuscrisele economico-filosofice din 1844*, p. 67, în Ion Ianoși, *Karl Marx în 1234 de fragmente alese*, București, 2016 (2011), ebook, fragmentul 186.

²⁷ Christopher Shaw, *William Morris and the Division of Labour: The Idea of Work in News from Nowhere*, în „The Journal of William Morris Studies”, 9, 1991, 3, p. 23.

²⁸ William Morris, *How I Became a Socialist*, <https://www.marxists.org/archive/morris/works/1894/hibs/hibs.htm>.

²⁹ Karl Marx, *op. cit.*, vol. I, p. 575.

³⁰ Lauren S. Weingarden, *Aesthetics Politicized: William Morris to the Bauhaus*, în „Journal of Architectural Education”, 38, 1985, nr. 3, p. 8.

³¹ William Morris, *Art and Socialism*, <https://www.marxists.org/archive/morris/works/1884/as/as.htm>.

Soluția era, deci, revenirea la tehnicile și organizarea de tip medieval, care ar fi presupus o muncă creativă, remediu al alienării. Morris vede lucrurile altfel decât Marx, pentru care, chiar și în socialism, alienarea continua să existe, chiar dacă era mult diminuată³². Diviziunea muncii era o altă cauză a dispariției împlinirii pe care munca o putea aduce, fiindcă, pentru Morris, munca în care conceperea teoretică a unui obiect se îmbină, la același individ, cu realizarea fizică a acestuia ar fi creatoare de plăcere³³. Pentru Morris și pentru mulți dintre promotorii ideilor Arts and Crafts, munca trebuia să fie și colaborativă, de unde apărea importanța organizării de tip comunitar, inspirată de breslele medievale: „Fellowship is heaven and lack of fellowship is hell; fellowship is life, and lack of fellowship is death.”³⁴

Discuția despre relația dintre marxism și William Morris nu are însă decât o relevanță secundară în economia lucrării noastre, deoarece ne interesează în principal felul în care evoluția artelor decorative a fost marcată de acest context general. Și mai important pentru noi este faptul că ideile lui William Morris nu au rămas la nivelul unei simple teorii, fiind, în diferite măsuri, adoptate de organizații care încercau să ofere remedii la răul social prin propunerea diferitelor maniere de muncă în colaborare, mergând de la adevărate cooperative la forme de asociere, de colaborare a meșteșugarilor mai apropiate de ideea de breaslă medievală.

O astfel de organizare caracterizează *Century Guild of Artists*, din 1882, întemeiată de promotori ai Arts and Crafts precum Arthur Mackmurdo, Selwyn Image, Clement Heaton, Benjamin Creswick, Herbert Horne, care asigura legătura dintre clienți și circa 20 de meseriași și designeri independenți. *Art Workers Guild*, din 1884, este mai degrabă o societate profesională de debateri, reunind pictori, sculptori, arhitecți și practicanți ai altor meșteșuguri artistice. Pe la 1890 întrunea deja 150 de membri, care participau la demonstrații tehnice, la conferințe sau organizau expoziții particulare³⁵. *Arts and Crafts Exhibition Society*, întemeiată în urma activităților întreprinse de Art Workers Guild în 1887, este o rețea care permitea meșteșugarilor și designerilor să se întâlnească, dar oferea și o interfață cu publicul și potențialii clienți. Modelul mai apropiat de cel de cooperativă este cel oferit de *School and Guild of Handicrafts*, întemeiată în 1888 de Charles Robert Ashbee (1863–1942), caracterizată de autoconducere și de împărțirea profiturilor³⁶. Ideea unor ateliere de mici dimensiuni, în care produsele să fie realizate în cea mai mare măsură manual, și aceea a unor asociații după modelul breslelor medievale au prins foarte bine în America sfârșitului de secol XIX și a începutului de secol XX³⁷.

³² Herbert Marcuse, *An Essay on Liberation*, London, 1969, p. 21.

³³ Christopher Shaw, *William Morris and the Division of Labour: The Idea of Work in News from Nowhere*, în „The Journal of William Morris Studies”, 9, 1991, 3, p. 28.

³⁴ William Morris, *A Dream of John Ball*, 1886–1887, <https://www.marxists.org/archive/morris/works/1886/johnball/johnball.htm>.

³⁵ Fiona MacCarthy, *William Morris. A Life for Our Time*, London, 2010 (1994), p. 593.

³⁶ Stuart MacDonald, *A Century of Art and Design Education*, Cambridge, 2005, p. 57–59. A se vedea, pentru felul în care au fost preluate ideile Arts and Crafts, și Tanya Harrod, *The Crafts in Britain in the 20th Century*, New Haven, 1999, p. 15–28.

³⁷ Un bun exemplu este colonia Byrdcliffe, întemeiată în 1902 lângă Woodstock, New York: <http://www.woodstockguild.org/about-byrdcliffe/>. Câteva detalii despre unul dintre inițiatori în John Murphy, *Athletic Aesthetics: Art, Crafts and Bolton Brown*, în „Art in Print”, august 2017, p. 4–8.

Problema este că William Morris, care a inspirat, în cea mai mare măsură, prin personalitatea sa proteică și charisma sa, estetica Arts and Crafts și ideile apelului la meșteșugul tradițional, de sorginte medievală, nu a aplicat până la capăt aceste principii în activitatea sa productivă propriu-zisă.

Convertit la socialism pe la 50 de ani, din anii '80 ai secolului al XIX-lea William Morris devine unul dintre cei mai activi promotori ai ideilor și organizațiilor socialiste în Marea Britanie. A fost din 1883 membru al Social Democrat Federation, dar, nemulțumit de orientarea acesteia, în 1884, sprijinit de Engels, a întemeiat Liga Socialistă. Deși a părăsit-o și pe aceasta în 1890, din cauza preponderenței dobândite de anarhiști, până la sfârșitul vieții, Morris avea să militeze pentru socialism prin conferințe, tipărirea de materiale de propagandă și implicarea efectivă în acțiuni de protest³⁸.

Chiar dacă preocupările pentru producția artistică trec, pentru aproape o decadă, pe plan secundar față de implicarea în mișcarea socialistă britanică, William Morris nu renunță niciodată la producerea de obiecte frumoase, întrucât urâtenia estetică era, pentru el, consecința urâteniei sociale. „I found that the causes of the vulgarities of civilization lay deeper than I had thought, and little by little I was driven to the conclusion that all these uglinesses are but the outward expression of the innate moral baseness into which we are forced by our present form of society (...).”³⁹

Socialist în concepții, așa cum ne demonstrează scrierile sale și acțiunile pe care le-a întreprins în vederea promovării socialismului și a revoluției socialiste, William Morris rămâne până la sfârșitul vieții un întreprinzător capitalist. Firma pe care o întemeiase în 1861 împreună cu mai mulți prieteni devine doar a sa în 1875 în urma unui proces de separare nu foarte cordial, în care preocupările legate de profit și de împărțirea acestuia au un rol foarte important⁴⁰. În transpunerea în practică a designurilor sale, mai ales a celor textile, William Morris apelează la muncitori salariați. Aceștia sunt mai bine plătiți și mai bine tratați decât majoritatea proletarilor englezi, dar sunt obligați să facă exact acea muncă repetitivă pe care o condamna William Morris, chiar dacă procedeele erau manuale și nu implicau (decât uneori) folosirea mașinii⁴¹. Deci creativitatea, în cazul companiei pe care o conducea, nu aparținea meșterului care executa obiectele, ci doar designerului patron. Deși ideea de împărțire a profiturilor este aplicată de unii dintre cei care au preluat principiile sociale și estetice ale lui Morris (ca de exemplu Charles Ashbee), el însuși nu face niciodată acest lucru. Cu toate că milita împotriva ideii de diviziune

³⁸ Edward Palmer Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary*, Oakland, 2011 (1955), p. 585–586; Colin Skelly, *An 'Impossibilist' Socialist? William Morris and the Politics of Socialist Revolution versus Social Reform*, în „The Journal of William Morris Studies”, 15, 2003, p. 35–51.

³⁹ William Morris, *Preface*, în *Signs of Change*, în *The Collected Works of William Morris*, vol. 23, *Signs of Change, Lectures on Socialism*, ed. digitală, Cambridge, 2012 (1915).

⁴⁰ Nick Salmon, Nicholas Salmon, Derek Baker, *The William Morris Chronology*, Bristol, 1996, p. 74.

⁴¹ Caroline Arscoth, *William Morris, Decoration and Materialism*, în *Marxism and the History of Art. From William Morris to the New Left*, ed. Andrew Hemingway, London, 2006, p. 13.

a muncii care contribuie la alienare, a folosit-o în diferitele sale produse, mai ales în atelierele de vitralii. Ura comerțul și banii, dar a salvat firma de la faliment prin decizii comerciale dure⁴². Apare aici o contradicție între teoria socialistă și producția organizată după metode capitaliste, care nu încetează să facă obiectul analizelor asupra mișcării Arts and Crafts și a rolului lui William Morris⁴³.

Nu ne imaginăm că vom putea soluționa paradoxul (pe care unii îl consideră ipocrizie) apărut din ideea de a îmbunătăți viața celor mulți prin produse frumoase, dar care să fie realizate într-o manieră care să nu ducă la alienare (deci manual), ceea ce le-a făcut prea scumpe pentru a putea fi achiziționate de cei cărora ar fi trebuit să li se adreseze. Idealul promovat de William Morris și acceptat, cel puțin teoretic, de membrii mișcării Arts and Crafts fusese „artă făcută de popor pentru popor ca o bucurie pentru cel care o face și pentru cel care o folosește”: „What else can we do to help to educate ourselves and others in the path of art, to be on the road to attaining an ART MADE BY THE PEOPLE AND FOR THE PEOPLE AS A JOY TO THE MAKER AND THE USER?”⁴⁴

William Morris nu a putut niciodată să facă acele concesii care i-ar fi permis să producă obiecte mai ieftine, pentru că nu a acceptat (decât parțial) apelul la mecanizarea producției. Frumusețea estetică a obiectului era indisociabilă de calitatea execuției, ori aceasta necesita, în viziunea lui, manufacturarea. Producea deci obiecte scumpe, pe care și le puteau permite numai burghezii înstăriți, capitaliștii exploatare. Nu putea împărți profitul cu muncitorii pentru că susținea publicațiile socialiste din proprii bani, pe de o parte, iar, pe de alta, deoarece prin pierderea profitului nu ar mai fi putut produce obiecte frumoase.

Poate că paradoxul atitudinii lui William Morris, care marchează în grade diferite și pe alți practicanți ai Arts and Crafts, poate fi soluționat, măcar în parte, acceptând ipoteza că pentru toți aceștia, indiferent de ideile socialiste sau de tendințele lor filantropice, creația artistică rămâne centrală. „I do not think that anything could take the place of art ... because I believe the springs of art in the human mind to be deathless”, spunea William Morris⁴⁵.

Revenind la expresia lui William Morris „Apart from the desire to produce beautiful things, the leading passion of my life has been and is hatred of modern civilization”, o putem acum interpreta și altfel: de fapt, pasiunea conducătoare a vieții sale a fost producerea de obiecte frumoase. Socialismul, oricât de sincer și oricât de influent a fost William Morris în Marea Britanie, rămâne unul secundar, mai degrabă un mijloc pentru îndeplinirea unui scop. Scopul era introducerea frumuseții în viața tuturor, atingerea acelui ideal caracterizat de formula „beauty of life”, care a dat titlul uneia dintre cele mai cunoscute conferințe ale sale.

⁴² Rosalind P. Blakesley, *The Arts and Craft Movement*, London, 2009, p. 51.

⁴³ Pentru stadiul actual al bibliografiei pe acest subiect, a se vedea Grzegorz Zinkiewicz, *William Morris' Position between Art and Politics*, Cambridge, 2017, p. 16–22.

⁴⁴ William Morris, *Hopes and Fears for Art. 3. The Beauty of Life*, 1882, <https://www.marxists.org/archive/morris/works/1882/hopes/chapters/chapter3.htm>.

⁴⁵ Idem, *Signs of Change*, în *The Collected Works of William Morris*, vol. 23, p. 86.

Un alt paradox interesant este că, deși nutrite de o „nostalgie antimodernă” în plan politic și ideologic⁴⁶, ideile lui William Morris stau, într-un fel sau altul, la baza modernismului artistic din secolul al XX-lea. Sub influența sa, Arts and Crafts a susținut importanța funcției, care capătă uneori preeminență asupra formei, ideea de onestitate, văzută drept coincidență între material și tehnica folosită la prelucrarea acestuia, designul plat, folosirea culorilor naturale, inspirația din natură. Pentru a conchide, se poate spune că ideile lui Morris și ale celor influențați de el au promovat o revoluție, care a fost una artistică, dar nu a reușit să fie și una socială.

SOCIALIST IDEOLOGY AND CAPITALIST PRODUCTION. THE PARADOX OF THE ARTS AND CRAFTS MOVEMENT

Abstract

The Arts and Crafts movement, widely perceived in Europe as a mainly artistic phenomenon, seeking a renewal and an elevation of decorative arts to the perceived level of fine arts, had, nevertheless, an important social protest dimension in the UK. Its main founder, William Morris (1834–1896), was also one of the chief promoters of socialist ideas in the United Kingdom. Owner of a business specialized in decorative art objects, he organized production based on the model of medieval guilds of craftsmen. Morris claimed to fight in this way against the alienation brought on by capitalism and the uniformity promoted by industrialization. The ideal was to offer everyone, but especially workers, objects that are both beautiful and useful. The objects thus created have revolutionized the decorative arts, but being manufactured mainly by hand and using medieval techniques, they were extremely expensive. Therefore, they could only be afforded by the well-off, the aristocracy and bourgeoisie, against whom William Morris was launching his socialist fight. The revolution promoted by his ideas was indeed an artistic one, but never managed to materialize into a social one as well.

Keywords: Arts and Crafts; decorative arts; William Morris; ideology; medievalism; 19th century socialism

---

⁴⁶ „Antimodern nostalgia” este formula folosită pentru a-l caracteriza pe Morris de Phillip E. Wegner, *Imaginary Communities. Utopia, the Nation and the Spatial Histories of Modernity*, Berkeley, Los Angeles, London, 2002, p. 78.

ROMÂNIA ÎN DECEMBRIE 1989: COMLOT SAU REVOLUȚIE?

SIMION GHEORGHIU*

La aproape 30 de ani de la desfășurarea evenimentelor din decembrie 1989, revoluția română prezintă încă multe neclarități și obscurități. Exemplul cel mai ilustrativ este problema așa-numiților „teroriști”, care au făcut ca cel mai mare număr de victime să se înregistreze după căderea lui Nicolae Ceaușescu. Potrivit remarcii pertinente a istoricului Florin Constantiniu, lupta dintre armată și „teroriști” – mai exact rezultatul ei – este un fenomen unic în istoria militară universală întrucât partea învinsă, „teroriștii”, nu a lăsat niciun mort, niciun rănit și niciun prizonier pe „câmpul de luptă”¹. Este evident că, atât timp cât enigma „teroriștilor” nu va fi elucidată, nu se va putea spune că se cunoaște istoria evenimentelor din decembrie 1989.

Cercetarea acestui capitol al istoriei românești a fost îngreunată de politizarea investigației evenimentelor care s-au petrecut în România în decembrie 1989. Adversarii lui Ion Iliescu, cel care a preluat puterea după căderea lui Nicolae Ceaușescu, s-au străduit să îl prezinte pe acesta ca pe un agent al Moscovei. Faptul de a fi studiat în tinerețe în Uniunea Sovietică² a alimentat această convingere și a născut legenda potrivit căreia Ion Iliescu și secretarul general al Comitetului Central al PCUS, M.S. Gorbaciov, se cunoscuseră încă din perioada studenției. Conform acestei interpretări, căderea regimului comunist din România s-ar fi înscris într-un plan al Kremlinului, care urmărea înlocuirea liderilor dogmatici din Europa de Est, de tipul Nicolae Ceaușescu, Erich Honecker, Todor Jivkov, Miloš Jakeš, cu elemente reformatoare ca Ion Iliescu, Egon Krenz, Petar Mladenov, Zdenek Mlynár.

CONTEXTUL INTERNAȚIONAL AL PRĂBUȘIRII REGIMURILOR COMUNISTE

Atunci când analizăm contextul internațional al prăbușirii regimului comunist din România – și din întreaga Europă de Est – trebuie avute în vedere, pe de o parte, evoluția relațiilor sovieto-americane în ultimii ani ai Războiului Rece, iar, pe de altă parte, raporturile dintre Uniunea Sovietică și sateliții săi.

Din 1985, URSS a intrat într-o nouă fază, cea finală, a evoluției sale. Disfuncționalitățile și derapajele sistemului administrativ de comandă deveniseră evidente

---

* Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; gheorghiusimion@gmail.com.

¹ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, ed. a IV-a, rev. și adăugită, București, 2008, p. 533.

² Ion Iliescu, *Revoluție și reformă*, București, 1994, p. 30–31.

încă de la începutul anilor 1950, astfel că după moartea lui Stalin s-au înregistrat câteva încercări de reformare a sistemului sovietic inițiate de Lavrenti P. Beria, Nikita S. Hrușciiov, Iuri V. Andropov, dar care nu au produs modificări substanțiale. „Epoca de stagnare” (Leonid I. Brejnev, Konstantin U. Cernenko) a agravat fenomenul de criză și a făcut din înlăturarea acestor disfuncționalități o necesitate stringentă³. M.S. Gorbaciov a considerat că o politică de reforme poate salva sistemul sovietic. Fără a intra aici într-o discuție de adâncime, ne vom mărgini să spunem că reformismul gorbaciovist s-a sprijinit pe doi piloni: *perestroika* și *glasnost*, adică restructurarea sistemului sovietic și transparența care să permită cetățenilor să își exprime părerile.

Ruptura cu trecutul, însă, nu a fost ușoară. M.S. Gorbaciov a trebuit să ducă o luptă împotriva elementelor conservatoare ale nomenclaturii comuniste din URSS⁴ și din blocul sovietic⁵, care, amenințate de perspectiva pierderii privilegiilor, erau ostile oricărei încercări de reformare a sistemului. Din această cauză, atât în plan intern, cât și în plan extern, la început, discursul lui Gorbaciov a fost timid și precaut și nu a reprezentat o fractură în raport cu predecesorii săi. Un exemplu concludent îl oferă stenograma ședinței Biroului Politic din 11 martie 1985, care a precedat plenara extraordinară a Comitetului Central al PCUS. După ce a fost propus oficial pentru funcția de secretar general al partidului, Gorbaciov a declarat că „nu este necesar să schimbe politica”, întrucât „ea este o politică dreaptă, corectă, autentic leninistă”, ci doar să „acelereze ritmurile, să înainteze, să dezvăluie lipsurile și să le înfrângă”⁶. Altfel spus, liderul sovietic era conștient de necesitatea demarării unei reforme, dar nu pentru a schimba sistemul, ci pentru a elimina factorii care îi îngreunau funcționarea.

Impulsul accelerator pentru politica de reforme l-a constituit *Inițiativa de Apărare Strategică (SDI)*, lansată de președintele american Ronald Reagan⁷. Până

³ Pentru o vedere de ansamblu asupra încercărilor de reforme în URSS vezi Simion Gheorghiu, *Independență versus reformă. România în contextul relațiilor sovieto-americane în perioada „perestroika” (1985–1989)*, Brăila, 2015, p. 97–122.

⁴ Pentru confruntările la vârful conducerii de partid, vezi N.I. Rîjkov, *Glavnii svidetel*, Moskva, 2009; E.K. Ligacev, *Kto predal SSSR?*, Moskva, 2009; F.M. Burlatki, *Mihail Gorbaciov – Boris Elțin. Shvatka*, Moskva, 2008.

⁵ O prezentare a reacțiilor partidelor comuniste din blocul sovietic față de reformele gorbacioviste la Jean-François Soulet, *Istoria comparată a statelor comuniste din 1945 până în zilele noastre*, Iași, 1998.

⁶ A. Cernev, „*Nam ne nujno meneat politiku*” – zaiavil M.S. Gorbaciov pri vîdvijenii ego na post Generalnogo sekretarea ŢK KPSS. *Soverşenno sekretnaia stenogramma Politbiuro*, în „Istocinik”, 1993, nr. 0 [sic!], p. 66–75. Vezi și traducerea în limba română a Stenogramei de lucru, păstrată la Arhiva Rusă de Stat pentru Istoria Contemporană din Moscova, Fondul 89 (Colecția documentelor desecretizate), apud Simion Gheorghiu, „*Noi nu avem dreptul să permitem nicio încălcare a unității noastre*”. *Alegerea secretarului general al CC al PCUS din 11 martie 1985*, în „Studii și materiale de istorie contemporană”, s.n., XII, 2013, p. 211–222.

⁷ Despre însemnătatea lansării *Inițiativei de Apărare Strategică* am vorbit în lucrarea noastră: S. Gheorghiu, *Independență versus reformă*, p. 123 și urm.

atunci, între SUA și URSS existase un echilibru strategic, bazat pe capacitatea reciprocă de distrugere nucleară – *Mutual Assured Destruction (MAD)*⁸. Altfel spus, fiecare dintre cele două supraputeri dispunea de capacitatea celei de „a doua lovitură”, adică de posibilitatea de a replica nuclear, după primirea unei salve nucleare a adversarului. SDI modifica dramatic raportul strategic dintre părți, asigurând Statelor Unite invulnerabilitatea teritoriului, prin crearea unui scut antinuclear, și oferindu-le astfel posibilitatea de a deține capacitatea de „primă lovitură”, adică de a lovi teritoriul adversarului fără a se teme de o replică devastatoare.

Inițiativa președintelui Ronald Reagan a tensionat relațiile sovieto-americane și a coincis cu o instabilitate relativă a puterii de la Kremlin, ca urmare a morții lui L.I. Brejnev, I.V. Andropov, K.U. Cernenko⁹ și a alegerii ca secretar general al CC al PCUS a lui M.S. Gorbaciov¹⁰. Cu toate că Moscova a protestat, constant și hotărât, împotriva inițiativelor militare americane, atitudinea președintelui Reagan față de ceea ce el a numit „imperiul răului” a rămas fermă¹¹. În aceste condiții, M.S. Gorbaciov a înțeles că, dacă Uniunea Sovietică dorea să își păstreze statutul de supraputere, era necesară menținerea parității nucleare. Și acest lucru se putea obține prin lansarea într-o nouă cursă a înarmărilor. Însă, la acel moment URSS nu dispunea de resursele economice necesare unui astfel de efort¹². În consecință, pentru a putea face față acestor provocări, Uniunea Sovietică trebuia să găsească mijloace noi, care nu puteau apărea decât prin restructurarea sistemului său. Ceea ce nu a înțeles „cel de-al șaptelea secretar”¹³ era faptul că sistemul „socialismului real” nu putea fi reformat. Orice încercare de schimbare atrăgea o reacție în lanț care afecta bazele sistemului.

Tensiunea dintre cele două supraputeri s-a repercutat și în interiorul blocului sovietic. În timp ce *Inițiativa de Apărare Strategică* a obligat URSS să își reformeze sistemul pentru a găsi mijloace noi de finanțare a programelor de înarmare, în

⁸ *La stratégie. Encyclopédie du monde actuel*, Paris, 1957, p. 156–157.

⁹ Perioada cuprinsă între anii 1980 și 1985, în care au decedat unul după altul conducătorii de partid și de stat, a intrat în istoria URSS ca „cincinalul înmormântărilor fastuoase” (*peatiletka pișnih pohoron*). „Cincinalul” a fost inaugurat de Peter M. Mașerov, membru supleant al Biroului Politic al CC al PCUS și prim-secretar al PC din Belorusia (octombrie 1980). Au urmat: Aleksei N. Kosîghin (decembrie 1980), Mihail A. Suslov, „ideologul principal” al PCUS (ianuarie 1982), Leonid I. Brejnev (noiembrie 1982), Iuri V. Andropov (februarie 1984), Dmitri F. Ustinov (decembrie 1984), Konstantin U. Cernenko (martie 1985) ș.a.

¹⁰ Pentru modificarea componenței membrilor din structura de conducere a Uniunii Sovietice, vezi *Sostav rukovodeščih organov Tsentralnogo Komiteta partii – Politbiuro (Prezidiuma), Orkbiuro, Sekretariata TK (1919–1990 gg.)*, în „Izvestia TK KPSS”, 1990, nr. 7 (306), p. 69–136.

¹¹ Liderii celor două supraputeri s-au întâlnit de mai multe ori: la Geneva în noiembrie 1985, la Reykjavik în octombrie 1986, la Washington în decembrie 1987, la Moscova în mai–iunie 1988.

¹² Pentru problemele economice cu care s-a confruntat URSS, vezi pe larg Egor Gaidar, *Ghibel imperii. Uroki dlea sovremennoi Rossii*, Moskva, 2013.

¹³ Formulă din titlul cărții lui Michel Heller, *Le 7e secrétaire. Splendeur et misère de Mikhaïl Gorbatchev*, [Paris], 1990.

cadrul acestei reforme s-a pus și problema raporturilor dintre Uniunea Sovietică și sateliții săi. Într-o viziune idilică, M.S. Gorbaciov credea că poate crea o comunitate social-democrată, formată din „țările frățesti”, care să acționeze în același spirit. Principiile pe care trebuiau să se bazeze noile relații dintre URSS și țările socialiste erau independența, suveranitatea, dreptul fiecărui partid de a-și elabora propria politică, responsabilitatea exclusivă față de propriul popor, cooperarea economică reciproc avantajoasă¹⁴. Întruniți la înmormântarea lui K.U. Cernenko, secretarul general sovietic și-a informat partenerii din țările Tratatului de la Varșovia că relațiile intersocialiste au intrat într-o nouă eră: „Noi suntem parteneri, dar nu depindem unii de alții, fiecare țară are politica sa și este singura răspunzătoare pentru ea. URSS nu se va amesteca în treburile voastre.”¹⁵ În fapt, aceasta însemna abandonarea așa-numitei „doctrine Brejnev” sau a „doctrinei suveranității limitate”.

Liderul sovietic le transmitea omologilor din țările-satelit că deși venise vremea „să se descurce singuri”, opțiunea de a rămâne „în cadrul lagărului socialist”¹⁶ trebuia să fie păstrată ca atare. Valeri L. Musatov era de părere că, „chiar dacă Gorbaciov a proclamat neatârarea și independența țărilor socialiste, din punct de vedere al politicii practice le-a impus concepția sa privind *perestroika*, independent de situația și de disponibilitatea lor”¹⁷ de a o aplica.

În noua viziune a lui Gorbaciov, *perestroika* trebuia să reazeze raporturile dintre Uniunea Sovietică și sateliții săi, astfel încât să se creeze o unitate „frățescă”, în care să existe o cooperare pe picior de egalitate. Ca lider al *perestroikăi*, Gorbaciov a impulsinat țările socialiste să se restructureze, cu scopul ca acestea, odată așezate pe făgașul reformelor, să stimuleze politica de reforme din URSS. Calculele echipei gorbacioviste s-au dovedit falimentare, întrucât blocul sovietic nu putea fi menținut decât printr-o politică de forță. În 1989, construcția lui Gorbaciov în ceea ce privea noul regim al Europei de Est (catalogată de adversarii săi ca fiind o improvizație) s-a prăbușit. Valeri L. Musatov subliniază: „Primele au căzut țările socialiste din Europa Centrală și de Est, pentru că sistemele lor nu se remarcă prin flexibilitate și stabilitate, se găseau în stadii diferite în ceea ce privește deschiderea spre schimbări radicale, traversau o criză economică, erau împotmolite în datorii, iar conducătorii lor nu au putut să se adapteze la situația schimbărilor. Fără un ajutor politic și economic și fără un ajutor militar din partea Moscovei, partidele comuniste locale nu au putut menține puterea.”¹⁸

¹⁴ *Otveceia na vîzov vremeni. Vneșneaia politika perestroiki: dokumental'nye svidetel'stva. Po zapiseam besed M.S. Gorbaciova s zarubejnimî deiateleami i drugim materialam*, Moskva, 2010, p. 517.

¹⁵ *Gorbaciovskie citenii*, pt. a 8-a, *Otveceia na vîzov vremeni: vneșneaia politika Perestroiki. Glasnost i reformy Rossii: oțenki, mifi, fakti*, Moskva, 2011, p. 13.

¹⁶ V.L. Musatov, *Metamorfozî politiki Gorbaciova v otnoșenii stran soșialisticeskogo sođrujestva*, în „Novaia i noveișia istoriia”, 2009, nr. 3, p. 10.

¹⁷ *Ibidem*, p. 9.

¹⁸ *Ibidem*, p. 5.

Spre deosebire de predecesorii săi, Mihail Gorbaciov a refuzat să folosească forța armată pentru a menține la putere regimurile comuniste est-europene. Într-o încercare de a explica politica liderului sovietic față de Europa de Est, cercetătorul american Mark Kramer a arătat că aceasta este reductibilă la următoarea frază: „Problema reală pentru Gorbaciov nu mai era dacă trebuia să mențină «doctrina Brejnev», ci dacă putea să evite «dilema Hrușciov».”¹⁹ Cu alte cuvinte, Gorbaciov a încercat să evite situația predecesorului său, care, după destalinizare, s-a confruntat în țările-satelit cu manifestări antisovietice, iar pentru a le pune capăt a fost nevoit să recurgă la forța armată. De această dată, Gorbaciov trebuia să vegheze ca transformările democratice din blocul sovietic să nu genereze acțiuni antisovietice.

Un interes deosebit pentru oricine este interesat de contextul internațional al prăbușirii regimurilor comuniste prezintă cele trei rapoarte ale ambasadorului american la Moscova, Jack F. Matlock, din 3, 13 și 22 februarie 1989, referitoare la politica internă și externă a lui Gorbaciov. Puțin cunoscute și puțin valorificate de către istorici, rapoartele ambasadorului american se disting prin luciditatea percepției și pătrunderea analizei. Chiar dacă ele nu au determinat o schimbare radicală în atitudinea Statelor Unite față de Uniunea Sovietică, este incontestabil că rapoartele lui Matlock au reprezentat o analiză profundă a resorturilor politicii de reformă inițiată de liderul de la Kremlin.

În primul său raport, Jack F. Matlock arăta că „Uniunea Sovietică, în esență, a declarat falimentul sistemului său”²⁰. Nu vom urmări aici considerațiile diplomatului american despre condițiile interne din URSS, în care se desfășura restructurarea sistemului sovietic, ci semnalăm doar concluzia sa: „Situația URSS de astăzi și din următorii câțiva ani nu permite trecerea la un niciun altfel de curs”²¹ și „*perestroika* a provocat în organismul politic consecințe care vor împiedica reîntoarcerea la politica anterioară”²². Altfel spus, în viziunea diplomatului american, cursul inițiat de Gorbaciov era ireversibil.

Importante sunt și considerațiile lui Matlock în privința raporturilor dintre URSS și țările-satelit: „Dacă în Europa de Est se vor produce dezordini grave, ele vor fi mai degrabă provocate de absența flexibilității unuia sau altuia dintre regimurile est-europene, decât de încercările URSS de a bloca orice schimbare în interiorul acestor state. Chiar dacă ar fi confruntată cu dezordini la scară mare, conducerea sovietică se va reține, probabil, de la o intervenție militară atât timp cât

¹⁹ Mark Kramer, *Gorbachev and the Demise of East European Communism*, în *Reinterpreting the End of the Cold War. Issues, Interpretations, Periodizations*, ed. Silvio Ponce, Federico Romero, London, New York, p. 182.

²⁰ V.M. Zubok, *Doneseniia posla SȘA v Moskve Dj. Mătloka. Vzglead na perestroiku M.S. Gorbaciova*, în „Novaia i noveișaiia istoriia”, 1996, nr. 1, p. 113. Vezi și precizările făcute de J. Matlock, *Pismo posla SȘA v Moskve v 1987–1991 gg. Dj. Mătloka*, în „Novaia i noveișaiia istoriia”, 1997, nr. 3, p. 226–228.

²¹ *Ibidem*, p. 120.

²² *Ibidem*, p. 121.

nu vor exista acțiuni împotriva obiectivelor militare sovietice și încercări de a ieși din Tratatul de la Varșovia. (Gradul de toleranță din partea URSS va varia, se înțelege, în funcție de țara despre care este vorba: ea [toleranța – *n.n.*] incontestabil este mai importantă față de Bulgaria, România și Ungaria, decât în cazul RDG, al Poloniei și, probabil, al Cehoslovaciei.)”²³ În ceea ce ne privește, până la apariția altor surse, credem că, dată fiind însemnătatea țărilor-satelit pentru obiectivele politice și strategice ale URSS, este puțin probabil ca Moscova să fi făcut o diferențiere între ele. Revenind la raport, concluzia oficialului american era că „problema pentru Occident constă în a respinge concesiile neechilibrate și, prin aceasta, a continua presiunea în scopul evoluției politicii sovietice pe calea aleasă de înșiși liderii sovietici, potrivit declarațiilor oficiale”²⁴. Se poate spune că, într-adevăr, politica SUA s-a conformat acestor recomandări ale lui Matlock: întemeindu-se pe declarațiile lui Gorbaciov, Statele Unite au menținut o poziție fermă față de URSS și, spre deosebire de politica americană de la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, au urmărit destrămarea sferei de influență sovietică în Europa de Est, chiar dacă în convorbirile oficiale au admis că URSS putea să dispună de un „brâu de securitate” la frontierele sale vestice²⁵.

O evaluare a țărilor est-europene a existat și din perspectiva Uniunii Sovietice. Spre finele anului 1988, pentru Gorbaciov și echipa sa devenise limpede că tensiunile din interiorul blocului socialist, generate de schimbările care aveau loc în URSS, nu mai puteau fi ignorate. În ședința Biroului Politic al CC al PCUS din ianuarie 1989 în care s-au discutat planurile de contingentă, Aleksandr N. Iakovlev, președintele Comisiei pentru problemele politicii externe, a fost însărcinat să facă o evaluare a țărilor est-europene și să elaboreze alternative pentru evoluțiile viitoare din Europa Centrală și de Est. La rândul său, Iakovlev a solicitat rapoarte de la diverse instituții academice și de stat, precum Institutul de Economie a Sistemului Mondial Socialist al Academiei de Științe din URSS, Secția Internațională a Comitetului Central al PCUS, Ministerul Afacerilor Străine și Comitetul pentru Securitatea Statului²⁶.

Cea mai amplă și profundă analiză a situației din blocul sovietic este cea făcută de Institutul de Economie a Sistemului Mondial Socialist, condus de academicianul Oleg T. Bogomolov. În concluziile finale ale raportului său din februarie 1989, acesta atrăgea atenția că „procesul de depășire a crizei în estul Europei presupune destalinizarea completă. Aceasta ar trebui să cuprindă atât afacerile lor interne, cât și relațiile lor cu Uniunea Sovietică.”²⁷ De asemenea, raportul mai menționa: „Modelul economic și politic de dezvoltare impus acestor țări după 1948

²³ *Ibidem*, p. 122–123.

²⁴ *Ibidem*, p. 124.

²⁵ Florin Constantiniu, *Contextul internațional al prăbușirii regimurilor comuniste est-europene*, în „Academica”, 2009, nr. 11–12, p. 14–16.

²⁶ Jacques Lévesque, *Soviet Approaches to Eastern Europe at the Beginning of 1989*, în „CWIHP Bulletin”, 12–13, 2001, p. 52–71.

²⁷ *Ibidem*, p. 61.

și-a epuizat cu certitudine posibilitățile.” În condițiile în care URSS căuta noi modalități de dezvoltare economică, regândind totodată și „idealurile socialiste”, documentul recomanda „o întoarcere la un progres social-istoric autentic care rezidă în specificul național al fiecărei țări, în locul unui deformat de presiunea externă”²⁸. La riscuri, „raportul Bogomolov” avertiza asupra următoarei primejdii: „Orice încercare de a stopa această evoluție prin forță ar putea avea cele mai grave consecințe: întoarcerea inevitabilă a țărilor din Europa de Est la rangul țărilor nedezvoltate (așa-numita «lume a patra»), subminarea ideii socialiste în toate variantele sale, incluzând alimentarea neo-conservatorilor din Vest cu noi arme de atac împotriva cuceririlor sociale ale clasei muncitoare. În plus, Europa de Est va dobândi în mod inevitabil regimuri violente și paradietoriale (*paradietorskie*), care ar consuma continuu resursele materiale ale Uniunii Sovietice și ar exclude practic perspectiva unei reînnoiri a societății socialiste din țara noastră.” În cazul în care evoluțiile din țările est-europene aveau să fie pașnice, autorii raportului considerau că relațiile internaționale s-ar fi îmbunătățit, iar „șansele pentru o dezvoltare accelerată a Europei de Est ar fi crescut”²⁹.

Memorandumul Ministerului Afacerilor Străine, din 24 februarie 1989, recomandă conducerii sovietice ca, în relațiile cu țările reticente față de *perestroika*, să manifeste „autoreținere și calm”³⁰.

Documentele citate pun în lumină convingerea instituțiilor sovietice, participante la elaborarea politicii externe, că există o criză în raporturile Uniunii Sovietice cu țările-satelit. Este de remarcat faptul că pentru depășirea acestei crize, în concluziile generale ale tuturor analizelor, autorii rapoartelor se opuneau oricărei forme de intervenție în Europa Centrală și de Sud-Est. Concluzia era că orice intervenție politică și militară nu garanta succesul, ba, din contră, putea să declanșeze o reacție de violențe în lanț, care ar fi putut duce la autodistrugerea blocului sovietic.

Și în cazul lui M.S. Gorbaciov se poate spune că acesta a respectat „recomandările” instituțiilor cărora li s-au solicitat rapoarte și analize cu privire la posibile alternative pentru evoluțiile viitoare din Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est. La întâlnirea de la Malta din 2–3 decembrie 1989, dintre M.S. Gorbaciov și președintele american George Bush, un loc important în convorbiri l-a ocupat discutarea problemelor Europei de Est. Din informațiile cunoscute până în prezent, știm că Uniunea Sovietică s-a angajat să nu folosească forța împotriva schimbărilor democratice care aveau loc în cadrul blocului socialist, iar Statele Unite promiteau să nu profite de eventualele dificultăți apărute în relațiile dintre Moscova și țările blocului sovietic pentru a dobândi avantaje politico-militare³¹.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 70.

³¹ A.S. Cerneaev, *Gorbaciov – Bush: vstrecea na Malte v 1989 g.*, în „Novaia i noveișia istoriia”, 2001, nr. 3, p. 117–130.

CĂDEREA REGIMULUI CEAUȘESCU

Clasica teorie a complotului, întâlnită în explicarea oricărei revoluții, și-a găsit expresia și în cadrul revoluției române. Unii dintre contestatarii lui decembrie 1989 neagă chiar caracterul de revoluție al evenimentelor de atunci și vorbesc despre un complot pus la cale de forțe străine (sovietice și americane în primul rând), care, prin instrumente din țară, ar fi pregătit răsturnarea regimului Ceaușescu. Oricât ar părea de straniu, susținătorii acestei teorii, care neagă rolul hotărâtor al factorilor interni (endogeni) în geneza revoluției române din decembrie 1989³², se plasează pe aceeași poziție cu Nicolae Ceaușescu, care, într-o celebră apariție televizată, a denunțat acțiunea destabilizatoare a „agenturilor străine”³³.

Până în prezent s-au publicat puține surse care să ne permită o cunoaștere exactă a modului în care M.S. Gorbaciov intenționa să restructureze conducerea țărilor blocului comunist. Ceea ce știm cu certitudine este că pe măsură ce în URSS *perestroika* lua amploare, pentru a înlătura elementele conservatoare care se opuneau reformelor, liderul de la Kremlin a făcut mai multe schimbări în rândul cadrelor din eșalonul superior al ierarhiei de partid³⁴. Nu este exclus ca el să-și fi dorit ca aceeași linie să fie urmată și în țările din blocul comunist. Potrivit studiului publicat de Valeri L. Musatov, care a ocupat funcția de prim-adjunct al șefului Secției Internaționale a CC al PCUS, la un moment dat, M.S. Gorbaciov și-a pus problema înlocuirii liderilor partidelor comuniste din țările-satelit care refuzau să aplice principiile *perestroikăi*. „În aparatul Comitetului Central [al PCUS – *n.n.*], arată Musatov, aceasta era privită ca o aspirație de a aduce la putere «mici Gorbaciov».”³⁵ Formal, această misiune a fost încredințată lui Vadim Medvedev și Viktor Kriucikov³⁶. În afară de această mărturie, până în prezent nu s-au publicat documente sovietice care să arate cum intenționau Medvedev și Kriucikov să pună în practică această însărcinare. Din alte surse, însă, știm că Gorbaciov nu a avut timpul necesar aplicării intenției în mod consecvent, întrucât a fost angajat, pe de o parte, în lupta cu aripa conservatoare din conducerea de partid, iar, pe de alta, în confruntările cu mișcările naționale din interiorul URSS.

³² Pentru raportul dintre „endogen” și „exogen” în cazul evenimentelor din România în decembrie 1989, vezi Simion Gheorghiu, *Decembrie 1989: revoluție endogenă sau revoluție exogenă?*, în „Caietele Revoluției”, 2009, nr. 5 (24), p. 42–44.

³³ Vezi discursul lui N. Ceaușescu din 21 decembrie 1989 din balconul Comitetului Central în „Scînteia”, 22 decembrie 1989, nr. 14726, p. 1.

³⁴ Pentru problema „înnoirii cadrelor” și „reformării aparatului de partid”, vezi studiul foarte bine documentat al lui E.I. Volghin, *Problema reorganizației aparatului KPSS v usloviiah politiceskih preobrozovanii v SSSR (koneț 1980-h – nacioalo 1990-h gg.)*, în „Vestnik Moskovskogo universiteta. Seria 8, Istoria”, 2008, nr. 6, p. 31–42.

³⁵ V.L. Musatov, *Metamorfozî politiki Gorbaciova*, p. 12.

³⁶ *Ibidem*.

În memoriile sale, Vadim A. Medvedev, secretar CC al PCUS pentru relațiile cu țările socialiste³⁷, notează că, într-o formă sau alta, forțele de opoziție din „țările frățesti” solicitau sprijinul Kremlinului: „Îmi amintesc că, într-o vreme, s-au întreprins din partea unor forțe militare și de opoziție [din România – *n.n.*] încercări de a antrena conducerea sovietică în problemele de politică internă [ale României – *n.n.*]. Astfel de semnale a transmis, prin ambasadorul nostru, general-colonelul Militaru, făcând aluzii că mișcarea împotriva lui Ceaușescu are suficient de mulți adepți în cercurile militare, diplomatice etc. În esență s-a pus problema sprijinirii eforturilor forțelor de opoziție de către partea sovietică. Aceste comunicări au fost raportate de mine lui Gorbaciov.”³⁸ Potrivit lui Medvedev, liderul sovietic a hotărât ca acestor cereri „să nu li se răspundă”³⁹.

Informațiile oferite de V. Medvedev, oricât de prețioase ar fi, sunt lipsite de precizia dorită de istoric, mai ales în ceea ce privește momentul demersului generalului Nicolae Militaru. Și faptul că Gorbaciov a dat dispoziție „să nu se răspundă” solicitărilor de sprijin din partea URSS venite din partea acestor forțe, pentru răsturnarea lui Nicolae Ceaușescu, a fost ignorat. În schimb, s-a reținut mărturia unui alt oponent al lui Ceaușescu, Silviu Brucan, pe care în martie 1989 îl regăsim printre semnatarii „scrisorii celor șase”⁴⁰. Potrivit informațiilor oferite de acesta, el a fost primit în noiembrie 1988, în cursul unei vizite la Moscova, de M.S. Gorbaciov. În cadrul discuției a fost abordată și „chestiunea răsturnării regimului Ceaușescu”. Poziția liderului sovietic a fost foarte clară: „Partidul trebuie să rămână în picioare, altfel va fi haos.”⁴¹ Tot Brucan afirma că liderul sovietic s-a exprimat foarte categoric și a spus că țara sa nu se va implica în niciun fel în afacerile interne ale României, așa cum, de altminteri, spunea el, o făcuse și în cazul celorlalte țări din blocul sovietic: „Pentru mine, neintervenția este o chestiune sfântă.”⁴²

Și acuratețea acestor informații este greu de verificat în condițiile în care accesul la fostele arhive sovietice rămâne limitat. Ceea ce se cuvine subliniat este că Moscova a păstrat secretă această întâlnire. La intrarea și la ieșirea din URSS, în pașaportul lui Silviu Brucan nu s-au pus vize sovietice. Autoritățile române, care știau despre această călătorie, au cerut explicații părții sovietice. Într-o discuție cu

³⁷ O scurtă fișă biografică a lui V.A. Medvedev, în „Izvestia ȚK KPSS”, 1990, nr. 7 (306), p. 109–110.

³⁸ Vadim A. Medvedev, *Raspad. Kak on nazreval v «mirovoi sisteme soșializma»*, Moskva, 1994, p. 223.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Vezi *Scrisoarea celor 6 (10 martie 1989)*, în „1989”, an. I, 2005, nr. 1–2, p. 163–165. Autorii *Scrisorii* au fost: G. Apostol, A. Bârlădeanu, C. Mănescu, C. Pârvulescu, G. Răceanu și S. Brucan. În lucrarea Mioarei Anton, „*Ceaușescu și poporul!*”: *scrisori către „iubitul conducător” (1965–1989)*, Târgoviște, 2006, se arată că Gh. Apostol „s-a dezis în totalitate de acțiunile întreprinse”. La 5 mai 1989, acesta i-a trimis o scrisoare lui Nicolae Ceaușescu în care „regreta profund și în totalitate actele săvârșite”: „Am pus mai presus de interesele statului și partidului propriile interese, iar pentru realizarea unor scopuri personale înguste nu am prețuit să colaborez cu elemente aflate în slujba dușmanilor țării”, *ibidem*, p. 247.

⁴¹ Silviu Brucan, *Generația irosită. Memorii*, București, 1992, p. 188.

⁴² *Ibidem*.

ambasadorul sovietic la București, E.M. Tiajelnikov, Constantin Olteanu i-a declarat acestuia: „Partea română este surprinsă. A stârnit mirare și modul în care individul respectiv a intrat și ieșit din URSS, deoarece pe pașaportul său nu figurează nicio viză, niciun semn, deși se cunoaște cu exactitate că el a intrat și ieșit din URSS. Ca prieteni ne întrebăm, pe drept cuvânt, care au fost rațiunile care au determinat partea sovietică să acorde acestei persoane un astfel de tratament preferențial.”⁴³ Pentru a liniști suspiciunile părții române, Tiajelnikov a dat asigurări că „va încerca să elucideze ce s-a întâmplat” și va da un răspuns⁴⁴.

Prezența lui Silviu Brucan în structurile de conducere de după căderea lui Ceaușescu a consolidat ideea că Uniunea Sovietică era profund implicată în desfășurarea evenimentelor politice din România de la sfârșitul anului 1989.

O altă problemă de ordin conceptual o reprezintă încadrarea teoretică a evenimentelor din decembrie 1989⁴⁵. În tipologia revoluțiilor, un aspect esențial îl constituie raportul dintre *revoluție endogenă*, adică revoluția generată de factori interni, și *revoluție exogenă*, adică revoluția generată de factori externi. De regulă, așa cum a arătat Jean-Baptiste Duroselle, cele două tipuri de revoluție se întrepătrund⁴⁶.

Observația istoricului francez este perfect valabilă și în cazul revoluției române din decembrie 1989. Atunci, în România au existat toate premisele unei revoluții endogene (criză politică, economică, morală) care ar fi putut duce la căderea regimului Ceaușescu, dacă ar fi existat o forță de opoziție capabilă să joace un rol de contraputere, așa cum s-a întâmplat în Cehoslovacia sau Polonia. În acest context, fragilizarea regimului Ceaușescu a venit din exterior. Prins între o Uniune Sovietică reformatoare și o Americă tot mai anticomunistă, Nicolae Ceaușescu s-a dovedit incapabil să înțeleagă sensul schimbărilor intervenite în plan internațional. În consecință, el a rămas din ce în ce mai izolat în exterior și confruntat cu ostilitatea tot mai mare manifestată în interior. În esență, regimul comunist din România încetase să mai funcționeze, astfel că, în decembrie 1989, el s-a prăbușit cu o rapiditate inimaginabilă.

ROMANIA IN DECEMBER 1989: PLOT OR REVOLUTION?

Abstract

The final stage of the Ceaușescu regime and in particular the events from December 1989 which ended the totalitarian regime in Romania have in the last

⁴³ *Dosarul Brucan. Documente ale Direcției a III-a contraspionaj a Departamentului Securității Statului (1987–1989)*, ed. Radu Ioanid, Iași, 2008, p. 300.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Vezi o încadrare conceptuală a evenimentelor din anul 1989 la Alexandru Mamina, 1989: *tipologia schimbărilor europene*, în „Caietele revoluției”, 2011, nr. 1 (33), p. 9–11.

⁴⁶ Jean-Baptiste Duroselle, *L'Europe de 1815 à nos jours. Vie politique et relations internationales*, ed. a II-a, Paris, 1967, p. 262–263.

years retained the attention of many Romanian and foreign researchers, and even resulted in a few ample works being published on the subject despite the fact that the lack of available documents allows only a partial understanding of the events. The lack of documentary material has made the correlation between internal and external factors more likely to be the subject of speculation than of systematic investigations. In fact, when it comes to Romania in December 1989 in the public debate, there are two theses: the one of the revolution, that is, of a spontaneous act generated by the refusal of the Romanian people to tolerate the dictatorial regime of Nicolae Ceaușescu and that of the plot, that is to say, a *coup d'État*, by foreign secret services, especially those in Moscow. This issue will remain open until the archives, especially the former Soviet archives, become accessible to historians. In order to avoid some uncertainties, in our article, we have proposed a “less passionate” historical approach for a better understanding and a more accurate definition of the changes that took place in Romania in December 1989.

In the life of societies, the revolution is a sudden change of regime, a substitution, generally by force, of one governing system through another. This is what happened in the Soviet Union's satellite countries in 1989, where totalitarian-communist regimes were replaced by pluralist regimes. The change, irrespective of the factors that caused it and the manner of its realization, peaceful or violent, through its consequences, had a revolutionary character. There is no doubt that this historic upheaval took place with the help of the USSR, which, provoked by the US to enter a new arms race, was forced to reform its system in order to face the challenger.

Keywords: communism; the December 1989 revolution; Ceaușescu regime; Romania; USSR; USA

NOTE ȘI RECENZII

* * *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743*, ed. LÁSZLÓ PAKÓ, PÉTER G. TÓTH, Balassi Kiadó, Budapest, 2014, 427 p.

Volumul *Procese de vrăjitorie din Cluj, 1564–1743* este o prelucrare a materialului editat și parțial pregătit pentru tipar de către András Kiss conținând documente ale proceselor de vrăjitorie din arhiva Clujului și face parte dintr-o serie privind izvoarele vrăjitoriei în Ungaria (*A magyarországi boszorkányság forrásai / Quellen zur ungarischen Hexerei*). Este al patrulea tom al seriei, primele trei cuprinzând documente referitoare la procesele de vrăjitorie din Baia Mare, Sighișoara și Sopron. În istoriografia română acest tip de surse nu s-a bucurat de atenția cuvenită; de la monografia lui Carl Göllner despre procesele de vrăjitorie din Transilvania, apărută în 1971, interes mai recent pentru documentația de arhivă a venit pe filiera lingvistelor Carmen Popa și Ioana Constantin¹. În contrast cu această indiferență locală față de un tip de sursă istorică cu imens potențial, istoricul Gábor Klaniczay², pe urmele regretatului András Kiss³, a inclus materialul de la Cluj în studiile sale privind vrăjitoria, demonologia și magia în perioada modernă timpurie în Europa Centrală.

Editorii volumului de față au identificat material arhivistic pentru 88 de procese din anii 1564–1743. Pentru fiecare caz s-au păstrat mai multe documente din procedura judiciară: depunerea plângerilor, ascultarea martorilor, sentințele. Introducerea la volum explică în detaliu tipul de documente folosite în practica judiciară a orașului Cluj în secolele XVI–XVIII. Persoanele implicate, acuzați și acuzatori, au fost de obicei locuitori ai orașului, dar și săraci din suburbii și românii din satele din jurul Clujului. Editorii au prezentat principiile de transcriere și de editare a originalelor scrise în mare parte în limba maghiară, cu formular juridic latinesc. Volumul are un indice de nume, un glosar cu cuvinte maghiare care și-au pierdut sensul pentru cititorul modern și cu expresiile juridice din limba latină. Ar fi fost de dorit ca rezumatele documentelor să fie oferite și într-o limbă de circulație internațională.

Apariția edițiilor de documente este un eveniment care trebuie semnalat și apreciat fără îndoială. Volumul privind procesele de vrăjitorie ale Clujului premodern deschide nenumărate posibilități pentru cercetătorii interesați de istorie urbană sau de istorie socială, dar și de mai puțin studiată la noi istorie a magiei și a demonologiei.

Mária Pakucs
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
mpakucs@yahoo.com

---

¹ Carmen Popa, Ioana Constantin, *The Witch Hunting in the 17th Century Transylvania in Unpublished Registry Documents of the Transylvanian German Inhabitants. The Transcription, Translation and Analysis of the Witness Depositions Implied in Witchcraft Trials of Sibiu*, în „Literature, Discourse and Multicultural Dialogue”, vol. 1, 2013, p. 305–315.

² Cel mai recent, Gábor Klaniczay, Éva Pócs, *Witchcraft and Demonology in Hungary and Transylvania*, Basingstoke, 2017.

³ András Kiss, *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*, Cluj-Napoca, 2003.

* *Quest for a Suitable Past. Myth and Memory in Eastern and Central Europe*, ed. CLAUDIA-FLORENTINA DOBRE, CRISTIAN EMILIAN GHÎȚĂ, Central European University Press, Budapest, New York, 2017, 154 p.

Compus dintr-un număr de studii de caz – remarcabile atât prin subiect, cât și prin modul de abordare –, volumul *Quest for a Suitable Past. Myth and Memory in Eastern and Central Europe* are calitatea de a îmbina concepte și metode dintre cele mai variate, combinând studiul documentelor de arhivă cu demersuri novatoare și creative de istorie orală și de antropologie culturală.

Un alt aspect demn de remarcat este dimensiunea comparativă atât spațială, cât și temporală a studiilor publicate în volum începând cu secolul al XIX-lea și până în zilele noastre, cu referință la realități din mai multe țări din Europa Centrală și de Est (România, Croația, Polonia, Bulgaria). Astfel, cartea oferă cititorului posibilitatea de a compara situații pe cât de diferite, pe atât de asemănătoare ca timp și spațiu.

Legătura intrinsecă dintre memorie și mit reiese din analiza proceselor complexe de creare a identităților colective, atât naționale, cât și locale, din Europa Centrală și de Est, precum și din studierea și deconstrucția încercărilor de legitimare a diverselor ideologii și realități politice. Această legătură între memorie și mit este una fundamentală, cele două noțiuni interconectându-se, memoria culturală transformând trecutul în obiect al rememorării și în cele din urmă în mit (Claudia-Florentina Dobre, *Introduction*, p. 1–3).

Procese de mitologizare a trecutului sunt percepute de către autorii volumului nu atât ca mecanisme ale falsificării programate a istoriei, cât mai ales ca modalități de constituire a unor identități colective, naționale și locale, și totodată ca mijloace de legitimare a unor grupuri concurente în arena politică. Mitul este o modalitate universală de coeziune socială prin recurs la origini, specifică atât societăților premoderne bazate pe oralitate, cât și societăților moderne dominate de istoria scrisă¹.

Este o reactivare socială a istoriilor despre începuturi cu scopul valorizării schimbărilor prezente. Deconstrucția miturilor vechi poate conduce însă la înlocuirea acestora cu altele noi, prin simplu fapt că miturile, ca și memoria, sunt indispensabile construirii identităților. Această viziune „universalistă” a mitului este asumată pe deplin de către autorii volumului și explicată foarte clar de către Lucian Boia: „... myth is the expression of the great beliefs that animate a community – any community, including humanity in its entirety. It has accompanied humans from the dawn of history to the present day and will continue to do so. Man is a creature that needs to believe in something that extends beyond banal day-to-day existence. It is of no consequence how true or untrue that myth happens to be, for it is beyond the realm of regular truths or lies. A myth serves multiple purposes. It explains: it gives meaning and coherence to the world, to society, to historical developments. It also provides legitimacy: to polities, states, nations, ideologies, political regimes, social projects ... They all appeal to a wide range of foundation myths. Not least, a myth provides a sense of direction: it reunites people around certain values and projects and pushes them in one direction or another. In short, myth sends history in motion” (Lucian Boia, *Foreword*, p. VII).

În prezentul volum, memoria și mitul se coagulează în jurul momentelor cruciale care marchează Europa Centrală și de Est, precum cele două războaie mondiale, constituirea

¹ Roland Barthes, *Mythologies*, London, 2000; Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, Michigan, 1982; Derek Walcott, *The Muse of History*, in *Is Massa Ded? Black Moods in the Caribbean*, ed. Orde Coombes, New York, 1974.

statelor naționale, schimbarea dramatică a regimurilor politice. Aceste evenimente se transformă în momente fondatoare, conducând simbolic la origini vechi și îndepărtate. Dar nu numai evenimentele sunt locuri de memorie și mitologizare, ci și diverse personalități, înzestrate cu aură eroică de către comunități, grupuri sociale și elite politice.

În articolul său, Gábor Egry se apleacă asupra procesului de constituire a unei întregi mitologii naționale plecând de la Marea Adunare de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, care consfințea unirea Transilvaniei cu România. Mitul se constituie treptat ca rod al unor memorii concurențiale puse în scenă de către diverșii actanți politici, participanți la Marea Adunare și implicit la actul unificării. Un discurs mitologizat al evenimentului apare încă din 1919, menit să confere liderilor din Transilvania aura de elite fondatoare ale tinerei națiuni române. Minoritățile transilvane propun la rândul lor o lectură proprie pentru momentul solemn de la Alba Iulia în acord cu cererile politice adresate noului stat creat.

Neven Budak analizează transformarea treptată a celor mai importante momente din istoria Croației în mituri fondatoare menite să susțină procesul de constituire a identității naționale și ulterior apartenența la Europa. Articolul evidențiază puterea extraordinară a mitului de adaptare de la o epocă la alta și de la un loc la altul, acumulând înțelesuri noi, discursurile mitologice adaptându-se la realitățile permanent evolutive. Aceași ambiguitate și fluiditate a miturilor reiese și din articolul semnat de Izabela Skórzyńska și Anna Wachowiak, care observă schimbările de atitudine ale polonezilor față de germani în Polonia postcomunistă. Moștenirea germană capătă noi valențe în lumina comemorărilor și acțiunilor civice din jurul anumitor monumente locale. Cele două autoare observă cum vechile mituri, prin care germanii erau diabolizați, sunt treptat abolite și înlocuite de tendința, din ce în ce mai evidentă, de reconciliere dintre cele două națiuni.

Examinând surse diverse, de la biografii, autobiografii și memorii la arhive ale poliției secrete, Ștefan Bosomitu încearcă să evidențieze procesul mitologic de validare publică a poziției înalte deținute de liderul comunist Miron Constantinescu. Articolul pune în relief diferențele dintre realitate și imaginar în crearea unei identități politice valorizante, așa cum reies din întrepătrunderea și compararea surselor. Luciana-Mărioara Jinga investighează diferența dintre rolul atribuit de regimul comunist din România femeilor și rolul pe care acestea l-au avut în mod efectiv. În primii ani ai regimului, în numele unei societăți egalitare, propaganda comunistă le încurajează pe femei să acceadă la munca plătită de stat și la ocuparea diverselor funcții în partid. În ciuda mitului care se propagă în jurul rolului decisiv al femeilor în construirea noii societăți de tip comunist, numărul celor care acced în partidul comunist este unul dintre cele mai scăzute din țările Europei Centrale și de Est. Deși, de la mijlocul anilor 1970, Nicolae Ceaușescu introduce cote de participare a femeilor în structurile de partid și în funcții de conducere, acest lucru nu schimbă prea mult situația de fapt. Exceptând-o pe Elena Ceaușescu și grupul restrâns de femei din jurul acesteia, participarea femeilor la luarea deciziilor importante în stat rămâne mai mult decât modestă. Mitul femeii atotputernice și responsabile de mai toate fărâdelegile săvârșite de regim, care se dezvoltă în postcomunism, intră în coliziune efectivă cu datele și statisticile de arhivă care indică rolul nesemnificativ al femeilor în structurile de conducere ale României comuniste. Despre miturile politice care domină societatea românească în postcomunism aflăm și din studiul Cludiei-Florentina Dobre. Mitul conspirației, cel al Revoluției și cel al vârstei de aur atribuit perioadei interbelice devin principalele mituri pe care se fondează noul regim politic instaurat în 1989, dar și forme de legitimare a noilor elite politice și culturale post-comuniste.

Liliana Deyanova analizează rolul miturilor vehiculate de memoria culturală din Bulgaria prin intermediul istoriografiei. Pornind de la două situații concrete – mitul bătăliei de la Batak și memoria comunismului –, autoarea investighează modul în care se perpetuează mitologia națională de secol XIX. Vechiul meta-discurs național, dominant în scrierea istorică academică din timpul comunismului, reușește să se reproducă și să se perpetueze până astăzi. Despre rolul istoriei academice din Bulgaria în elaborarea diverselor discursuri mitologice scrie și Alexander Nikolov. Miturile istorice sunt analizate atât în relație cu memoria colectivă, cât și cu noile media. Dacă în secolul al XIX-lea, istoricii contribuiau la crearea mitologiei naționale, în prezent, în post-naționalism, istoricii își fac un titlu de glorie din a deconstrui discursurile național-identitare. Autorul subliniază că aceste încercări au tendința de a înlocui discursul metanarativ național cu mitul trecutului comun european pe care se fondează imaginea actuală a Europei unite. Dincolo de orice diferențieri de abordare a trecutului, un adevăr pare să fie cât se poate de evident: posibilitățile pe care le oferă astăzi internetul conduc inevitabil la multiplicarea și rapida difuzare a diverselor metadiscursuri identitare.

Lucrările acestui volum ne oferă o imagine a mitului polimorfică, polivalentă și voit ambiguă. În unele studii, mitul este considerat un principiu unificator, care are capacitatea de a traversa timpul, de a acumula noi sensuri și de a se transforma în funcție de epocă, de situație, de loc, jucând un rol important în crearea, promovarea și perpetuarea identității și valorilor culturale și politice ale unei comunități, societăți, națiuni. În câteva articole, miturile sunt prezentate drept o elaborare sistematică a memoriei colective, iar altele ele se identifică cu o memorie națională instrumentalizată politic și/sau ideologic.

Prin diversitatea studiilor de caz și a perspectivelor din care acestea au fost abordate, volumul coordonat de Claudia-Florentina Dobre și Cristian Emilian Ghiță merită din plin toată atenția cititorilor interesați de conexiunile dintre memorie și mit ca modalități de constituire a identităților naționale și locale și de justificare/legitimare a diverselor ideologii. Recomandăm lucrarea cercetătorilor și specialiștilor interesați de istorie văzută ca proces socio-politic și cultural și nu ca un dat imuabil.

Maria Mateoniu

Muzeul Național al Țăranului Român, București

mariamateoniu@gmail.com

DANIEL ALIC, *Protopopiatele și parohiile Episcopiei Caransebeșului. Micromonografii*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2017, 457 p.

Directiva Patriarhiei Române din anul 2011, prin care se cerea eparhiilor din cuprinsul acesteia întocmirea de monografii dedicate fiecărui protopopiat, în cadrul cărora să se regăsească informații cu privire la istoricul și situația fiecărei parohii, a găsit ecou în cele mai multe dintre instituțiile pomenite. Coordonați de profesori universitari și istorici preocupați de acest subiect, preoții parohi au oferit până acum mai multe volume în care nu doar că aduc informații utile cu privire la importanța istorică a unor lăcașuri de cult și prezentări ale arhitecturii lor, ci și descriu modul în care sunt ele conservate astăzi și deservesc diferite comunități.

Un strălucit exemplu în acest sens îl reprezintă volumul părintelui dr. Daniel Alic, dedicat Episcopiei Caransebeșului și unităților parohiale componente ale acesteia. Cunoscut cercetător al spațiului istoric și al celui ecleziastic bănățean, acesta s-a remarcat deja prin publicarea, editarea sau coordonarea mai multor lucrări devenite referențiale în domeniu și a unei teze de doctorat dedicate păstoririi viitorului patriarh Miron Cristea la Caransebeș¹, dar și a unor studii consacrate unor subiecte de nișă, în cadrul cărora valorifică un vast material documentar², oferind contribuții utile pentru cunoașterea și înțelegerea istoriei eparhiei din Banatul de Munte, unde a activat vreme de mai multe decenii. Spre deosebire de monografiile altor eparhii sau protopopiate, care sunt rodul conlucrării dintre mai mulți coordonatori și preoții locului, cea de față este rezultatul muncii asidue a autorului pe parcursul mai multor ani.

Demersul său este salutat cu entuziasm de către prefațator, episcopul locului, Lucian Mic³, și precedat de un frumos studiu introductiv (p. 7–20), care prezintă principalele repere istorico-spirituale ale spațiului avut în vedere. După ce, pe baza surselor istoriografice existente, părintele Daniel Alic stabilește data atestării documentare a episcopiei Banatului Montan și arată cum s-a metamorfozat ea de-a lungul timpului și și-a schimbat jurisdicția sub presiunea mai multor factori, el trece la înfățișarea succintă a istoricului protopopiatului Caransebeș (p. 21–22), atestat documentar din secolul al XVIII-lea, descriind aspecte precum arhiva sau structura lui. Aflăm astfel că: „Arhiva protopopiatului datează de la 1801. În anul 1905, protopopiatul Caransebeș s-a scindat, parte din parohii formând protopopiatul Băile Herculane. Actualmente, protopopiatul Caransebeș este împărțit în trei centre pastoral-misionare: Centrul Pastoral-Misionar Caransebeș Nord;

¹ Daniel Alic, *Eparhia Caransebeșului în perioada păstoririi episcopului Miron Cristea (1910–1919). Biserică și societate*, Cluj-Napoca, Caransebeș, 2013; idem, *Însemnări despre Ghelari*, Timișoara, 2016; *Misiune și propovăduire – anul omagial al misiunii, parohiei și mănăstirii azi, anul comemorativ al Sfântului Ioan Gură de Aur și al marilor păstori de suflete din eparhii, 150 de ani de la întemeierea Episcopiei Ortodoxe Române a Caransebeșului*, coord. Daniel Aron Alic, Lucian Zenoviu Bot, Cluj-Napoca, Caransebeș, 2015.

² A se vedea, de exemplu: Daniel Aron Alic, *Administratorii Tipografiei și Librăriei Diecezane din Caransebeș (1885–1918). Scurte considerații bio-bibliografice*, în „Astra Salvensis”, VI, 2018, nr. 11, p. 117–128; idem, *Acțiuni educative și economice de sprijinire a comunităților din Banat în perioada Primului Război Mondial. Secvențe din istoria Bisericii Ortodoxe Române*, în „Astra Sabesiensis”, III, 2017, p. 61–69; idem, *Institutul Pedagogic Diecezan din Caransebeș (1876–1920). Scurte considerații istorice*, în „Astra Salvensis”, V, 2017, nr. 9, p. 161–172; idem, *Elemente istorice despre funcționalitatea consistoriilor diecezane din Transilvania și Banat în perioada Statutului Șagunian*, în „Astra Salvensis”, IV, 2016, nr. 8, p. 83–92; idem, *Hirotonia și instalarea episcopului Miron Cristea în scaunul vlădicesc de la Caransebeș*, în „Studii de istorie a Banatului”, XXVIII–XXIX, 2004–2005, p. 295–301; idem, *The Administration of the Holy Mystery of the Eucharist. Canonical Dispositions, Explanations and Actions of the Hierarcs of the Diocese of Caransebeș (1865–1948)*, în *Communication and Communion*, Stockholm, Deva, 2014, p. 51–63.

³ „Volumul prezent ... reprezintă deopotrivă o misiune îndeplinită și o emblemă pentru Episcopia Caransebeșului. Este o lucrare complexă, ce prezintă pe scurt fiecare unitate bisericească (cu excepția mănăstirilor) din cuprinsul Eparhiei Banatului Montan. După prezentarea generală a eparhiei urmează fiecare protopopiat în parte cu parohiile din jurisdicție ... Toate aceste informații de ordin istoric și misionar strânse laolaltă reprezintă un instrument de lucru pentru cei ce vor să cunoască în linii generale trecutul parohiilor din partea de sud al Banatului sau să se familiarizeze cu modul dinamic în care acestea își desfășoară activitatea urmând tradiției creștine.” Lucian Mic, *Prefață*, în Daniel Alic, *Protopopiatele și parohiile Episcopiei Caransebeșului*, p. 5.

Centrul Pastoral-Misionar Caransebeș Sud; Centrul Pastoral-Misionar Valea Bistrei. ... Patrimoniul protopopiatului este format din 77 biserici de zid, 3 biserici de lemn, *în total 80 de biserici aflate în uz liturgic*” (p. 21).

Partea introductivă este urmată apoi de 71 de micromonografii, în cadrul cărora, pe baza bibliografiei consultate, oferă informații cu privire la fiecare lăcaș de cult și la parohia constituită în jurul lui. Acolo unde este necesar, autorul prezintă istoricul sau evidențiază valențele artistice ale clădirilor. În același timp însă, nu uită nici să arate câți credincioși are comunitatea și să ofere cititorului dornic să aprofundeze subiectele prezentate o bogată bibliografie complementară.

Simetria lucrării este dată de faptul că fiecare comunitate este prezentată pe baza unui șablon care are în centru istoricul lăcașului și al comunității, aspectele de arhitectură, preoții și personalul auxiliar, cimitirul, activitățile culturale și spirituale desfășurate și profilul actual al comunității aduse în atenție, urmate de lista bibliografică finală. După aceeași structură sunt prezentate toate comunitățile din protopopiatul Caransebeșului (p. 23–264), dar și cele din protopopiatele Reșița (p. 165–280), Băile Herculane (p. 281–358) și Moldova Nouă (p. 359–451).

Datorită aportului informațional și vastului material documentar, dar și altor aspecte care țin de dimensiunea științifică a lucrării, volumul părintelui Daniel Alic se constituie într-o cercetare valoroasă, utilă deopotrivă istoricilor bisericești și celor laici care vor să afle mai multe informații în legătură cu istoria Banatului Montan.

Iuliu-Marius Morariu

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Facultatea de Teologie Ortodoxă
iuliumariusmorariu@gmail.com

MIHAI SORIN RĂDULESCU, *Francmasoneria română în secolul al XIX-lea*, Edit. Nestor, București, 2015, 156 p.

Așa cum arată și autorul, istoria francmasoneriei este mult prea puțin reprezentată în cercetările românești. De multe ori, lucrările care tratează acest subiect oferă o interpretare mai mult sau mai puțin echilibrată a importanței acesteia pe parcursul istoriei poporului român, fiind influențate de speculații și ipoteze neargumentate de izvoare istorice. Una dintre acestea este opinia conform căreia marea majoritate a politicienilor români de dinainte de instaurarea regimului comunist au făcut parte din francmasonerie. Această aserțiune este de cele mai multe ori lipsită de temei documentar, deoarece sursele privind apartenența clară a unui personaj la francmasonerie sunt rare și greu accesibile.

Mihai Sorin Rădulescu încearcă să aducă o perspectivă nouă în abordarea acestui subiect prin utilizarea unei varietăți mari de documente. Volumul reprezintă o continuare a cercetărilor autorului, concretizate într-o serie de articole publicate în periodice de specialitate. Un rol important în cercetarea sa este jucat de Arhiva Marelui Orient al Franței, ale cărei fonduri se află depuse la Biblioteca Națională din Paris. Acestea sunt folosite din perspectivă prosopografică, deoarece, deși nu oferă date despre ascendența membrilor ordinului, ele conțin tablourile cu componența lojilor aflate în obediența Marelui Orient al Franței, precum și informații despre data și locul nașterii, profesia și cariera masonică a fiecărui personaj.

Un astfel de studiu privind componența efectivă a lojilor masonice de pe teritoriul românesc este unul deosebit de complex. Așadar, pentru cercetarea de față, autorul ia în considerare doar membrii cu ascendență boierească sau de importanță culturală din loja „Coroana lui Ștefan cel Mare” din Botoșani, loja și capitlul „Farul ospitalier” din Brăila, lojile „Egalitatea”, „Steaua dunăreană”, „Progresul”, „Înțelepții din Heliopolis” din București, loja „Unirea” din Craiova, loja și capitlul „Discipolii lui Pitagora” din Galați, loja și capitlul „Steaua României”, loja „Pace și unire” din Iași, loja „Coroana lui Mihai Viteazul” din Pitești, loja „Concordia” din Ploiești, loja „Discipolii adevărului” din Roman, loja „Progresul Dobrogei” de la Tulcea, loja „Steaua lui Sever” de la Turnu-Severin, loja „Renașterea” din Ismail. Prin această alegere, Mihai Sorin Rădulescu încearcă să aducă în prim-plan informații noi despre personalități ale istoriei moderne românești, precum și o statistică a profesiilor și etniilor celor care au ales să facă parte din lojile masonice. Datele prezente în fondurile documentare confirmă că la francmasonerie au aderat persoane cu profesii variate, de la magistrați, militari și profesori, savanți și politicieni, la comercianți și funcționari publici. Un aspect interesant este faptul că toleranța se manifesta sub toate aspectele, de la cel politic (conservatori, liberali și junimiști), la cel etnic (români, evrei și greci) și religios (creștini, mozaici). Prin urmare, din punctul de vedere al componenței, lojile ofereau un peisaj destul de cosmopolit, reunind în același cadru reprezentanți ai diferitelor categorii sociale și etnice.

O întrebare încă neelucidată în totalitate este importanța lojilor respective, activitatea concretă a acestora, în afara ritualurilor specifice acestei organizații. Deși reprezintă chestiuni importante în analiza francmasoneriei române, obținerea unor răspunsuri la aceste probleme este îngreunată de lipsa informațiilor de arhivă. Astfel, se poate presupune, în urma analizei statutelor ordinului, că rolul lojilor a fost unul de întărire a solidarității dintre membrii acestora și de înțajutorare.

Dificultatea accesului la arhive a alimentat, în general, speculațiile pe marginea activității acestui ordin, iar ipotezele emise au fost mai mult sau mai puțin fundamentate documentar. Volumul publicat de Mihai Sorin Rădulescu oferă o perspectivă proaspătă, bine documentată, asupra unui subiect analizat până în prezent mai degrabă senzationalist. Abordarea prosopografică a acestei teme ne oferă informații interesante despre componența lojilor masonice, despre biografia membrilor acestora, reprezentând o bună bază pentru cercetări ulterioare.

Mihaela Denize

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București

mihaela_stroe90@yahoo.com

OLIVER JENS SCHMITT, *Corneliu Zelea Codreanu. Ascensiunea și căderea „Căpitanului”*, trad. Wilhelm Tauwinkl, Humanitas, București, 2017, 455 p.

În istoriografia română au existat mai multe tentative de abordare monografică a istoriei mișcării legionare, chiar din anii 1990, sub imboldul unor opere de referință datorate istoricilor străini (Armin Heinen, Francisco Veiga). Mai puțin a fost analizată personalitatea liderului acestei mișcări totalitare, Corneliu Zelea Codreanu. În toamna anului 2017 a apărut în traducere românească (mult extinsă față de versiunea germană) biografia lui Corneliu

Zealea Codreanu realizată de istoricul austriac de origine elvețiană Oliver Jens Schmitt – *Căpitan Codreanu: Aufstieg und Fall des rumänischen Fascistenführers*, Wien, 2016. Încercări de reconstituire a biografiei politice a liderului Mișcării Legionare au mai existat, fie că au fost tentative hagiografice, fie demersuri circumscrise zonei academice, însă incomplete și deficitare la capitolul contextualizare și documentare (Cristian Sandache, *Istorie și biografie. Corneliu Zelea Codreanu*, București, 2005). Cu puțin timp înainte de apariția volumului semnat de Oliver Jens Schmitt, Tatiana Niculescu Bran publica *Mistica rugăciunii și a revolverului. Viața lui Corneliu Zelea Codreanu*, o scriere incitantă, dar mai degrabă romanțată și de popularizare.

Spre deosebire de aceste apariții editoriale în general venite din spațiul autohton, cartea lui Oliver Jens Schmitt, profesor la Universitatea din Viena și președinte al Secției filosofic-istorice a Academiei austriece, iese în evidență prin monumentalitate, masivitate și prin rigoare. De altfel, a fost nevoie de aproximativ un deceniu pentru ca volumul să fie definitivat: munca de documentare – într-adevăr remarcabilă –, dublată de necesitatea coroborării surselor istorice, a presupus mult timp; în plus, manuscrisul a fost supus unor dezbateri preliminare în medii specializate, profesionale. De asemenea, trebuie spus că se simte în lucrarea rezultată formația inițială de bizantinist a autorului, care a luat în serios și a analizat în volum inclusiv dimensiunea creștin ortodoxă (chiar dacă uneori deformată, coruptă) care se degajă din comportamentul și discursul lui Corneliu Zelea Codreanu, aspect care nu elimină Legiunea Arhanghelul Mihail (Garda de Fier) din rândul mișcărilor fasciste și totalitare. De altfel, interesul mai vechi al autorului pentru mișcarea legionară și pentru Codreanu a fost stârnit și de afirmația reputatului istoric al fascismului european, Ernst Nolte, care în anii 1960 susținea că Legiunea a fost, probabil, „chiar cea mai interesantă și mai complexă dintre toate mișcărilor fasciste” (p. 330). Pe lângă documentele istorice „clasice” – materiale de arhivă provenite de la Poliție, Siguranță, Jandarmerie, Ministerul de Interne sau rapoarte diplomatice austriece, franceze, poloneze, albaneze, britanice –, volumul se întemeiază și pe numeroase imagini, fotografii etc. (multe reproduse și în ediția românească) înfățișându-i pe C.Z. Codreanu și pe apropiații săi ori ilustrând mesajul politic, propagandistic al Gărzii de Fier în ansamblu. Aceste surse iconografice sunt interpretate și comentate într-un mod remarcabil, scoțând în evidență o dată în plus demersul istoriografic complex al lui Oliver Schmitt.

Cu scopul de a-și defini câmpul de cercetare și a-și justifica abordarea biografică a studierii istoriei Legiunii Arhanghelul Mihail, cercetătorul austriac a pornit de la observația că atât în istoriografia străină, cât și în cea românească aproape că nu s-a făcut vreo diferență între mișcarea legionară și conducătorul ei, „Căpitanul” C.Z. Codreanu. Or, remarcă Oliver Schmitt, „o abordare biografică arată însă că aceste două elemente nu se suprapun, că există o diferență între masa revoluționară, ostilă sistemului [politic], de la sfârșitul anilor 1930 și micul cerc de mistici fanatici din jurul conducătorului” (p. 330). Nu a fost o diferență absolută, dar sublinierea existenței acestor două entități i se pare autorului esențială pentru interpretarea istorică de astăzi.

Lucrarea are aproape 50 de secțiuni care în general respectă criteriul cronologic, iar în final prezintă o încercare de interpretare a biografiei lui Codreanu într-un context mai larg, european. Oliver Schmitt a acordat o atenție specială familiei lui Codreanu, în special tatălui, Ion Zelea Codreanu, profesor de germană, antisemit la rândul său, coleg de partid înainte de 1918 cu A.C. Cuza și Nicolae Iorga (de altfel, marele istoric a și găzduit în „Neamul românesc” mai multe articole ale bătrânului Codreanu). Ajungând aici, trebuie spus că

volumul prezintă o imagine nu tocmai comodă pentru cei care au idealizat atât perioada interbelică, cât și figuri importante ale vieții culturale și politice. Oliver Schmitt demonstrează că a existat un sprijin important pentru Corneliu Zelea Codreanu venit de la diverși politicieni conservatori, de la tabere din marile partide (PNL, PNT), de la ofițeri superiori (inclusiv generali), aristocrați etc. Pamfil Șeicaru și Nae Ionescu au fost adevărate eminențe cenușii ale mișcării legionare (p. 101), iar *establishmentul* conservator, la fel ca notabilitățile din Iași și București, l-au susținut pe Codreanu, văzut fie drept contrapondere la stânga procomunistă sau cosmopolită, fie ca aliat util în situații de conjunctură. Nu în ultimul rând, „Căpitanul” s-a bazat chiar și în momente electorale pe rețeaua de mănăstiri ortodoxe din Moldova (Văratec, Agapia, Neamț etc.); privind și în postcomunism, Schmitt observă că „Biserica Ortodoxă Română nu și-a analizat până astăzi, în mod cuprinzător, relația cu Codreanu sau cu mișcarea legionară în ansamblu” (p. 329).

Corneliu Zelea Codreanu s-a identificat de la bun început cu antisemitismul violent, iar programul lui, cel al unei comunități etnice omogenizate și nivelate social, „a pregătit în România persecutarea și masacrarea populației evreiești, iar mai târziu s-a manifestat în politica regimului național-comunist de sub Ceaușescu” (p. 365). Studiind atent documentele perioadei interbelice, autorul conchide că violența politică nu a fost un apanaj al lui Codreanu și al mișcării sale (p. 356–357); din cauza violențelor electorale, provocate și de alte partide, a rezultat o stare de spirit a linșajului. „Codreanu și adepții săi au alimentat considerabil o asemenea stare de spirit”, dar ei au fost „produse ale timpului și societății în care trăiau”. În opinia lui Schmitt, pentru această cale spre violență extremă, „Legiunea poartă o parte din vină ..., dar vinovate se fac și elitele și instituțiile centrale ale României mari, al cărei monarh a instituit, în decembrie 1937, un guvern declarat antisemit, din care făceau parte intelectuali de frunte ai țării ...” (p. 357).

Probabil anumite afirmații vor stârni, dacă nu au stârnit deja, contestări; de pildă, aceea în care istoricul austriac susține că C.Z. Codreanu „a pus bazele ideologice și sociale pentru trei dictaturi – cea carlistă, cea antonesciană și cea național-comunistă – iar aceste trei sisteme au înfăptuit, desigur în moduri diferite și în contexte politice diferite, ceea ce propagase el” (p. 362). Schmitt constată că toate dictaturile au proscris memoria lui, dar nu și ideile sale, care au hrănit până în postcomunism modele sociale antioccidentale, colectiviste, antidemocratice. Anumite comparații făcute în carte sunt nonconformiste și nu vor fi pe placul unei stângi radicale pudice: de pildă, Schmitt susține că „în decembrie 1922 România a trăit echivalentul tulburărilor studențești de la 1968 din Europa occidentală” (p. 54); or, „generația 1922” a fost una antisemită și l-a avut drept conducător pe Codreanu.

Prin reconstituirea biografiei lui Codreanu, Oliver Schmitt face și o schiță de istorie socială și chiar politică a interbelicului (p. 62), iar, pe de altă parte, prin acest volum, contribuie, poate fără să își fi propus, la reabilitarea în general a genului biografic în istoriografia autohtonă, stimulând și pe alți istorici să se angajeze în astfel de întreprinderi temerare.

Câteva îndreptări, observații și neclarități. Numele preotului greco-catolic care a instigat în 1930 la distrugerea cartierului evreiesc din localitatea Borșa (Maramureș) este foarte probabil Andrei *Berinde*, nu Andrei *Berindei*, cum apare la p. 119. Istoricul spaniol care a scris o monografie despre Garda de Fier – apărută și în română – este *Francisco* Veiga, nu *Francisc* Veiga (p. 374). La p. 419, nota 1, se face referire la *Ioan* Scurtu, nu *Ion* Scurtu. Îndeobște numele istoricului Antichității dacice, aderent bucureștean la Legiune, se ortografiază Vasile *Christescu*, nu Vasile *Cristescu* (p. 136 și urm.). Din text nu rezultă foarte clar când a plecat C.Z. Codreanu în Germania: în octombrie 1922 sau în noiembrie 1922; la p. 63–64

se susține că „în noiembrie 1922, finanțat printr-o colectă a studenților, Corneliu Codreanu a plecat la Berlin”; pentru ca ceva mai jos, la p. 64, să se afirme că „din octombrie 1922 până în februarie 1923 [C.Z. Codreanu] a locuit [în Berlin] pe Uhlandstrasse 15”. Aparatul critic și referințele bibliografice păstrează o trimitere desuetă, depășită: *Arhivele Statului Iași* (p. 431; denumirea oficială a filialei Iași a Arhivelor până în 1996), în loc de *Arhivele Naționale – Direcția Județeană Iași*. Probabil este vorba despre citarea unor documente consultate (de către autor sau de către altcineva) înainte de 1996 și pentru care nu s-a mai putut face o verificare în ceea ce privește cota arhivistică din prezent. Poate s-ar fi impus și o anumită delimitare critică la citarea abundentă a lui Petre Țurlea. Este de remarcat traducerea reușită și inspirată realizată de teologul și filologul Wilhelm Tauwinkl în condițiile în care a avut de tălmăcit un text extrem de dens și dificil, cu multe citate; semnalăm o singură stângăcie stilistică: „uciderea evreilor de către armată și autorități începând cu anul 1941 nu se datorează ...” (în loc de *s-a produs din cauza* – p. 197). Din traducerea românească a titlului cărții a fost omis – poate în mod neinspirat, probabil din motive comerciale sau de altă natură – adjectivul „fascist”: *Aufstieg und Fall des rumänischen Fascistenführers* / „ascensiunea și căderea unui conducător fascist român”.

Dincolo de aceste observații, Oliver Schmitt a realizat o lucrare pe care o putem numi capitală pentru înțelegerea biografiei lui Corneliu Zelea Codreanu, a Mișcării Legionare și în general a curentului fascist interbelic din politica românească.

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: *Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor*, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de formatul electronic aferent. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor le revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel.: 4021212 53 37, email: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
DACIA – REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE.
NOUVELLE SÉRIE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARS TRANSILVANIAE
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „G. BARIȚIU” DIN CLUJ-NAPOCA
– SERIES HISTORICA
– SERIES HUMANISTICA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A.D. XENOPOL”, IAȘI

LUCRĂRI APĂRUTE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

- PAUL NIEDERMAIER, **Geneza orașelor medievale din Transilvania**, 2016, 608 p.
- VIRGIL CÂNDEA, **Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate**, Serie nouă, VI.1, **Ucraina–Vatican**, editori coordonatori: Ioana Feodorov și Andrei Timotin, 2016, 378 p. (coeditare cu Editure Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”).
- IOAN CAPROȘU, CONSTANTIN BURAC, **Documente privitoare la reorganizarea administrativă a Principatului Moldovei**, 2016, 652 p.
- MIHAI BĂRBULESCU, **Arta romană la Potaissa**, 2016, 306 p.
- ȘTEFAN ANDREESCU (coord.), **Călători străini despre Țările Române**. Supliment II la seria I, 2016, 528 p.
- IOSIF MARIABALOG, ELA COSMA, VARGA ATILLA (coord.), **Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române, C. Transilvania**, vol. XI, 6–13 iulie 1848, 2016, 588 p.
- CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripții latine din Dacia**, vol. II, 2016, 214 p.
- NICOLAE ȘERBAN TANAȘOCA, ALEXANDRU MADGEARU, **Études byzantines et post-byzantines**, vol. VII, 2016, 320 p. (coeditare cu Editure Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”).
- VENERA ACHIM, VIOREL ACHIM, **Modernizarea socială și instituțională în Principatele Române, 1831–1859**, 2016, 236 p.
- LEONARD VELCESCU, **The Dacians in Roman Sculpture. A Study of Ancient Iconography**, 2016, 314 p.

ISSN 1018–0443